

**ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ГАЙДАК ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.1 : 343.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА МЕХАНІЗМ ЙОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Спеціальність – 081 Право

Галузь знань – 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Гайдак

Науковий керівник: Кравчук Петро Юрійович

кандидат юридичних наук, доцент

**Олександр
р ГАЙДАК**

Автор цифрового
підпису Олександр
ГАЙДАК
Дата: 2026.09.29
21:51:43 +03'00'

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Гайдак О.В. Право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», Міністерство освіти і науки України. Київ, 2026.

Розглянуто наукові думки щодо поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії. На основі проаналізованих визначень можемо надати авторську дефініцію поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії – це фундаментальний принцип і мета кримінального провадження, що забезпечує рівне, неупереджене і законне ставлення до всіх учасників процесу, дотримання їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність прийнятих судових рішень. Вона проявляється як у справедливому розслідуванні, судовому розгляді та винесенні рішення, так і у відповідності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення і особі винного.

Аналізуючи наукові думки та правозастосовну практику зроблено висновок, що хоча справедливість реалізується через окремі засади кримінального провадження, вона є повноцінним принципом процесу, дотримання якого передбачене міжнародно-правовими стандартами. Тому на основі вищесказаного запропоновано внести до статті 7 КПК України (засади кримінального провадження) новий окремий принцип — «принцип справедливості» з чітким визначенням: «Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості, яка передбачає дотримання прав і свобод людини, рівність сторін, незалежність суду, презумпцію невинуватості, гласність судового процесу, винесення законного та обґрунтованого судового рішення та забезпечення розумних строків розгляду справи».

Висвітлено наукові позиції та норми законодавства щодо поняття права на справедливий суд у кримінальному провадженні.

Зроблено висновок, що часто в науковій літературі по-різному трактують поняття «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на доступ до суду», «право на судовий захист» тощо. У зв'язку з цим нами запропоновані такі визначення цих понять.

Право на справедливий суд у кримінальному провадженні — це гарантоване державою фундаментальне право кожної особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на об'єктивний, неупереджений, публічний та законний розгляд справи незалежним судом у розумний строк. Це право передбачає забезпечення повного дотримання процесуальних гарантій, зокрема права на захист, рівності сторін, презумпції невинуватості та можливості оскарження судових рішень.

Основні складові цього права включають: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним законом; гласність судового розгляду, за винятком випадків, визначених законом; дотримання принципу рівності сторін та змагальності; презумпцію невинуватості; право на захисника та правову допомогу; право не свідчити проти себе; право на перекладача у разі незнання державної мови; розгляд справи у розумний строк; право на апеляційне оскарження судового рішення.

Встановлено, що наукові дослідження забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні охоплюють широкий спектр теоретичних і практичних проблем. Це міждисциплінарна тема, яка включає елементи кримінального процесуального права, конституційного права, прав людини, міжнародного публічного права та судової практики.

Визначено, що право на справедливий суд у кримінальному провадженні включає в себе такі елементи: незалежний і безсторонній суд, створений відповідно до закону; гласність судового розгляду; розгляд справи у розумний строк; рівність сторін і змагальність; презумпція невинуватості. Особу вважають невинуватою, поки її вину не доведено в суді; право на захист. право не свідчити

проти себе; право бути повідомленим про обвинувачення; право на перекладача; право на оскарження судового рішення; виправдання або помилування після вироку.

Розглянуто реалізацію окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. Доведено, що Україна має належну нормативну базу, що закріплює право на справедливий суд. Проте в реалізації окремих елементів цього права спостерігаються системні порушення, серед яких: затягування строків; вплив на суддів; нерівність сторін у процесі; порушення права на захист та презумпції невинуватості.

Ці проблеми свідчать про необхідність: законодавчих уточнень (наприклад, закріплення принципу справедливості у КПК України), судової та правоохоронної реформи, широкого застосування практики ЄСПЛ в національних судах.

Розглянуто механізм забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі під час воєнного стану. На сьогодні судова система України стикнулася з такими викликами:

1. Безпека суддів та учасників процесу. Постійні повітряні тривоги, ризики обстрілів та інші воєнні загрози ускладнюють проведення судових засідань та ставлять під загрозу життя і здоров'я всіх учасників процесу.

2. Технічні та ресурсні обмеження. Проблеми з електропостачанням, зв'язком та доступом до інтернету ускладнюють роботу судів, особливо в регіонах, що постраждали від бойових дій.

3. Доступ до судової інформації. З метою запобігання загрозі життю та здоров'ю суддів та учасників процесу, доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень та інших сервісів було тимчасово обмежено.

З метою усунення цих викликів вживаються такі заходи: впровадження відеоконференцій для проведення судових засідань дозволило забезпечити безперервність правосуддя та мінімізувати ризики для учасників процесу; Рада суддів України надала рекомендації судам щодо організації роботи в умовах воєнного стану, включаючи обмеження допуску осіб, які не є учасниками

процесу, та можливість тимчасового зупинення судочинства у разі загрози безпеці; Державна судова адміністрація України продовжує здійснювати фінансове забезпечення діяльності судів, незважаючи на складні умови воєнного часу.

Проведений аналіз законодавств окремих держав дозволяє в залежності від мети засобів правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк виділити дві групи таких засобів: пришвидшувальні та компенсаторні. Сутність перших полягає у впливі на терміни розгляду справи за допомогою спеціальної скарги або клопотання про прискорення розгляду справи до голови суду або вищестоящого суду, що застосовується з метою попередження порушення розумності строків судового розгляду, коли провадження у справі ще не закінчене. Сутність компенсаторних засобів полягає у присудженні компенсації за вже порушений розумний строк судового розгляду за допомогою подачі скарги або позову, як правило, до вищестоящого суду протягом провадження у справі або після його закінчення. Законодавства більшості зарубіжних держав передбачають обидва засоби правового захисту, що є більш ефективним у порівнянні з використанням їх окремо.

Висвітлено міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі. Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що напрацьованими елементами права на справедливий судовий розгляд, поряд із прямо закріпленими ст. 6 Європейської конвенції від 04 листопада 1950 р., також виступають:

1) право на доступ до правосуддя (п. 49 рішення від 27 лютого 1980 р. у справі «Deweer v. Belgium»);

2) змагальність судового розгляду (п. 67 рішення від 25 вересня 2001 р. у справі «P.G. and J.H. v. the United Kingdom», п. 103 рішення від 10 червня 2010 р. у справі «Mukhutdinov v. Russia»);

3) рівність сторін (п. 47 рішення від 22 лютого 1996 р. у справі «Bulut v. Austria», п. 140 рішення від 12 травня 2005 р. у справі «Öcalan v. Turkey»);

4) презумпція невинуватості (п. 35 рішення від 10 лютого 1995 р. у справі «*Allenet de Ribemont v. France*», п. 88 рішення від 20 вересня 2011 р. у справі «*Fedorenko v. Russia*»);

5) безпосередність дослідження доказів (остаточне рішення від 09 липня 2002 р. щодо прийнятності заяви у справі «*P.K. v. Finland*»);

6) вмотивованість судових рішень (п. 26 рішення від 21 січня 1999 р. у справі «*García Ruiz v. Spain*», п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «*Нечипорук і Йонкало проти України*»);

7) юридична визначеність (п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 р. у справі «*Brumarescu v. Romania*», п. 33 рішення від 19 лютого 2009 р. у справі «*Христов проти України*»).

8. В Україні, як показує практика, існують проблеми, пов'язані з забезпеченням ефективного доступу до правосуддя, що часто зумовлює порушення прав громадян на справедливий та оперативний судовий розгляд. Рішення ЄСПЛ у справі «*Тодоров проти України*» є яскравим прикладом цього. Суд констатував, що через надмірне ускладнення судового розгляду, технічні затримки, неорганізованість органів державної влади та інші фактори, що виникають на етапі підготовки матеріалів справи до розгляду, особа не отримує ефективного та оперативного доступу до правосуддя.

З огляду на вивчення практики звернень громадян зі скаргами до Європейського суду, поняття «справедливий суд» може тлумачитись досить неоднозначно. Як правило особи, які не досягли у судовому провадженні бажаного результату, не завжди можуть уточнити, у чому конкретно полягала неповага з боку національних судів до їх права на справедливий суд. У багатьох випадках скарга на несправедливий судовий розгляд полягає у запереченні результату судового розгляду справи та тверджень щодо помилок стосовно фактів та права. Виокремлено системні порушення окремих складових права на справедливий суд на основі аналізу рішень ЄСПЛ, що зумовлює потребу у визначенні конкретних напрямів удосконалення кримінального провадження.

Ключові слова: справедливість, кримінальне провадження, кримінальний процес, право на справедливий суд, міжнародні стандарти, Європейський суд з прав людини, засади кримінального провадження.

SUMMARY

Haidak O.V. The right to a fair trial and the mechanism for ensuring it in criminal proceedings: theoretical and applied aspects. – *Qualification scientific work in the form of a manuscript*.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – Law. – Private higher educational institution «European University», Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2026.

Scientific opinions on the concept of justice as a criminal procedural category are considered. Based on the analyzed definitions, we can provide an author's definition of the concept of justice as a criminal procedural category - this is the fundamental principle and goal of criminal proceedings, which ensures equal, impartial and lawful treatment of all participants in the process, respect for their rights and freedoms, as well as the objectivity and proportionality of judicial decisions. It is manifested both in a fair investigation, trial and decision-making, and in the correspondence of the assigned punishment to the severity of the criminal offense and the identity of the guilty party.

Analyzing scientific opinions and law enforcement practice, it is concluded that although justice is implemented through separate principles of criminal proceedings, it is a full-fledged principle of the process, compliance with which is provided for by international legal standards. Therefore, based on the above, it is proposed to introduce a new separate principle into Article 7 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine (principles of criminal proceedings) - the "principle of justice" with a clear definition: «Criminal proceedings are carried out on the principles of justice, which provides for respect for human rights and freedoms, equality of parties, independence of the court, presumption of innocence, publicity of the trial, rendering of a lawful and reasoned court decision and ensuring reasonable terms for considering the case».

The scientific positions and legislative norms on the concept of the right to a fair trial in criminal proceedings are highlighted.

The conclusion is made that the concepts of «access to justice», «accessibility of justice», «right to access to court», «right to judicial protection», etc. are often

interpreted differently in scientific literature. In this regard, we have proposed the following definitions of these concepts.

The right to a fair trial in criminal proceedings is a fundamental right guaranteed by the state for every person suspected or accused of a criminal offense to an objective, impartial, public and lawful hearing by an independent court within a reasonable time. This right provides for full observance of procedural guarantees, in particular the right to defense, equality of arms, presumption of innocence and the possibility of appealing against court decisions.

The main components of this right include: consideration of the case by an independent and impartial court established by law; publicity of the trial, except in cases specified by law; observance of the principle of equality of arms and adversarial proceedings; presumption of innocence; right to defense counsel and legal assistance; right not to testify against oneself; right to an interpreter in case of ignorance of the state language; consideration of the case within a reasonable time; right to appeal against the court decision.

It has been established that scientific research on ensuring the right to a fair trial in criminal proceedings in Ukraine covers a wide range of theoretical and practical problems. This is an interdisciplinary topic that includes elements of criminal procedural law, constitutional law, human rights, international public law and judicial practice.

It has been determined that the right to a fair trial in criminal proceedings includes the following elements: an independent and impartial court established in accordance with the law; publicity of the trial; consideration of the case within a reasonable time; equality of parties and adversarial proceedings; presumption of innocence. A person is considered innocent until proven guilty in court; the right to defense; the right not to testify against oneself; the right to be informed of the accusation; the right to an interpreter; the right to appeal the court decision; acquittal or pardon after the verdict.

The implementation of individual elements of the right to a fair trial in criminal proceedings in Ukraine is considered. It is proven that Ukraine has an appropriate

regulatory framework that enshrines the right to a fair trial. However, systemic violations are observed in the implementation of certain elements of this right, including: delaying deadlines; influence on judges; inequality of parties in the process; violation of the right to defense and presumption of innocence.

These problems indicate the need for: legislative clarifications (for example, enshrining the principle of justice in the Code of Criminal Procedure of Ukraine), judicial and law enforcement reform, and widespread application of the practice of the ECHR in national courts.

The mechanism for ensuring the right to a fair trial in criminal proceedings during martial law is considered. Today, the judicial system of Ukraine has faced the following challenges:

1. Safety of judges and participants in the process. Constant air raids, risks of shelling and other military threats complicate the conduct of court sessions and endanger the lives and health of all participants in the process.

2. Technical and resource limitations. Problems with electricity, communications, and internet access are making it difficult for courts to operate, especially in regions affected by fighting.

3. Access to judicial information. In order to prevent threats to the lives and health of judges and participants in the process, access to the Unified State Register of Court Decisions and other services was temporarily restricted.

In order to eliminate these challenges, the following measures are being taken: the introduction of video conferencing for court hearings has ensured the continuity of justice and minimized risks for participants in the process; The Council of Judges of Ukraine has provided recommendations to courts on the organization of work under martial law, including limiting the admission of persons who are not participants in the process and the possibility of temporarily suspending the proceedings in the event of a security threat; The State Judicial Administration of Ukraine continues to provide financial support for the activities of courts, despite the difficult conditions of wartime.

The analysis of the legislation of individual states allows, depending on the purpose of the legal remedies for the right to a fair trial within a reasonable time, to

distinguish two groups of such remedies: expedited and compensatory. The essence of the former is to influence the terms of consideration of the case by means of a special complaint or a petition to expedite the consideration of the case to the head of the court or a higher court, which is used to prevent a violation of the reasonableness of the terms of trial when the proceedings in the case have not yet been completed. The essence of compensatory remedies is to award compensation for the already violated reasonable time of trial by filing a complaint or claim, as a rule, to a higher court during the proceedings in the case or after its completion. The legislation of most foreign states provides for both remedies, which is more effective compared to using them separately.

International standards for ensuring the right to a fair trial in criminal proceedings are highlighted. An analysis of the practice of the ECHR allows us to assert that the developed elements of the right to a fair trial, along with those directly enshrined in Art. 6 of the European Convention of November 4, 1950, also include:

- 1) the right to access to justice (paragraph 49 of the decision of February 27, 1980 in the case of "Deweere v. Belgium");
- 2) adversarial nature of the trial (§ 67 of the judgment of 25 September 2001 in the case of P.G. and J.H. v. the United Kingdom, § 103 of the judgment of 10 June 2010 in the case of Mukhutdinov v. Russia);
- 3) equality of arms (§ 47 of the judgment of 22 February 1996 in the case of Bulut v. Austria, § 140 of the judgment of 12 May 2005 in the case of Öcalan v. Turkey);
- 4) presumption of innocence (§ 35 of the judgment of 10 February 1995 in the case of Allenet de Ribemont v. France, § 88 of the judgment of 20 September 2011 in the case of Fedorenko v. Russia);
- 5) direct examination of evidence (final decision of 9 July 2002 on the admissibility of the application in the case of P.K. v. Finland);
- 6) motivation of court decisions (paragraph 26 of the judgment of 21 January 1999 in the case of García Ruiz v. Spain, paragraph 272 of the judgment of 21 April 2011 in the case of Nechyporuk and Jonkalo v. Ukraine);

7) legal certainty (paragraph 61 of the judgment of 28 October 1999 in the case of *Brumarescu v. Romania*, paragraph 33 of the judgment of 19 February 2009 in the case of *Hristov v. Ukraine*).

8. In Ukraine, as practice shows, there are problems associated with ensuring effective access to justice, which often leads to violations of citizens' rights to a fair and prompt trial. The ECHR decision in the case of “*Todorov v. Ukraine*” is a vivid example of this. The Court stated that due to excessive complexity of the trial, technical delays, disorganization of state authorities and other factors that arise at the stage of preparing the case materials for consideration, a person does not receive effective and prompt access to justice.

Considering the study of the practice of citizens filing complaints with the European Court, the concept of “fair trial” can be interpreted quite ambiguously. As a rule, persons who have not achieved the desired result in court proceedings cannot always specify what specifically constituted the disrespect of their right to a fair trial by national courts. In many cases, a complaint about an unfair trial consists in denying the outcome of the trial and allegations of errors in facts and law. Systemic violations of certain components of the right to a fair trial have been identified based on an analysis of ECHR decisions, which necessitates the identification of specific areas for improving criminal proceedings.

Keywords: justice, criminal proceedings, criminal process, right to a fair trial, international standards, European Court of Human Rights, principles of criminal proceedings.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковані наукові результати дисертації

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.
2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя: дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf
3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис»*. 2024. № 4. С. 121-127. URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.
4. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224.
5. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362>.

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

6. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: <https://surl.li/atdcxt>

7. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/>.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	27
1.1. Поняття справедливості як категорії кримінального процесуального права.....	27
1.2. Поняття та сутність забезпечення права на справедливий суд як однієї з основних засад кримінального провадження.....	48
1.3. Стан наукової розробленості проблем забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні.....	73
Висновки до Розділу 1.....	95
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....	97
2.1. Гарантії забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні.....	97
2.2. Реалізація окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України.....	110
2.3. Особливості реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану.....	123
Висновки до Розділу 2.....	134
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	136
3.1. Порівняльно-правовий аналіз забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні зарубіжних країн.....	136
3.2. Міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні.....	148
3.3. Напрями покращення ефективності забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України: огляд рішень ЄСПЛ.....	167

Висновки до Розділу 3.....	181
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ.....	210

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Право на справедливий суд є одним із базових та невід’ємних прав людини, закріплених як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах, зокрема у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ). Його значення особливо зростає під час кримінального провадження, коли вирішується питання про можливе обмеження основоположних прав особи — права на життя, свободу, честь і гідність особи. Забезпечення справедливого судового розгляду є запорукою довіри до правосуддя та показником реального, а не декларативного утвердження верховенства права в державі.

Попри прийняття Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році в національній судовій системі й надалі зберігаються суттєві практичні проблеми, що перешкоджають повноцінній реалізації права на справедливий судовий розгляд. До найбільш актуальних з них належать: затягування строків кримінального провадження, порушення презумпції невинуватості, обмеження або відмова у доступі до захисника, залежність суду від політичного чи адміністративного тиску, а також непрозорі механізми призначення та кар’єрного зростання суддівського корпусу. Ці негативні явища не лише створюють загрозу порушення прав і свобод людини, а й підривають довіру суспільства до інститутів правосуддя, що має надзвичайно негативні наслідки для легітимності державної влади в цілому.

В умовах стратегічного курсу України на європейську інтеграцію, забезпечення дотримання стандартів статті 6 ЄКПЛ та повна імплементація практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у кримінальному процесі набувають не лише юридичного, але й політичного значення. У цьому контексті особливу актуальність має наукове дослідження, спрямоване на виявлення прогалин у законодавстві, аналіз судової практики, а також розроблення практичних рекомендацій щодо усунення системних порушень та адаптації процесуальних механізмів до європейських стандартів правосуддя.

Окрім цього, з поширенням електронного правосуддя, дистанційних судових засідань та використання цифрових (електронних) доказів виникають нові виклики для забезпечення права на справедливий суд. Серед них — необхідність гарантувати рівний доступ до правосуддя для всіх учасників процесу, захист конфіденційності персональних даних, а також достатній рівень технічної підготовки як суддів, так і сторін. Ці аспекти ще недостатньо досліджені в українському правовому полі й становлять перспективний напрям наукових пошуків у сфері кримінального процесу.

Додаткову складність становить ситуація воєнного стану, запровадженого у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України. За таких умов держава тимчасово обмежує певні права та свободи, однак право на справедливий суд, як передбачено ст. 6 ЄКПЛ, не підлягає повному скасуванню, навіть в умовах надзвичайного чи воєнного стану. Це зумовлює потребу в глибокому аналізі меж допустимих обмежень, оцінці їх пропорційності та законності, а також необхідності захисту від зловживань і репресивних тенденцій у період збройного конфлікту.

Актуальність вивчення цього права зумовлена як теоретичними, так і прикладними чинниками. З одного боку, йдеться про необхідність глибшого осмислення структурних елементів справедливого суду, їх взаємозв'язку з іншими конституційними гарантіями, узгодженості з міжнародними стандартами. З іншого боку — про потребу практичного вирішення проблем порушення права на справедливий суд в умовах вітчизняної практики.

Це підтверджується статистикою звернень громадян України до ЄСПЛ. Україна стабільно входить до числа країн-лідерів за кількістю поданих заяв, а саме порушення статті 6 ЄКПЛ є найчастішим предметом скарг. Так, станом на початок 2024 року Україна входила до п'ятірки країн-лідерів за кількістю рішень ЄСПЛ, у яких встановлено порушення ст. 6 ЄКПЛ. Із понад 1 600 рішень проти України, ухвалених з 1997 року, більше ніж у 50% випадків ЄСПЛ визнавав порушення саме цієї статті, іноді у сукупності з іншими (статтями 3, 5, 13 тощо).

Серед типових порушень, які фіксує ЄСПЛ у справах проти України, - нерозумні строки судового розгляду, що порушують принцип правової визначеності, відсутність незалежного та неупередженого суду, обмеження доступу до суду або відсутність ефективного національного засобу правового захисту, порушення засади публічності судового розгляду, нерівність процесуальних можливостей сторін (порушення засади змагальності). Ці факти не лише свідчать про слабкість практичного механізму реалізації права на справедливий суд в Україні, а й вказують на гостру необхідність реформування судової системи, приведення процесуальних стандартів у відповідність до європейських норм та практики ЄСПЛ.

Усе вищевикладене свідчить про актуальність цієї наукової проблеми та необхідність її всебічного дослідження і подальшої розробки.

Значний внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів права на справедливий судовий розгляд та його структурних елементів здійснили такі вітчизняні вчені: О. М. Бандурка, О. А. Банчук, Н. Р. Бобечко, А. П. Гетьман, І. В. Гловюк, І. С. Гриценко, В. Г. Гончаренко, В. В. Городовенко, Н. М. Грень, Ю. М. Groшевий, В. А. Завгородній, В. П. Ємельянов, О. В. Капліна, В. В. Комаров, У. З. Коруц, П. Ю. Кравчук, О. П. Кучинська, О. А. Кучинська, О. М. Литвинова, Л. М. Лобойко, Г. М. Мамка, В. Т. Малярєнко, М. В. Мартиненко, І. Є. Марочкін, Т. М. Мирошніченко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, О. Б. Прокопенко, В. В. Рожнова, Н. Ю. Сакара, В. Я. Тацій, О. С. Ткачук, В. М. Тertiшник, Ю. А. Тобота, Т. І. Фулей, М. І. Хавронюк, О. Ю. Хабло, Т. А. Цувіна, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська та ін.

Справедливість судового розгляду була предметом дослідження таких вчених та практиків: Пінто де Альбукерке Пауло, Р.С.Тревор Аллан, Довидас Віткаускас, Женев'єв Майєр, Р. Джексон, М. Тарлоу, А. Штайнер, Ф. Гомеш, Д. Харріс, М. О'Бойл, К. Ворбік, Е. Кейссідіс, Н. П. Сиза, Д. В. Сімонович, Е. Л. Трегубов, Л. Д. Удалова, С. В. Шевчук, О. Г. Шило тощо.

Втім на монографічному рівні у вітчизняній процесуальній науці ця проблема досліджувалася лише з окремих питань. Зокрема, варто виділити

дисертаційні дослідження О. А. Кучинської «Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства» (2011 року), О. Б. Прокопенка «Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації» (2011 року), О.В. Бойко «Право на справедливий судовий розгляд у кримінальному судочинстві України» (2021 року), Льошенко О.Ю. «Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні України» (2021 року). Проте більшість названих праць не в повній мірі враховують сучасні реалії, що суттєво впливають на реалізацію механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. Зокрема, недостатньо досліджені питання, пов'язані з цифровізацією судочинства, впливом воєнного стану, зростанням навантаження на суди. Це створює потребу в оновленому науковому осмисленні та розробці практичних рекомендацій, які б враховували виклики сьогодення і сприяли ефективній імплементації міжнародних стандартів у вітчизняну кримінальну юстицію.

Окрім того, право на справедливий судовий розгляд як категорію кримінального процесуального права доцільно досліджувати з урахуванням наукових здобутків представників різних галузей права. Це зумовлено тим, що поняття справедливості має характер міжгалузевої вимоги, що виходить за межі суто кримінального процесу. Водночас аналіз цього права повинен базуватися не лише на надбанні вітчизняної та зарубіжної правової науки, але й на врахуванні ключових положень прецедентної практики ЄСПЛ. Саме практика цього суду, яка тлумачить основні поняття та стандарти, що забезпечують реалізацію права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні, є важливим орієнтиром для удосконалення кримінального процесуального законодавства і судової практики України.

Саме тому обрана тема дисертаційного дослідження є актуальною і своєчасною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019);

Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020); Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021); Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки (Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021), Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю (Указ Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1000/2011), Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023), узгоджується із Стратегією розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки (постанова загальних зборів НАПрН України від 26 березня 2021 року № 12-21).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради ПВНЗ «Європейський університет» від 09 березня 2023 року (протокол № 2).

Мета та завдання дослідження. *Метою роботи* є теоретичне узагальнення та розв’язання комплексного наукового і прикладного завдання щодо теоретичних і прикладних аспектів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та правозастосовної практики.

Досягнення поставленої мети передбачає постановку і вирішення таких *завдань*:

- визначити поняття справедливості як категорії кримінального процесуального права;
- охарактеризувати поняття та сутність забезпечення права на справедливий суд як однієї з основних засад кримінального провадження;
- висвітлити стан наукової розробленості проблем забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;
- дослідити гарантії забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;

- розглянути механізм реалізації окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України;
- дослідити особливості реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану;
- здійснити порівняльно правовий аналіз забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні зарубіжних країн;
- розглянути міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;
- охарактеризувати напрями покращення ефективності забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з механізмом реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах сьогодення.

Предметом дослідження є право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти.

Методи дослідження обрані з урахування заявленої мети та завдань, його об'єкта і предмета. Методологічною основою роботи слугували загальнонаукові та спеціальні методи пізнання: *діалектичний метод* надав можливість розглянути всі питання теми в динаміці, виявити їх взаємозв'язок і взаємообумовленість (розділи 1, 2, 3); *методи системного аналізу та системно-структурний* використовувалися під час аналізу нормативно-правового регулювання питання забезпечення права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні та аналізу основних понять по темі дослідження: справедливість, право на справедливий суд тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2); *статистичний метод* сприяв опрацюванню емпіричної бази як джерела надходження відомостей про предмет дослідження (розділи 1, 2, 3); *формально-логічний метод* сприяв дослідженню гарантій права на справедливий суд у кримінальному провадженні (підрозділи 2.1, 2.2); *метод порівняльного правознавства* надав можливість провести аналіз чинного українського законодавства та законодавства інших країн світу щодо практики забезпечення

права на справедливий суд у кримінальному провадженні (підрозділи 2.1, 2.2); *метод прогнозування* застосовувався під час визначення напрямів удосконалення забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі в умовах сьогодення (підрозділ 2.3, розділ 3); *формально-юридичний метод* дозволив розкрити питання особливостей забезпечення права на справедливий суд в умовах воєнного стану в Україні, обґрунтувати висновки та пропозиції щодо внесення змін і доповнень до кримінального процесуального законодавства (розділи 1, 2, 3).

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані Офісу Генерального прокурора, Верховного Суду, інших судів загальної юрисдикції, Європейського суду з прав людини та узагальнені дані анкетування 160 суддів, слідчих суддів, адвокатів (м. Київ, Житомирська, Київська, Тернопільська, Черкаська, Хмельницька області) у період з 2023-2025 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за характером та змістом дисертаційна робота є однією із перших комплексних монографічних досліджень теоретичних і прикладних аспектів механізму реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Найістотнішими результатами дослідження, що зумовлюють його новизну та визначають особистий внесок у розроблення зазначеної проблематики, є такі положення, висновки та пропозиції:

вперше:

- запропоновано зміни та доповнення до КПК України щодо удосконалення механізму реалізації права на справедливий суд в кримінальному провадженні України, зокрема закріплення поняття справедливості, засади верховенства права в контексті справедливості, впровадження механізму оцінки забезпечення справедливості провадження у КПК України на основі вивчення позитивного зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів та прецедентної практики ЄСПЛ;

- на основі вивчення досвіду зарубіжних країн є в залежності від мети засобів правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк виокремлено дві групи таких засобів: пришвидшувальні та компенсаторні;

- запропоновано оновлений механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні під час воєнного стану, який включає в себе: визначення чітких підстав обмеження елементів права на справедливий судовий розгляд під час воєнного або надзвичайного стану, випадки застосування дистанційного та заочного розгляду справи тощо;

удосконалено:

– поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії, під якою запропоновано розуміти фундаментальний принцип і мету кримінального провадження, що забезпечує рівне, неупереджене і законне ставлення до всіх учасників процесу, дотримання їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність прийнятих судових рішень;

– на основі аналізу прецедентної практики ЄСПЛ виокремлено додаткові елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні: рівність сторін, безпосередність дослідження доказів, вмотивованість судових рішень та юридична визначеність;

– дефініцію «право на справедливий судовий розгляд», під якою розуміється гарантоване державою право кожної особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на об'єктивний, неупереджений, публічний і законний розгляд її справи незалежним судом у розумний строк, з дотриманням усіх процесуальних прав, включаючи право на захист, рівність сторін, презумпцію невинуватості та можливість оскарження рішення;

– наукові погляди щодо елементів права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі, до яких віднесено розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним законом; гласність судового розгляду (крім випадків, визначених законом); дотримання принципу рівності сторін і змагальності; презумпцію невинуватості; право на захисника і правову допомогу; право не свідчити проти себе; право на перекладача, якщо особа не володіє державною мовою; розгляд справи у розумний строк; право на оскарження, виправдання або помилування після вироку;

– понятійно-категоріальний апарат щодо теми дослідження, зокрема дано визначення таким дефініціям: «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на доступ до суду», «право на судовий захист», «право на справедливий суд»;

– напрями удосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі під час воєнного стану, до яких віднесено впровадження дистанційного правосуддя, включаючи обмеження допуску осіб, які не є учасниками процесу, та можливість тимчасового зупинення судочинства у разі загрози безпеці тощо;

дістали подальшого розвитку:

– напрями наукових досліджень щодо забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні, серед яких виокремлено: теоретико-правовий аналіз поняття права на справедливий суд (О. В. Лемак, О. С. Ткачук); конституційно-правові засади забезпечення права на справедливий суд (С. В. Степанова, А. В. Лужанський); процесуальні гарантії реалізації права на справедливий суд (Д. Є. Крикливець, О. Г. Шило); механізми реалізації та охорони права на справедливий суд у кримінальному процесі (О. Л. Котович, О. І. Коровайко); вплив міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини (Р. Л. Сопільник, Джеремі Макбрайд); проблеми і перспективи реформування кримінального процесуального законодавства (О. С. Войтюк, О. В. Кравченко); практичні аспекти застосування права на справедливий суд (О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара) тощо;

– пропозиція щодо удосконалення механізму забезпечення права на справедливий суд в Україні на основі зарубіжного досвіду, які спрямовані на подолання надмірного ускладнення судового розгляду, технічних затримок, неорганізованості органів державної влади та інші фактори, що виникають на етапі підготовки матеріалів справи до розгляду.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та викладені в роботі положення, висновки впроваджені й використовуються у:

– *законотворчій діяльності* – під час підготовки змін до чинного законодавства України з питань забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні;

– *освітньому процесі* – для проведення різних форм занять зі здобувачами вищої освіти денної та заочної форм навчання за навчальними дисциплінами (акт впровадження ПВНЗ «Європейський університет» від 21 вересня 2026 року, Додаток Г);

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого розроблення теоретичних і прикладних проблем реалізації права на справедливий суд в кримінальному провадженні (акт впровадження ПВНЗ «Європейський університет» від 18 вересня 2026 року, Додаток Д);

– *практичній діяльності* – як рекомендації під час практичної діяльності суду, а також у процесі проведення занять щодо підвищення.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі права. Результати дослідження були оприлюднені на 2 науково-практичних конференціях, зокрема: «Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану» (м. Ірпінь, 15 травня 2024 р.); «Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії» (м. Львів, Україна, м. Ополь, Польща, 29-30 травня 2025 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені в 7 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей, опубліковані в юридичних фахових виданнях України із них дві в співавторстві, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України, та двоє тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 227 сторінок, з них основний текст – 189 сторінок, список використаних джерел – 20 сторінок (174 найменування) та 6 додатків на 12 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1. Поняття справедливості як категорії кримінального процесуального права

Справедливість є фундаментальною основою правової держави. Ще з часів римського права відомі такі класичні юридичні афоризми, як «*lex iniusta non est lex*» (несправедливий закон не є законом) та «*justitia in suo cuique tribuendo cernitur*» (справедливість полягає у відплаті кожному за його заслуги). Ці вислови підкреслюють, що саме справедливість є ключовим орієнтиром у різних сферах людської діяльності — зокрема у правотворчій, правозастосовній, правоохоронній діяльності. Справедливість виступає як універсальна людська цінність, що слугує базою для прогресивного розвитку держави та її інститутів, забезпечуючи довіру громадян до системи права та правосуддя [96, с. 206].

Постійне й системне вдосконалення кримінального процесуального законодавства вимагає чіткого, однозначного розуміння сутності та змісту справедливості як фундаментальної категорії кримінального провадження. Адже саме чіткість, визначеність і логічна узгодженість термінів, які використовуються у кримінальних процесуальних нормах, є необхідною передумовою забезпечення справедливості кримінального процесу. Без належного тлумачення цієї правової категорії створюється ризик неоднакового застосування норм права, що може призводити до порушення прав і свобод учасників процесу та підриву довіри до судочинства.

Варто зазначити, що питання справедливості у кримінальному процесі було предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, які розглядали її переважно через призму засад кримінального провадження або як властивість судового рішення. Зокрема, вагомий внесок у розробку цієї проблематики

зробили Н. Р. Бобечко, О. А. Кучинська, Г. М. Мамка, В. В. Михайленко, О. Б. Прокопенко, М. А. Погорецький, Н. П. Сиза, О. С. Ткачук, В. М. Тертишник, О. Г. Шило. У їхніх працях справедливість розглядається як елемент законності, як складова легітимності судового рішення, як мета або принцип кримінального процесу.

Водночас, попри наявність численних підходів, єдиної, загальновизнаної та теоретично вивіреної концепції розуміння сутності справедливості як правової категорії у кримінальному процесуальному праві наразі не сформовано. Це ускладнює її чітке нормативне закріплення та створює загрозу неоднакового правозастосування, особливо в умовах трансформації правової системи України та імплементації міжнародних стандартів.

Насамперед слід зазначити, що термін «справедливість» має універсальний характер і застосовується щодо широкого кола суспільних відносин, охоплюючи різноманітні аспекти — від моральної характеристики особистості до оцінки правових норм і функціонування соціальних інститутів. Справедливість виступає критерієм не лише у сфері права, а й в економічних, соціальних, політичних та етичних процесах.

О. Б. Прокопенко підкреслює, що з огляду на два виміри соціального буття — персональний та інституційний — справедливість може розглядатися у двох основних значеннях:

а) як властивість особистості, що відображає її здатність діяти відповідно до норм моралі, етики, гуманізму;

б) як характеристика соціальних інститутів (родини, освіти, економіки, політики, держави та права), що вказує на їхню відповідність певним нормативним, правовим і ціннісним орієнтирам. У цьому контексті також виділяють політичну справедливість, яка стосується організації влади, формування державної політики та реалізації прав людини в публічному управлінні [119, с. 9].

Таким чином, справедливість як правова категорія не може розглядатися вузько, у відриві від філософських, соціологічних і політичних основ. Її

розуміння у кримінальному процесі вимагає комплексного міждисциплінарного підходу, що враховує як особистісний вимір правосуддя, так і інституційну функцію держави щодо захисту прав людини.

У філософських та правових дослідженнях зазвичай виділяють три основні типи справедливості: формальну, змістову та процедурну. Така класифікація дозволяє глибше осмислити сутність справедливості як складного й багатовимірного феномену, що реалізується на різних рівнях правового регулювання та правозастосування.

О. А. Кучинська зазначає, що формальна справедливість уособлює ідею формальної рівності, яка конкретизується у таких базових правових вимогах, як рівність усіх перед законом і судом, рівність прав, свобод та обов'язків особи незалежно від соціального, економічного чи політичного статусу. Цей тип справедливості має універсальний характер і виступає основою правової визначеності.

Змістова справедливість, як вважає вчена, ґрунтується на принципі пропорційності, що передбачає співмірність юридичної відповідальності суспільній небезпеці або тяжкості вчиненого правопорушення. Вона апелює до ідеї справедливого балансу між порушенням і санкцією, між правомірною поведінкою та правовим заохоченням.

Процедурна справедливість полягає у додержанні встановлених правил і процесів, що регулюють перебіг юридично значущих процедур — зокрема кримінального провадження. Її суть полягає в тому, що справедливість результату може бути досягнута лише через справедливість процедури, незалежно від суб'єктивних уявлень про доцільність чи мету. У цьому значенні процедурна справедливість має ключове значення для реалізації засади верховенства права та довіри до судової системи [82].

Поряд із цим, як зазначає В. М. Тертишник, у філософії права прийнято виділяти кілька основних аспектів поняття «справедливість», кожен з яких відображає певний вимір правового та соціального буття. Зокрема, автор звертає увагу на такі форми справедливості:

1. Справедливість як рівність можливостей — тобто рівні умови для реалізації людиною своїх здібностей, захисту своїх прав і законних інтересів без дискримінації чи необґрунтованих привілеїв. Такий підхід особливо важливий для оцінки правового статусу учасників кримінального провадження, зокрема сторони захисту та обвинувачення.

2. Розподільча справедливість— це справедливий розподіл матеріальних та нематеріальних благ, який ґрунтується на поєднанні юридичної рівності, індивідуальних потреб, а також оцінки особистого внеску, праці та заслуг особи перед суспільством і державою. Така концепція справедливості тісно пов'язана із соціальною функцією держави та є орієнтиром у кримінальній політиці, зокрема під час визначення покарання.

3. Відплатна справедливість — передбачає пропорційність юридичної відповідальності вчиненому кримінальному правопорушенню. Вона виступає етичною та правовою основою застосування кримінального покарання, забезпечуючи баланс між порушенням і відповіддю держави на нього [157, с. 159].

Узагальнюючи підходи В. М. Тертишника, можна стверджувати, що справедливість у кримінальному процесі має бути багатовимірною, охоплюючи як процесуальну рівність і доступ до правосуддя, так і справедливу оцінку особистості правопорушника, а також збалансованість між метою покарання та його змістом. Такий підхід дозволяє не лише формально гарантувати справедливий суд, а й досягати реальної правової та соціальної справедливості в суспільстві.

Отже, така багатоаспектність і масштабність змісту терміна «справедливість» як загальнофілософської та загальноправової категорії зумовила аналогічну складність і багатовимірність її тлумачення в галузевих правових науках, зокрема у теорії кримінального процесуального права. У цій галузі правознавства справедливість розглядається не як абстрактне поняття, а як функціональна характеристика правової процедури, яка впливає на всі її етапи — від досудового розслідування до ухвалення судового рішення.

Так, Н. Р. Бобечко виокремлює чотири основні контекстуальні значення поняття «справедливість» у кримінальному процесі: як цінність кримінального провадження, що лежить в основі правового регулювання процесуальних відносин і визначає їхню мету та спрямованість; як мета кримінального провадження, що виражається у досягненні правового результату, який відповідає засадам законності, рівності, обґрунтованості та гуманності; як засада кримінального провадження, яка має нормативне закріплення та визначає правила поведінки учасників процесу, забезпечуючи баланс інтересів і гарантії прав людини; як елемент змісту судового рішення, що слугує критерієм його правосудності, ефективності й легітимності, а також об'єктом оцінювання як з боку правозастосовних органів, так і з боку суспільства [33].

Таким чином, у межах кримінального процесу справедливість виконує нормативну, ціннісну, процесуальну та результативну функції, що надає їй особливого значення як інтегративної правової категорії. Її зміст формує не лише характер процесуального регулювання, а й визначає рівень довіри до судової влади, легітимність рішень і загальну ефективність системи кримінальної юстиції.

Отже, справедливість є фундаментальною категорією не лише для кримінальної юстиції, а й для юриспруденції в цілому. Вона становить одну з ключових засад правового мислення, правової культури та правової практики. Поряд із законністю, демократизмом, захистом прав і свобод людини і громадянина, справедливість утворює концептуальну основу правової держави, визначаючи її ціннісні орієнтири та ідеологію функціонування.

Також справедливість є загальнолюдською цінністю, що становить фундамент прогресивного розвитку держави, її інститутів та громадянського суспільства. Вона слугує гарантією і водночас показником правової захищеності особи, рівня довіри до державної влади та ефективності правової системи. Саме справедливість об'єднує моральне і правове начало, формуючи цілісну ідеологію правової держави.

У зв'язку з цим, існують об'єктивні передумови для необхідності глибокого теоретичного й прикладного опрацювання проблем справедливості, зокрема у сфері кримінального провадження. Ці передумови охоплюють:

- міжнародно-правові зобов'язання України, пов'язані з імплементацією стандартів ЄКПЛ та практики ЄСПЛ;
- національні соціальні виклики, пов'язані з очікуванням справедливого правосуддя та недопущенням зловживань владою;
- політичні та правові трансформації, спричинені реформами, воєнним станом і процесом євроінтеграції.

Усе це зумовлює необхідність системного дослідження справедливості як ключової категорії кримінального процесуального права, а також розроблення механізмів її ефективного забезпечення у правозастосовній практиці.

Справедливість, перебуваючи в одному ряду з такими фундаментальними засадами, як верховенство права, законність та рівність перед законом, є однією з ключових основ правової держави. У кримінальному процесуальному праві ця категорія розглядається у широкому та вузькому значенні, що зумовлює багатовимірність її теоретичного осмислення та практичного застосування.

У широкому значенні концепція справедливого кримінального провадження ототожнюється зі змістом загальних засад кримінального процесу, зокрема — засад верховенства права, визнання прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю, законності, рівності перед законом і судом, змагальності, об'єктивності та недопустимості порушення прав людини у процесі реалізації кримінального переслідування. У цьому аспекті справедливість виконує роль ідеологічного та нормативного орієнтира в організації всієї моделі кримінального провадження, визначаючи зміст і спрямованість діяльності держави щодо захисту особи в умовах кримінального процесу.

Зміст цієї концепції розкривається та динамічно оновлюється під впливом практики ЄСПЛ, яка формує правові стандарти тлумачення положень статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Відповідно до частини другої статті 8 Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПК України), практика

ЄСПЛ підлягає обов'язковому врахуванню при здійсненні кримінального провадження, що означає безпосередню інтеграцію міжнародних підходів до забезпечення справедливості в національну правозастосовну діяльність.

У вузькому значенні справедливість у кримінальному провадженні розглядається як принцип відповідності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та характеристикам особи обвинуваченого. Такий підхід акцентує увагу на реалізації індивідуалізації кримінальної відповідальності, що має забезпечити не лише законність, а й справедливість судового рішення в кожній конкретній справі [98].

Ця ідея закріплена, зокрема, у статті 414 КПК України, яка передбачає, що апеляційний суд зобов'язаний перевірити, чи відповідає покарання ступеню тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі обвинуваченого. Таким чином, справедливість у цьому контексті виконує роль матеріального критерію оцінки обґрунтованості та адекватності судового рішення і є обов'язковою умовою визнання такого рішення правосудним і легітимним.

Слід зауважити, що в процесуальній літературі справедливість нерідко ототожнюється з принципом (засадою) кримінального провадження, судочинства або кримінального процесу в цілому. Водночас варто підкреслити, що ані стаття 129 Конституції України, ані Закон України «Про судоустрій і статус суддів», ані стаття 7 Кримінального процесуального кодексу України не містять прямого легального закріплення принципу (засади) справедливості як самостійної категорії. Це свідчить про відсутність офіційного визнання справедливості як окремої норми-засади кримінального провадження, попри її безумовне значення в правозастосовній діяльності.

У зв'язку з цим справедливість у кримінальному процесі набуває значення загальноправового принципу, який функціонує імпліцитно — через реалізацію інших засад, таких як законність, рівність сторін, змагальність, верховенство права, презумпція невинуватості тощо. Окрім суто теоретичних, соціальних і етичних підстав, справедливість у кримінальному провадженні має безпосереднє практичне значення. Її реалізація впливає не лише на зміст і методи правового

регулювання у сфері кримінального процесуального права, а й на формування правових гарантій захисту прав особи — учасника кримінальних процесуальних правовідносин. Справедливість є критерієм оцінки дій посадових осіб, насамперед слідчих, прокурорів, слідчих суддів і суддів, у конкретних ситуаціях правозастосування [155].

У цьому контексті справедливість виступає не абстрактною категорією, а реальним інструментом практики, що впливає на:

- оцінку допустимості доказів;
- пропорційність запобіжних заходів;
- співмірність покарання з тяжкістю правопорушення;
- захист прав сторін та забезпечення рівності в процесі.

Крім того, удосконалення процесуального забезпечення справедливості, зокрема гарантій права на захист під час кримінального провадження, визнане одним із пріоритетних напрямів судово-правової реформи в Україні. Цей процес охоплює не лише зміну процесуальних норм, а й реформування інституційних засад судоустрою, судочинства та суміжних правових механізмів у світлі міжнародних зобов'язань України, зокрема вимог ЄКПЛ та стандартів ЄСПЛ.

Доцільно звернути увагу на те, що ще до прийняття КПК України 2012 року науковці висловлювали пропозицію щодо включення принципу справедливості до переліку основних засад кримінального провадження, що передбачені у статтях чинного КПК України. Попри відсутність прямої юридичної формалізації цього принципу в законодавстві, його значення фактично визнається як в судовій практиці, так і в наукових підходах. Тому закріплення принципу справедливості в основоположних статтях КПК України (зокрема в ст. 7 поряд із іншими засадами) стало б важливим кроком до нормативного забезпечення внутрішньої єдності процесуальних норм, узгодження національного законодавства з практикою ЄСПЛ і зміцнення довіри громадян до системи кримінального правосуддя.

На думку О. А. Кучинської, справедливість є не лише ідеалом, а й практичною необхідністю функціонування кримінального судочинства, яке, з

огляду на свій публічний характер, має виступати соціально-правовим інструментом підтримання правопорядку в суспільстві. Авторка справедливо зауважує, що кримінальне судочинство є єдиним легітимним засобом для задоволення природного права особи на справедливість, і саме цим зумовлюється його місце в системі захисту прав людини.

У цьому контексті відновлення соціальної справедливості визначається як одна з головних цілей і завдань кримінального провадження, що стосується кожного учасника процесу — як обвинуваченого, так і потерпілого. Дослідниця наголошує, що необхідно усвідомити той факт, що відновлення соціальної справедливості є однією з основних цілей і завдань кримінального провадження щодо будь-якої особи, яка бере участь у його здійсненні. Наслідком такого усвідомлення має бути визнання наявності в основі кримінального провадження такого принципу, як справедливість. Саме завдяки розгляду справедливості як кримінального процесуального принципу можна говорити про справедливе розслідування, справедливий судовий розгляд і винесення справедливого вироку [83, с. 29–30].

На нашу думку, цей підхід, який поєднує юридичне, соціальне та етичне бачення процесу, дає підстави для теоретичного обґрунтування доцільності офіційного закріплення принципу справедливості у кримінальному процесуальному законодавстві України.

Отже, справедливість у кримінальному провадженні не може зводитися лише до етапу призначення покарання чи до кримінально-правових питань. Вона повинна пронизувати всю процедуру розгляду матеріалів кримінального провадження, починаючи з моменту повідомлення про підозру і завершуючи ухваленням вироку та виконанням судового рішення.

Інакше кажучи, справедливими мають бути не лише результати, а й самі процедури, за допомогою яких ці результати досягаються. Йдеться про так звану справедливість кримінальної процесуальної форми — дотримання встановлених норм, принципів і гарантій на кожному етапі провадження, включаючи

змагальність, рівність сторін, презумпцію невинуватості, право на захист, незалежність суду тощо.

Лише за умови системного поєднання процедурної та результативної справедливості можна говорити про реалізацію дійсно справедливого правосуддя в розумінні стандартів, закріплених у ст. 6 ЄКПЛ та практиці ЄСПЛ.

Загалом погоджуючись із триєдиною концепцією справедливості (формальної, змістової та процедурної), варто уточнити, що дотримання лише процесуальної форми не завжди гарантує досягнення справедливого результату. Інакше кажучи, процедурна бездоганність не виключає можливості сутнісної несправедливості, якщо ігноруються інші складові правового процесу — наприклад, пропорційність санкцій або реальна рівність сторін.

Справедливість у кримінальному провадженні є категорією, близькою до законності, але не зводиться до неї. Вона має самостійне змістовне навантаження і виявляється у взаємодії з іншими загальними засадами кримінального провадження, такими як: верховенство права; рівність перед законом і судом; повага до гідності людини; презумпція невинуватості; змагальність сторін; право на захист; гласність і відкритість судового провадження тощо.

Хоча принцип справедливості не має прямого закріплення в тексті КПК України, він опосередковано реалізується через визнання формальної рівності всіх учасників процесу. Через цей принцип право надає суб'єктам рівні процесуальні можливості для реалізації їхніх інтересів, незалежно від процесуального статусу, соціального становища чи інших ознак.

У цьому контексті важливо відрізнити принцип формальної рівності (як інструмент реалізації справедливості) від поняття рівноправності, яке іноді необґрунтовано вживається як синонім справедливості. Формальна рівність означає надання однакових юридичних можливостей, тоді як справедливість може передбачати необхідність врахування індивідуальних обставин, тобто рух у бік матеріальної рівності чи справедливої диференціації [97, с. 108–111].

Таким чином, принцип справедливості в кримінальному провадженні є багатозначним, міждисциплінарним і міжгалузевим поняттям, яке не зводиться

до жодного окремого принципу, а вимагає системного і цілісного підходу до процесуальної діяльності держави.

Конституційний принцип рівності складається з двох взаємопов'язаних елементів: рівності прав, свобод і обов'язків (рівноправності) та рівності всіх перед законом і судом.

Цей принцип спрямований на забезпечення недопустимості дискримінації та встановлює таке правове становище особи в правовій державі, за якого всі люди можуть у повному обсязі і на рівних підставах реалізовувати свої гарантовані права та свободи.

Варто підкреслити, що рівність і недопустимість дискримінації є не лише конституційними положеннями національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства. На це звертається увага у численних міжнародних правових актах, спрямованих на захист прав і свобод людини, зокрема: Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966 року (статті 14, 26); Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (стаття 14); Протоколі № 12 до вказаної Конвенції 1950 року (стаття 1); Загальній декларації прав людини 1948 року (статті 1, 2, 7).

Ці міжнародні документи закріплюють імперативи рівності та заборони дискримінації, що є невід'ємною основою демократичного правосуддя і правової держави.

Поняття «дискримінація» розкривається також у рішеннях ЄСПЛ. Аналіз практики ЄСПЛ засвідчує, що дискримінація полягає у порушенні принципу рівноправності, яке проявляється у різному ставленні до осіб, що перебувають у відносно схожих ситуаціях, без наявності об'єктивного та розумного обґрунтування такого ставлення.

Важливим критерієм для встановлення дискримінації є порушення принципу розумної пропорційності між засобами, що застосовуються, та метою, яку прагнуть досягти. Інакше кажучи, відмінність у ставленні вважається

дискримінаційною, якщо вона не відповідає співмірності із законною метою і не має раціонального пояснення.

Цей підхід був викладений у рішеннях ЄСПЛ у справах, зокрема: «Расмуссен проти Німеччини» (28 листопада 1984 року), «Уїлліс проти Великобританії» (11 червня 2003 року) та інших.

Аналогічну позицію поділяє й Конституційний Суд України, який наголошує, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей у їхніх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей — як матеріального, так і процесуального характеру — для реалізації однакових за змістом і обсягом прав і свобод [126].

Принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, що закріплене в частині 1 статті 55 Конституції України [68].

Цей принцип є похідним від загального конституційного принципу рівності перед законом, визначеного в частині 1 статті 24 Основного Закону України, і застосовується безпосередньо у сфері судочинства.

Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав, незалежно від процесуального статусу, соціального становища чи інших відмінностей [127]. При цьому особливості кримінального провадження, встановлені законодавцем щодо окремих категорій осіб, не вважаються порушенням засади рівності, оскільки в цьому контексті рівність усіх перед законом і судом означає насамперед невідворотність кримінального провадження та проведення процедури притягнення до кримінальної відповідальності з урахуванням передбачених законом особливостей.

Саме врахування специфіки правового становища окремих груп суб'єктів — таких як неповнолітні, особи з фізичними чи розумовими вадами, особи, наділені дипломатичним або посадовим правовим імунітетом — забезпечує їхню реальну рівноправність і справедливе ставлення у кримінальному процесі [98].

Таким чином, диференціація процесуальних норм, що враховує індивідуальні особливості учасників кримінального провадження, є необхідною складовою реалізації засади рівності перед законом і судом.

Із загального принципу справедливості випливають вимоги співмірності обмежень прав і свобод людини з правомірною метою, яку ці обмеження переслідують.

У кримінальному процесі заходи державно-правового примусу та заходи забезпечення кримінального провадження, що спрямовані на виконання його завдань, не повинні створювати надмірного або не виправданого обмеження прав і свобод осіб.

Вимога співмірності у кримінальному провадженні закріплена в низці законодавчих норм.

Пункт 2 частини 3 статті 132 КПК України передбачає необхідність доведення слідчим або прокурором того, що потреби досудового розслідування виправдовують ступінь втручання в права й свободи особи, про яке йдеться у клопотанні про застосування заходу забезпечення кримінального провадження [80].

Для оцінки потреб досудового розслідування слідчий суддя або суд зобов'язані врахувати можливість отримання речей і документів, що можуть бути використані під час судового розгляду, без застосування заходів забезпечення кримінального провадження (частина 4 статті 132 КПК України).

Стаття 178 КПК України регламентує обрання запобіжного заходу з урахуванням сукупної оцінки обставин справи, що забезпечує пропорційність і адекватність обмежень [80].

Стаття 414 КПК України визначає необхідність забезпечення відповідності призначеного судом покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого [80].

Таким чином, вимога співмірності слугує гарантією того, що заходи кримінального провадження будуть застосовані з урахуванням балансу між захистом суспільних інтересів і збереженням прав і свобод людини.

Як зазначає Г.М. Мамка, зміст справедливості як системоутворюючої, фундаментальної правової категорії може бути сформульований лише у вигляді орієнтовного переліку загальних складових частин. Це пояснюється комплексністю і системністю цієї категорії, а також неможливістю вичерпного визначення всіх форм її дії в правовій сфері [98].

Таке бачення підтверджується положеннями міжнародних правових актів та практикою ЄСПЛ. Справедливість, будучи загальноправовим принципом, поширює свою дію на всі галузі права, при цьому набуваючи певної специфіки залежно від особливостей суспільних відносин, які регулюються відповідними галузями права.

Це дає підстави вважати справедливість однією з загальних засад кримінального провадження. Особливості реалізації цього загальноправового принципу у кримінальному процесі — тобто форми прояву його специфіки — мають отримувати правове обґрунтування і нормативне закріплення, зокрема у положеннях кримінального процесуального законодавства.

Ураховуючи наведені твердження науковців та здійснивши аналіз норм кримінального процесуального законодавства, науковці стверджують, що в кримінальному процесі поняття «справедливість» вживається у таких контекстних значеннях: як мета і завдання кримінального провадження, як засада кримінального провадження, як суб'єктивне право на справедливий судовий розгляд, як вимога до судового рішення, як відповідність призначеного судом покарання, як вимога до характеристики присяжного.

Справедливість як мета і завдання кримінального провадження

У процесуальній літературі справедливість визнається як однією з головних метою, так і завданням кримінального провадження.

Зокрема, Н. Р. Бобечко підкреслює, що справедливість є правовим ідеалом кримінального провадження, що визначає мету правового регулювання кримінальних процесуальних відносин. Вона орієнтує діяльність суб'єктів кримінального провадження на досягнення певних зразків поведінки та слугує

критерієм для оцінювання процесуальних рішень, дій або бездіяльності учасників кримінального процесу [33].

Таким чином, справедливість виступає фундаментальним орієнтиром у реалізації кримінального провадження, сприяючи забезпеченню законності, правопорядку та захисту прав і свобод учасників процесу.

На думку Г. М. Мамки, справедливість виступає як завдання правосуддя у широкому розумінні, що виходить за межі лише діяльності суду. Вона розглядається як реакція на несправедливість, якою є вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, справедливість у правосудді виконує функцію відновлення порушеного суспільного порядку і захисту прав і свобод громадян [96, с. 208].

Варто зауважити, що в інших процесуальних галузях права, на відміну від Кримінального процесуального кодексу України, справедливість судового розгляду закріплена у відповідних процесуальних кодексах саме як завдання судочинства. Зокрема, таке положення міститься у статті 2 Цивільного процесуального кодексу України [163].

Це свідчить про певну різницю в підходах до нормативного закріплення принципу справедливості між кримінальним та цивільним процесами, що потребує подальшого вивчення та уніфікації на рівні законодавства.

Співвідношення між метою та завданням кримінального процесу розкривається в працях В. М. Тертишника, який підкреслює, що мета є уявною моделлю бажаного результату. З цієї позиції метою кримінального процесу виступає захист громадян, юридичних осіб і держави від кримінально протиправних посягань, а також забезпечення справедливості кримінального провадження.

Водночас завдання — це конкретні дії та заходи, які необхідно виконати для досягнення поставленої мети. Серед завдань кримінального процесу В. М. Тертишник виокремлює, зокрема, забезпечення справедливого правосуддя, що є одним із ключових інструментів реалізації мети [157, с. 8].

Отже, справедливість кримінального провадження виступає і його метою, і завданням, оскільки саме вона є тим орієнтиром, задля досягнення якого розпочинається кримінальне провадження. Мета полягає в тому, щоб кожна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, була притягнута до відповідальності пропорційно міри своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений чи засуджений. Водночас завданням кримінального провадження є забезпечення дотримання справедливої процедури, що полягає у недопущенні необґрунтованого процесуального примусу та застосуванні належної правової процедури до кожного учасника кримінального процесу.

Як засада кримінального провадження

У теорії кримінального процесу існують різні підходи та думки серед науковців щодо того, чи слід вважати справедливість засадою кримінального провадження. Такі дискусії обумовлені відсутністю прямого легального закріплення принципу (засади) справедливості у ключових нормативних актах: ані в статті 129 Конституції України, ані в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», ані в статті 7 Кримінального процесуального кодексу України [96, с. 207].

Справді, у статті 7 КПК України справедливість не виділена окремо як засада кримінального провадження. Втім, у контексті засади «доступ до правосуддя та обов’язковість судових рішень», яка визначена в пункті 14 статті 7 та розкривається в положеннях статті 21 КПК, закріплено, що «кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи» [80].

Проте така законодавча регламентація не дозволяє зробити однозначний висновок щодо нормативного закріплення справедливості як засади кримінального провадження, оскільки прямого текстуального зазначення цього принципу в кримінальному процесуальному законі немає. Водночас законодавець використовує термін «засада справедливого судочинства» у частині 2 статті 550 КПК України, де встановлюються вимоги щодо допустимості доказів, отриманих у результаті виконання дій, передбачених у запиті про міжнародне співробітництво [80].

Неналежне унормування справедливості як засади кримінального процесуального права викликає низку важливих запитань: чи є вимога справедливості окремою засадою кримінального провадження; якщо так, то яке її місце в системі засад кримінального провадження; чи потребує вона окремого законодавчого закріплення?

Поширеною серед учених-процесуалістів є думка, що, незважаючи на відсутність прямого нормативного закріплення, справедливість слід розглядати як самостійну засаду кримінального провадження. Зокрема, В. М. Тertiшник наголошує, що поряд із принципами, зазначеними в статті 7 КПК України, до принципів кримінального процесу слід віднести й принцип справедливості [157, с. 107–108].

Як зауважує О. А. Кучинська, принцип справедливості в кримінальному процесі України виконує координувальну роль у системі національного законодавства. Він проходить «червоною» ниткою через усі принципи кримінального судочинства, визначаючи їх застосування в конкретних умовах простору і часу [82].

Досить часто в наукових працях можна зустріти ототожнення засад верховенства права та справедливості. Так, О. С. Ткачук вважає, що право на справедливий судовий розгляд є невід'ємним елементом принципу верховенства права, який забезпечує верховенство закону, захист прав людини та гарантує справедливе здійснення правосуддя [158, с. 189].

Справедливість цілком обґрунтовано вважається загальноправовою засадою кримінального провадження. Загальноправові засади в кримінальному процесі отримують нове теоретичне осмислення, змістовне збагачення та юридичний розвиток, набуваючи суто процесуального змісту [157, с. 109]. Водночас вони мають свою специфіку, що залежить від особливостей кримінальних процесуальних відносин [98, с. 123]. Зокрема, специфікою справедливості в кримінальному процесі є те, що вона має охоплювати єдність і процедурної (процесуальної), і змістової (матеріальної) справедливості, а тому

особливості дії загальноправових принципів під час кримінального провадження повинні мати нормативне закріплення.

Отже, загальноправовий принцип справедливості поширюється і на кримінальне процесуальне право, набуваючи при цьому специфічних рис, обумовлених особливостями кримінальних процесуальних правовідносин. Справедливість виступає як окрема та самостійна засада кримінального провадження. Враховуючи відсутність належної законодавчої регламентації цієї вимоги, а також її фундаментальне значення для кримінального судочинства, підтримуємо позицію науковців щодо необхідності її чіткого закріплення, зокрема шляхом введення окремої норми у главу 2 КПК України.

Аналізуючи наукові думки та правозастосовну практику можемо підсумувати, що хоча справедливість реалізується через окремі засади кримінального провадження, вона є повноцінним принципом процесу, дотримання якого передбачене міжнародно-правовими стандартами. Тому на основі вищесказаного пропонуємо внести до статті 7 КПК України (засади кримінального провадження) новий окремий принцип — «принцип справедливості» з чітким визначенням: *«Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості, яка передбачає дотримання прав і свобод людини, рівність сторін, незалежність суду, презумпцію невинуватості, гласність судового процесу, винесення законного та обґрунтованого судового рішення та забезпечення розумних строків розгляду справи»*. Таку позицію підтримали й опитані практичні працівники (Додаток А).

Як суб'єктивне право на справедливий судовий розгляд

Право на справедливий судовий розгляд як суб'єктивне право закріплене в нормах КПК України, хоча й переважно в контексті врегулювання інших питань кримінального провадження (зокрема ч. 1 ст. 21 та ч. 5 ст. 474 КПК України). Водночас це право міститься й у ст. 6 ЄКПЛ, де воно обґрунтовано визнається європейським стандартом захисту прав людини під час здійснення судочинства загалом і кримінальних проваджень зокрема.

Стандарти судочинства, закріплені в ЄКПЛ, мають суттєве значення для вітчизняної правозастосовної практики. Вони сприяють виявленню та усуненню прогалин і колізій у кримінальному процесуальному законодавстві щодо захисту прав людини; слугують орієнтиром під час формування кримінального процесуального законодавства; визначають межі допустимого примусового втручання держави у права людини в ході кримінального провадження; а також сприяють відновленню порушених прав у сфері кримінального судочинства [132, с. 46–47].

Слід підкреслити, що право на справедливий судовий розгляд є багатограним і комплексним поняттям. Його зміст здебільшого розкривається через аналіз положень статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) «Право на справедливий суд», яка складається з трьох частин. У першій частині статті 6 встановлюються загальні положення права на справедливий суд, у другій — закріплюється презумпція невинуватості як особлива гарантія кримінального судочинства, а в третій — визначаються специфічні гарантії справедливості кримінального провадження [101, с. 176–177].

Н. Р. Бобченко також наголошує, що право на справедливий суд, закріплене у статті 6 ЄКПЛ, не обмежується лише зазначеними в ній елементами. Ці положення становлять лише мінімально необхідний базис (*minimum minimumum*), свого роду умову *sine qua non*, проте не звільняють від дотримання інших принципів і гарантій, що пов'язані з поняттям «правосуддя». Європейський суд з прав людини поступово розширює зміст права на справедливий суд, вводячи нові положення, що сприяють гармонізації принципів судочинства [33].

У нормах КПК України, що регулюють судові стадії кримінального провадження, поняття «справедливість» використовується переважно у зв'язку зі «справедливим судовим рішенням» (наприклад, ч. 3 ст. 337, ч. 1 ст. 410 КПК України). Зокрема, стаття 410 КПК визначає, що судовий розгляд вважається неповним, якщо залишилися невивчені обставини, які можуть мати суттєве значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого рішення. У цій нормі справедливість подана як одна з трьох вимог до судового рішення

поряд із законністю та обґрунтованістю. Водночас у ч. 1 ст. 370 КПК акцент робиться на тому, що судові рішення має бути законним, обґрунтованим і вмотивованим. Однак законодавець не визначає, що саме слід розуміти під справедливим рішенням та які критерії мають застосовуватися для оцінки його справедливості чи несправедливості.

Це, очевидно, зумовлено широким та багатогранним характером поняття справедливості, а також тим, що вона є морально-правовою категорією, яку важко деталізувати у законодавчих актах. Вважаємо, що справедливість прийнятого судового рішення, як і справедливість процедурних дій у процесі, є складовими засади справедливості кримінального провадження, адже справедливими мають бути не лише самі рішення, а й процеси, на основі яких вони ухвалюються.

Згідно з ч. 1 ст. 414 КПК України, покарання визнається таким, що не відповідає ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого, якщо воно, хоч і перебуває в межах, встановлених відповідною статтею (або частиною статті) Кримінального кодексу України, є явно несправедливим через свою надмірну м'якість або суворість. Тобто законодавець використовує поняття «справедливість» або «несправедливість» для оцінки призначеного судом покарання, яке, хоч і відповідає формально нормам закону, фактично не задовольняє вимогу об'єктивності та пропорційності.

Водночас справедливість у кримінальному провадженні не обмежується лише призначенням покарання або кримінально-правовими аспектами. Вона також має охоплювати справедливість процедур, що застосовуються при розгляді цих питань [96, с. 209].

Крім того, кримінальне процесуальне регулювання стосується насамперед справедливості кримінальної процесуальної форми, а не безпосередньо покарання. Запорукою призначення справедливого покарання є дотримання встановленого законом порядку проведення процесуальних дій та ухвалення процесуальних рішень.

У частині 2 статті 388 КПК України наведено текст присяги присяжних: «Я (прізвище, ім'я по батькові) присягаюся сумлінно і неупереджено виконувати свої обов'язки, керуватися лише доказами, дослідженими в суді, а також законом, власним переконанням і совістю, як гідна та справедлива людина і вільний громадянин». Аналогічні положення містяться і в тексті присяги професійних суддів (ч. 1 ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). У цьому випадку поняття «справедливість» не характеризує саме кримінальне провадження, а відноситься до морально-етичних якостей судді чи присяжного, зокрема чесності, неупередженості й об'єктивності.

У кримінальному процесуальному законодавстві поняття справедливості використовується у кількох контекстах: як морально-етична вимога до особистісної характеристики учасника процесу, як вимога матеріального права (справедливість покарання, призначеного судом), а також як вимога до процесуальної форми, що передбачає дотримання справедливої процедури під час проведення процесуальних дій та ухвалення процесуальних рішень. При цьому справедливість як вимога до процесуальної форми є багатогранною: вона виступає і метою (завданням), і засадою кримінального провадження, а також правом особи — правом на справедливий судовий розгляд [34, с. 31-37].

Отже, на основі проаналізованих визначень можемо надати авторську дефініцію поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії — це фундаментальний принцип і мета кримінального провадження, що забезпечує рівне, неупереджене і законне ставлення до всіх учасників процесу, дотримання їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність прийнятих судових рішень. Вона проявляється як у справедливому розслідуванні, судовому розгляді та винесенні рішення, так і у відповідності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення і особі винного.

Незважаючи на фундаментальне значення справедливості в кримінальному провадженні, у чинному КПК України відсутнє пряме законодавче визначення та унормування принципу справедливості як окремої засади кримінального процесу. Це створює прогалини у системі правового

регулювання, ускладнює однозначне тлумачення та застосування принципу на практиці. Тому існує потреба в чіткому законодавчому закріпленні принципу справедливості в кримінальному процесі — для підвищення якості правосуддя, забезпечення рівних правових можливостей учасників процесу і гарантування ефективного та морально обґрунтованого розгляду кримінальних справ.

1.2 Поняття та сутність забезпечення права на справедливий суд як однієї з основних засад кримінального провадження

У сучасному світі правам і свободам людини та громадянина приділяється значна увага як з боку науковців, так і практиків. Законодавство кожної країни прагне забезпечити максимальну повноту і точність нормативно-правового закріплення різноманітних аспектів цих прав і свобод. На особливу увагу заслуговує право на справедливий суд — одне з основоположних прав людини, адже саме через нього можливе забезпечення, реалізація та захист усіх інших прав і свобод.

Захист прав і свобод у сучасній демократичній правовій державі здійснюється через різні правові механізми, найефективнішим із яких є судовий захист. Проте аналіз судової практики свідчить, що право на судовий захист часто сприймається і застосовується неоднозначно, тому проголошене статтею 55 Конституції України право на судовий захист потребує глибокого наукового дослідження з метою з'ясування його поняття, змісту та механізмів реалізації.

Право на справедливий суд, як одне з основоположних прав людини, заслуговує на особливу увагу тому, що саме через це право забезпечується реалізація, захист та відновлення усіх інших прав і свобод. У сучасній демократичній правовій державі захист прав і свобод людини здійснюється за допомогою різних правових механізмів, найефективнішим з яких є судовий захист. Аналіз судової практики свідчить, що право на судовий захист часто сприймається та застосовується неоднозначно, тому проголошене статтею 55

Конституції України право на судовий захист потребує окремого наукового дослідження для з'ясування його поняття та змісту [68].

Водночас, за статистикою ЄСПЛ, Україна щорічно стабільно входить до п'ятірки країн-лідерів за кількістю поданих скарг. Зокрема, у 2019 році Україна посіла третє місце за числом звернень до ЄСПЛ — 8850 скарг, що становило 14,8% від загальної кількості заяв [23]. При цьому майже половина рішень ЄСПЛ стосується саме порушень права на справедливий судовий розгляд.

Як слушно зауважує В. В. Михайленко, положення ЄКПЛ міцно інтегровані в українську правову систему на трьох рівнях застосування. По-перше, згідно зі статтею 9 Конституції України та статтею 19 Закону України «Про міжнародні договори України», Конвенція є міжнародним договором і підлягає застосуванню всіма органами судової влади. По-друге, відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди під час розгляду справ використовують Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. По-третє, Конвенція є основою діяльності ЄСПЛ, який виконує субсидіарну роль щодо національних судових органів. Як європейський механізм гарантування і захисту прав людини, Конвенція накладає на державу зобов'язання вживати заходів індивідуального та загального характеру у разі порушення прав людини в Україні [101, с. 23–24].

Варто звернути увагу, що різноманітність підходів до визначення права на судовий захист створює значні проблеми не лише у науковій сфері, а й у практичній діяльності правозастосовців. Очевидно, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства необхідно зосередитись на формуванні єдиних теоретичних підходів до визначення та характеристики ключових теоретичних категорій, починаючи з найфундаментальнішої — самого поняття. Реальна і повна реалізація права на судовий захист у державі свідчить про правову природу держави та рівень демократичності всього українського суспільства. Від того, що саме вкладається у поняття «право на судовий захист», залежить подальше законодавче врегулювання та деталізація відповідної

конституційної норми, а також реалізація інших прав і свобод. У значній мірі від цього залежить і статус усієї системи правосуддя, яка втрачає свій ключовий зміст і сенс без закріплення права людини на судовий захист.

Конституційне право людини і громадянина на судовий захист є складним багатофункціональним соціально-правовим явищем через свою двоїсту структуру. Це право слід розглядати з двох аспектів — об'єктивного та суб'єктивного.

Як суб'єктивне право, право на судовий захист є сукупністю правових можливостей, що поділяються на матеріальні та процесуальні. Матеріальний аспект полягає у праві поновити порушені права та отримати відповідну компенсацію, тоді як процесуальний аспект — це право звертатися до судових органів для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

Тільки через діалектичну єдність об'єктивної та суб'єктивної складових конституційного права на судовий захист можливо сформулювати єдине розуміння цього поняття та розробити уніфіковані правозастосовні стандарти, що є вкрай важливим для судової практики. Закріплення конституційного права на судовий захист у Основному Законі України є відправною точкою для формування всього законодавства, що регулює судоустрій і судочинство.

Серед вітчизняних і зарубіжних науковців значну увагу приділено поняттю права на судовий захист. Зокрема, З. І. Шевчук розглядає це право як суб'єктивне і визначає його як право кожної особи на відкритий розгляд і розв'язання судової справи у розумний строк компетентним, незалежним та неупередженим судом. Це право реалізується через застосування правових засобів, наданих суду для захисту прав і свобод, гарантованих Конституцією України, законами країни та нормами міжнародного права, а також для захисту прав і законних інтересів юридичних осіб, суспільства і держави. Водночас право на судовий захист включає і законодавчо закріплену можливість оскарження судового рішення з підстав його незаконності чи необґрунтованості [168, с. 545–552].

М. Р. Аракелян, навпаки, розглядає право на судовий захист як концепцію, що перш за все відображається в основних засадах судочинства. Він виокремлює

такі ключові складові цього права: доступність правосуддя; право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; незалежність і неупередженість суду; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; право на захист; публічність судового розгляду; розгляд справи у найкоротший строк, передбачений законом [28, с. 20]. Ці елементи формують основу для реалізації права на судовий захист у системі кримінального провадження.

За визначенням М. В. Менджула, право на судовий захист забезпечує кожній особі можливість захищати свої права, свободи та законні інтереси через незалежний і неупереджений суд, який створений відповідно до закону [99, с. 7].

В. В. Бонтлаб справедливо зазначає, що право на судовий захист спрямоване на підвищення ефективності судової гілки влади, її професіоналізму та доступності; покращення загальної ефективності системи захисту прав людини, включно із соціальними правами; дієве відновлення порушених прав; запобігання виникненню правових спорів і конфліктів; забезпечення ефективного, доступного та справедливого врегулювання правових спорів і конфліктів [38, с. 69].

Підсумовуючи різні визначення права на судовий захист, можна виокремити їх класифікацію за такими групами:

1. визначення, які роблять акцент на матеріальному або процесуальному аспекті права, а також на їхньому діалектичному поєднанні;
2. визначення, що зосереджуються на розгляді права на судовий захист як суб'єктивного, об'єктивного або ж на виокремленні обох цих сторін;
3. дефініції, які визначають право на судовий захист як конституційне право або винятково як право людини;
4. визначення, що розглядають право на судовий захист безпосередньо як «право» або як гарантію реалізації інших прав і свобод людини і громадянина.

Водночас слід погодитись із Я.М. Ніколаєнком, що необхідно розрізняти декларацію права на судовий захист і його фактичну реалізацію, тобто складний комплекс юридично значущих дій зацікавлених суб'єктів, що забезпечуються матеріальними та процесуальними правовими засобами [103, с. 50].

Доцільно зазначити, що стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року проголошує право кожного на справедливий суд. Ця норма корелює зі статтею 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, статтями 55, 124 та 129 Конституції України, статтею 21 Кримінального процесуального кодексу України, а також низкою інших положень цього кодексу, що регулюють порядок здійснення правосуддя у кримінальному провадженні [67; 55; 102; 68].

Як слушно відзначає Н. В. Сібільова, поняття правосуддя є ключовим елементом не лише в теоретичних науках, що досліджують організацію і функціонування судової влади, а й у низці інших юридичних дисциплін [131, с. 189].

Загалом правосуддя розглядається як діяльність суду з правозастосування, що полягає у розгляді та вирішенні у встановленому законом процесуальному порядку справ цивільного, господарського, кримінального та адміністративного характеру, віднесених до його компетенції. Метою цієї діяльності є захист прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, а також інтересів держави [170, с. 50].

У Рішенні Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року підкреслюється, що правосуддя визнається таким лише за умови відповідності вимогам справедливості та забезпечення ефективного відновлення порушених прав [125]. Варто погодитися, що здійснення правосуддя передбачає гарантування кожній особі права на справедливий суд та процесуальну справедливість, при якій процесуальна форма виступає запорукою захисту прав особи і забезпечення справедливості судового розгляду [108, с. 24].

Безумовно, це передбачає створення ефективних і прозорих механізмів, які забезпечують кожній фізичній та юридичній особі доступ до правосуддя. Вважається доцільним розпочати дослідження з лінгвістичного аналізу словосполучення «доступ до правосуддя». У буквальному значенні слово «доступ» розуміється як: 1) шлях або місце, яке дозволяє підійти або наблизитися

до чогось; прохід до чогось; 2) можливість входити кудись, відвідувати когось або щось, зустрічатися з кимось; 3) здатність проникати кудись [134].

Щодо поняття «правосуддя», то ним розуміється діяльність суду з розгляду та вирішення відповідних категорій справ із метою захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також держави.

Отже, у найбільш загальному розумінні доступ до правосуддя — це можливість особи вільно і безперешкодно ініціювати судовий процес або приєднатися до вже розпочатого, брати активну участь у ньому задля ефективного захисту і відновлення своїх порушених прав, а також для досягнення справедливості.

Водночас у національному законодавстві України, судовій практиці, міжнародних нормативно-правових актах і юридичній літературі для позначення права особи на захист своїх прав у судовому порядку застосовується низка різних термінів: «доступ до правосуддя», «право на доступ до суду», «доступність правосуддя», «право на суд», «право на справедливий суд», «право на судовий захист», «право на звернення до суду за захистом», «право на справедливий розгляд і вирішення справи судом» тощо.

На перший погляд, ці поняття можуть здаватися схожими або навіть синонімічними. Проте аналіз прецедентної практики ЄСПЛ свідчить, що «право на суд» («right to a court») фактично ототожнюється з правом на справедливий суд («right to a fair trial»), яке закріплене в статті 6 ЄКПЛ. Це чітко простежується, зокрема, у рішенні ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (пункт 36, абзац 2 рішення від 21 лютого 1975 року, заява № 4451/70), де Суд наголосив, що стаття 6 Конвенції втілює саме «право на суд» [140].

Право на доступ до суду (right to access to the courts) є одним із складових елементів «права на суд» («right to a court»), передбаченого статтею 6 ЄКПЛ і основоположних свобод. Воно поєднується з іншими важливими складовими, такими як справедливість судового розгляду, публічність процесу, незалежність та безсторонність суду.

ЄСПЛ особливо підкреслив це у справах «Ашінгдейн проти Сполученого Королівства» (друге речення пункту 55 рішення від 28 травня 1985 року, заява № 8225/78) та «Спорронг і Льюнрот проти Швеції» (пункт 84 рішення від 23 вересня 1982 року, заяви № 7151/75 та № 7152/75). Хоч ці справи безпосередньо не стосуються кримінального права чи кримінального процесу, вони містять важливі висновки про зміст і тлумачення статті 6 Конвенції [138].

Варто підкреслити, що стаття 6 ЄКПЛ має універсальний характер, оскільки поширюється як на спори цивільного характеру, так і на будь-які кримінальні обвинувачення проти особи. З огляду на це практика ЄСПЛ щодо тлумачення права на справедливий суд є обов'язковою для застосування у всіх видах судочинства в Україні.

Хоч кримінальне процесуальне право має свої особливості, зокрема наявність стадії досудового розслідування та специфічний порядок відкриття провадження, доступ до правосуддя має бути гарантований за будь-яких умов.

ЄСПЛ також підтвердив, що право на доступ до суду є складовою частиною права на суд, зокрема у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (абзац 2 пункту 36 рішення від 21 лютого 1975 року, заява № 4451/70), яка вже згадувалась раніше [140]. Можна констатувати, що право на доступ до суду є вужчим поняттям, яке включається до змісту права на суд / права на справедливий суд.

Однак встановити точне співвідношення між іншими суміжними поняттями значно складніше, адже досі відсутній єдиний підхід до цього питання як у судовій практиці, так і в юридичній науці. Тому, керуючись законами формальної логіки, правилами юридичної техніки, лексичним значенням відповідних термінів та телеологічним тлумаченням норм, у яких вони застосовуються, пропонуємо розглядати «право на судовий захист» та «право на звернення до суду за захистом» як синоніми понять «право на суд» і «право на справедливий суд». Такий висновок, зокрема, підтверджується статтею 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», статтями 4 і 5 Цивільного процесуального кодексу України, статтями 4 і 5 Господарського процесуального

кодексу України, статтею 5 Кодексу адміністративного судочинства України, а також абзацами 1 і 2 пункту 5 рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року [118; 163; 52; 65; 128].

Щодо права на справедливий розгляд і вирішення справи судом (right to a fair hearing), а також права на доступ до правосуддя (right to access to justice), варто зазначити таке: у Рекомендаціях № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, ухвалених на 68-му засіданні 14 травня 1981 року, наголошується, що статтею 6 Європейської Конвенції гарантовано право як на доступ до правосуддя, так і на справедливий судовий розгляд. З цього випливає, що ці права є окремими складовими права на справедливий суд, кожне з яких має власне значення та зміст [120].

Щодо співвідношення права на доступ до суду (right to access to the courts) та права на доступ до правосуддя (right to access to justice) варто відзначити таке. У широкому розумінні ці поняття часто ототожнюють і вважають ідентичними. Проте, у більш вузькому (буквальному) сенсі, суд — це державний орган, що належить до судової влади, а правосуддя — це його головна функція, що полягає у розгляді відповідних категорій справ.

Це свідчить про певні відмінності між правом на доступ до суду як можливістю звернутися до конкретного суду певної інстанції та юрисдикції, та правом на доступ до правосуддя, яке включає ініціювання провадження, проведення судового розгляду і активну участь у ньому з метою захисту і відновлення своїх прав.

Отже, доступ до правосуддя передбачає не лише формальне звернення до суду, а й реальне здійснення судом своїх повноважень щодо розгляду справи з участю особи. З огляду на це право на доступ до суду є більш вузьким поняттям, що входить до складу ширшого права на доступ до правосуддя.

Більше того, словосполучення «доступність правосуддя», яке вживається у частині 3 статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», є синонімом поняття «доступ до правосуддя», оскільки обидва терміни позначають одне й те саме явище.

Проте не всі наведені вище поняття є взаємозамінними. У чинному законодавстві часто спостерігається їхнє «змішування», що ускладнює правильне розуміння сутності цих термінів та їх ролі в кримінальному процесі. Зокрема, у статті 21 КПК України доступ до правосуддя фактично ототожнюється з правом на справедливий розгляд і вирішення справи судом, хоча між цими поняттями існує принципова різниця.

Це призводить до проблем і в судовій практиці, де недостатньо чітко розмежування цих понять впливає на правильність застосування норм. Саме тому доцільно упорядкувати юридичну термінологію.

Право на суд (right to a court) - право кожної особи звернутися до компетентного, незалежного та неупередженого суду для розгляду справи відповідно до закону з метою захисту своїх прав, свобод і законних інтересів.

Право на справедливий судовий розгляд (right to a fair trial/hearing) - право особи на розгляд справи в суді з дотриманням засад законності, рівності, неупередженості, публічності, розумного строку, а також інших гарантій, які забезпечують справедливість процесуального розгляду.

Право на доступ до суду (right to access to the courts) - можливість особи вільно і без перешкод звернутися до суду відповідної юрисдикції та інстанції для захисту своїх прав та інтересів.

Право на доступ до правосуддя (right to access to justice) - можливість особи ініціювати та брати активну участь у провадженні, що здійснює правосуддя, включно з отриманням ефективного і своєчасного захисту порушених прав, а також реалізацією процесуальних гарантій.

Право на судовий захист (right to judicial protection) – це гарантоване державою право кожної особи на відновлення порушених прав, свобод та інтересів у судовому порядку через застосування відповідних матеріальних і процесуальних правових засобів.

Доступність правосуддя (accessibility of justice) – здатність кожної особи користуватися правом на доступ до правосуддя без необґрунтованих обмежень,

перешкод або дискримінації, включно з наявністю необхідних матеріальних, інформаційних, організаційних та правових умов.

У кримінальному процесуальному праві доступ до правосуддя — це фундаментальна загальна засада кримінального процесу, яка передбачає гарантоване законом право учасників кримінального провадження на активну і ефективну участь у процесі з метою забезпечення справедливого розгляду справи. Водночас доступ до правосуддя виступає як унікальна юридична конструкція (*sui generis*), що включає сукупність кримінальних процесуальних гарантій, прав, заборон та дозволів, визначених кримінальним процесуальним законодавством, які формують особливий процесуальний режим, що забезпечує знання учасниками своїх прав та можливість їх реалізації для досягнення справедливого судового рішення [171, с. 167].

Вважаємо, що розглядати поняття «доступ до правосуддя» лише в одному з можливих значень є недоцільним, оскільки це суттєво звужує його зміст і ускладнює повне розуміння правової природи даного феномену. Для глибшого осмислення сутності доступу до правосуддя слід враховувати усталені правові позиції ЄСПЛ. Зокрема, у справі «Белле проти Франції» (пункт 36 рішення від 04 грудня 1995 року, заява № 23805/94) ЄСПЛ підкреслив, що сам факт формального надання доступу до національних засобів судового захисту, який лише формально вказує на законність чийхось дій, не завжди відповідає вимогам статті 6 Конвенції. Важливо, щоб рівень такого доступу був достатнім для реального забезпечення права особи на суд з урахуванням принципу верховенства права в демократичному суспільстві [139].

На підтвердження наведеної позиції варто також звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справах «Мултіплекс проти Хорватії» (друге речення пункту 45 рішення від 10 жовтня 2003 року, заява № 58112/00) та «Кутіч проти Хорватії» (друге речення абзацу 3 пункту 25 рішення від 1 червня 2002 року, заява № 48778/99). У цих рішеннях ЄСПЛ однозначно підкреслив, що право на доступ до суду охоплює не лише формальне право ініціювати судове провадження, але й право на отримання справедливого та ефективного вирішення спору судом.

Такий підхід забезпечує реальний захист прав особи і є невід'ємною складовою принципу справедливого судового розгляду [145; 144]. Хоча зазначені справи стосувалися цивільно-правових спорів, аргументи ЄСПЛ мають вагоме значення і для кримінального процесу, особливо враховуючи, що доступ до правосуддя є міжгалузєвою категорією.

Отже, доступ до правосуддя — це не лише формальна можливість особи ініціювати відкриття кримінального провадження. Важливою умовою такого доступу є наявність реальних механізмів, які забезпечують дієвість і ефективність кримінального провадження. Це, зокрема, передбачає ухвалення законного і справедливого кінцевого процесуального рішення — обвинувального чи виправдувального вироку, ухвали суду або постанови слідчого чи прокурора про закриття кримінального провадження, а також ухвали слідчого судді про закриття кримінального провадження на підставі частини 9 статті 284 КПК України. Лише таке рішення може повною мірою забезпечити реалізацію всіх завдань кримінального провадження, визначених у статті 2 КПК України.

Крім того, у справі «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» (пункт 49 рішення від 28 жовтня 1998 року, заява № 116/1997/900/1112) ЄСПЛ звернув увагу на те, що надто суворе застосування процесуального правила національними судами фактично позбавило заявницю права на доступ до суду. У зв'язку з цим Суд встановив порушення статті 6 ЄКПЛ [148].

Отже, сама лише наявність законодавчо закріпленої можливості доступу до правосуддя не гарантує її фактичної реалізації. Нормативні положення, що регулюють це право, мають бути ефективними та застосовуватися уповноваженими суб'єктами без зайвого формалізму.

Наступна важлива теза щодо визначення змісту права на доступ до правосуддя стосується рівня можливості його реалізації. Зокрема, згідно з абзацом 7 підпункту 2.2 пункту 2 рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року, жодна особа не може бути обмежена у праві на

доступ до правосуддя, яке включає можливість ініціювати судовий розгляд та безпосередньо брати участь у ньому, або позбавлена цього права [126].

З рішення ЄСПЛ у справі «Пелевін проти України» (друге речення пункту 27 рішення від 20 серпня 2010 року, заява № 24402/02) випливає, що право на суд, яке включає право на доступ до суду, не є абсолютним і може зазнавати обмежень, зокрема у частині вимог до прийнятності скарг [146].

Отже, можна дійти висновку, що доступ до правосуддя не є безумовним і за певних обставин може бути обмежений. Наприклад, частини 1 та 2 статті 309 КПК України встановлюють перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку під час досудового розслідування. Скарги на інші ухвали слідчого судді не підлягають апеляційному оскарженню, а заперечення проти них можуть подаватися лише під час підготовчого провадження у суді [80].

Подібна позиція знаходить підтвердження у вітчизняній судовій практиці. Зокрема, у постановках Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 серпня 2019 року (справа № 219/13349/18) та від 27 травня 2019 року (справа № 766/22242/17 зазначено, що ухвали слідчого судді щодо скарги, поданої за процедурою статті 206 КПК України, відсутні у переліку, передбаченому статтею 309 КПК України. Тому звернення з апеляційною скаргою на такі рішення є підставою для відмови у відкритті апеляційного провадження, адже їхнє оскарження в апеляційному порядку кримінальним процесуальним законом не передбачене [152; 153].

Водночас такі обмеження не повинні порушувати саму суть права на доступ до суду, вони мають бути спрямовані на досягнення легітимної мети, а також між застосованими заходами і цією метою повинна дотримуватися обґрунтована пропорційність (останнє речення пункту 27 рішення ЄСПЛ у справі «Пелевін проти України» від 20 серпня 2010 року, заява № 24402/02) [146].

Підтримуємо позицію науковців, що наведені стандарти ЄСПЛ мають беззаперечно враховуватися при формуванні внутрішнього змісту поняття

доступу до правосуддя, а отже, повинні бути закріплені в чинному законодавстві та застосовуватися на всіх етапах кримінального провадження [84].

Доступ до правосуддя є складною та багатовимірною юридичною категорією, яка може розглядатися одночасно в кількох аспектах: як принцип кримінального провадження, право учасників кримінального процесу, особлива юридична конструкція (*sui generis*), кримінальна процесуальна гарантія чи певний процесуальний режим. Лише комплексний аналіз усіх цих значень дає змогу повноцінно зрозуміти правову природу доступу до правосуддя та його роль у кримінальному процесі України.

Водночас, термінологічна розбіжність у чинному законодавстві та наявність схожих за змістом понять створюють труднощі з однозначним визначенням сутності доступу до правосуддя. Тому актуальним є упорядкування юридичної термінології, що використовується в нормативно-правових актах для позначення доступу особи до правосуддя.

З урахуванням прецедентної практики ЄСПЛ можна виокремити такі ключові положення щодо змісту доступу до правосуддя в кримінальному процесі України: 1) доступ до правосуддя ототожнюється з правом на доступ до суду і є одним із складових права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Європейської Конвенції; 2) право на доступ до суду включає не лише можливість ініціювати провадження, а й отримати вирішення спору судом; 3) право на доступ до суду не є абсолютним і може бути обмежене державою, однак такі обмеження мають мати легітимну мету. Важливо, що доступ до правосуддя має бути реальним і безперешкодним, а саме правосуддя – ефективним та справедливим, а не формальним чи ілюзорним.

На цьому етапі доцільно звернутися до розгляду категорії «право на справедливий суд», яка становить один із ключових принципів функціонування сучасних правових держав. Ступінь його нормативного закріплення, рівень гарантування та реального забезпечення прямо свідчать про стан правової культури в суспільстві та рівень розвитку демократичних інституцій. Враховуючи історичні, соціокультурні й правові особливості розвитку окремих

країн, сформувалися відмінні підходи до розуміння понять «справедливий суд» і «право на справедливий суд». Однак саме чітке й повне термінологічне тлумачення цих категорій є передумовою їх належної реалізації в правозастосовній практиці.

У досліджуваному терміні «право на справедливий суд» центральне значення має поняття «справедливість». Як зазначалося вище, з етимологічної точки зору «справедливість» трактується як неупередженість суджень і дій, чесне визнання правоти особи, вчинення правових дій на законних та морально обґрунтованих засадах. У ширшому філософсько-етичному контексті справедливість розглядається як гармонійне співвідношення між дією та відповіддю на неї — між зусиллям і винагородою, правопорушенням і покаранням.

Крім того, справедливість охоплює набір моральних і правових норм, які регулюють розподіл соціальних благ, обов'язків і відповідальності між індивідами та суспільством. У правовому ж розумінні справедливість інтерпретується як властивість права, що проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом та пропорційності юридичної відповідальності характеру правопорушення [115] або як розмірність, рівність у правовому статусі суб'єктів [114]. Справедливість у більшості випадків асоціюється не лише з принципом рівності учасників правовідносин (передусім — із забезпеченням рівності сторін перед судом), але й із правомірною нерівністю, яка виправдана обставинами конкретного провадження. Наприклад, у сфері сімейних правовідносин чинне законодавство передбачає можливість відступу від загального принципу рівності часток подружжя при поділі майна. Такий відступ допускається у випадках, передбачених законом, і базується на засадах індивідуального підходу та забезпечення матеріальної справедливості.

На думку С. П. Погребняка, формальна справедливість закладена в саму природу права, що й зумовлює його здатність виконувати функцію неупередженого арбітра — своєрідної «третьої сторони», яка вирішує суперечки між людьми. В основі цього підходу — принцип неупередженості, що вимагає

об'єктивного розгляду конфліктних ситуацій, незалежно від того, яка зі сторін бере участь у процесі. Відтак справедливість у такому розумінні становить фундаментальну засаду будь-якого різновиду судочинства [110, с. 3].

Справді, формальний аспект права на справедливий суд вказує на його основне призначення — досягнення мети правосуддя. Інститут суду, що сформувався у відповідь на суспільний запит щодо врегулювання конфліктів у межах правового поля, покликаний забезпечити винесення обґрунтованого, законного рішення, яке гарантує захист порушених прав особи, що звертається до суду. У процесі історичного розвитку судова влада, як і правова система загалом, зазнала суттєвих змін, що були зумовлені необхідністю врахування попередніх помилок і недоліків. Така еволюція стала можливою завдяки поступовому засвоєнню позитивного досвіду вирішення спорів. У результаті сформувалося сучасне уявлення про право на справедливий суд як обов'язкову і невід'ємну складову демократичної правової держави, що потребує належного гарантування з боку державних інституцій.

Слід зазначити, що у період Античності та Середньовіччя уявлення про справедливий суд суттєво відрізнялося від його сучасного розуміння. Насамперед, справедливість судового рішення нерідко пов'язувалася з «божественним провидінням» або «милістю монарха». Відповідно сам інститут судочинства базувався не стільки на принципах природного права, скільки на уявленнях про моральну легітимність рішень, що впливали з волі богів, рабовласників або феодалської верхівки. Лише згодом, із виникненням системи правових норм, які забезпечують функціонування правосуддя, стало можливим формування повноцінного уявлення про право на справедливий суд із чітким визначенням його складових.

Чинне законодавство також закріплює право на справедливий суд і механізм його реалізації.

Стаття 8 Основного Закону проголошує принцип верховенства права та гарантує можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції. Крім того, частина перша статті

55 передбачає, що права і свободи людини і громадянина підлягають захисту в судовому порядку [68].

Важливим кроком на шляху до нормативного закріплення справедливого судового розгляду стала Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів від 10 травня 2006 року. У цьому документі зазначалося, що ключовим завданням подальшого розвитку судової системи є реальне впровадження принципу верховенства права в суспільстві та гарантування кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді.

Концепція визначила, що розвиток правосуддя має бути орієнтований на такі пріоритети: забезпечення доступності правосуддя; утвердження справедливої судової процедури; гарантії незалежності, неупередженості та професіоналізму суддів; забезпечення юридичної визначеності, єдності судової практики та відкритості судових рішень; підвищення ефективності судового захисту.

Окремо підкреслювалося, що вільний доступ до правосуддя є конституційним правом кожної особи та фундаментальною основою справедливого судочинства. Забезпечення справедливої судової процедури мало здійснюватися через реалізацію таких принципів, як: законність, рівність усіх учасників перед законом і судом, змагальність, диспозитивність, гласність і відкритість процесу, обов'язковість виконання судових рішень [69].

Право на справедливий суд також закріплено в положеннях Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Зокрема, у статті 2 цього Закону зазначено, що суд, здійснюючи правосуддя на основі принципу верховенства права, має забезпечити кожному реалізацію права на справедливий суд, а також повагу до інших прав і свобод, гарантованих як Конституцією та законами України, так і міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України.

У статті 7 цього ж Закону проголошено, що кожна особа має гарантований захист своїх прав, свобод та інтересів у розумні строки — незалежним,

неупередженим і справедливим судом, створеним відповідно до закону [118]. Таким чином, норми Закону вживають поняття «справедливий суд» у двох основних значеннях:

1. Як вимогу до суду як інституції — він повинен бути незалежним, безстороннім, створеним законом і здійснювати правосуддя з дотриманням стандартів справедливості.

2. Як вимогу до судової процедури — процес здійснення правосуддя має відповідати принципу верховенства права та забезпечувати кожному реальне і справедливе судове розглядування справи.

3. Варто зазначити, що під час розробки та прийняття КПК України 2012 року законодавець достатнім чином врахував необхідність дотримання конвенційних стандартів у сфері кримінального провадження. Так, частина 2 статті 8 КПК України закріплює застосування засади верховенства права з урахуванням практики ЄСПЛ, а частина 5 статті 9 передбачає застосування кримінального процесуального законодавства також із урахуванням цієї практики [80].

Забезпечення справедливості судового розгляду в кримінальному провадженні базується не лише на положеннях статті 21 КПК України. Воно також спирається на реалізацію низки інших принципів кримінального процесу, зокрема: верховенства права, законності, рівності усіх перед законом і судом, презумпції невинуватості, гарантування права на захист, права на оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності, принципів гласності та відкритості судового розгляду, дотримання розумних строків, а також вимог до мови кримінального провадження.

Крім того, окремі складові права на справедливий судовий розгляд відображені у положеннях, що регламентують процесуальний статус учасників провадження. Зокрема, стаття 42 КПК України встановлює перелік прав підозрюваного або обвинуваченого, багато з яких безпосередньо пов'язані зі змістовним наповненням цього права.

Тому у КПК України елементи права на справедливий судовий розгляд, закріплені у статті 6 ЄКПЛ, не зосереджені в одній окремій нормі, а розпорошені між різними засадничими положеннями кримінального провадження. Це свідчить про те, що право на справедливий судовий розгляд реалізується саме через систему взаємодоповнюваних засад кримінального процесу, які разом забезпечують дотримання конвенційного стандарту справедливості.

Така система засад включає, зокрема, принцип верховенства права, законність, рівність перед законом і судом, презумпцію невинуватості, право на захист, право на оскарження процесуальних рішень, гласність і відкритість провадження, розумні строки судового розгляду тощо. Кожна з цих засад у сукупності створює правову основу для забезпечення повноцінного, ефективного та справедливого розгляду кримінальної справи.

Отже, реалізація права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі України потребує саме системного підходу — гармонійного застосування комплексу засад кримінального провадження, що взаємодоповнюють одна одну, забезпечуючи конституційні і міжнародні гарантії справедливості.

Справедливість кримінального провадження забезпечується через справедливість усієї системи кримінальних процесуальних правовідносин, її стадій та інститутів, а також дотримання справедливих процедур під час проведення процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень.

Водночас право на справедливий судовий розгляд, будучи комплексним та багатогранним кримінальним процесуальним правом, належним чином не врегульоване у тексті КПК України. Зазначена вимога не виділена як окрема засада кримінального провадження, попри те, що право на справедливий судовий розгляд визнається науковцями як самодостатнє право в загальному каталозі прав людини, зокрема серед прав, гарантованих ЄКПЛ.

Варто зазначити, що у науковому середовищі триває дискусія щодо тлумачення терміна «справедливий судовий розгляд». Зокрема, поширеним є погляд, що поняття «справедливе судочинство» у сучасному розумінні охоплює

два основні аспекти: матеріальну (змістову) та процесуальну (процедурну) справедливість, а також розглядається у широкому та вузькому значеннях.

О. Г. Шило й О. Б. Прокопенко вважають, що матеріальна (змістова) справедливість проявляється у самому змісті судових рішень, тобто вони мають бути по суті справедливими. Натомість процесуальна (процедурна) справедливість полягає у дотриманні встановлених процедур судового розгляду, що передбачає гарантії процесуальних прав усіх учасників процесу і сприяє винесенню справедливого судового рішення [173, с. 42–44; 119, с. 6].

Справедливість судочинства має дві ключові складові:

1. Матеріальна (змістова) справедливість — це відповідність ухваленого судового рішення суті справи, тобто те, наскільки рішення є справедливим за змістом, правомірним і обґрунтованим.

2. Процесуальна (процедурна) справедливість — це правильність і законність самого судового провадження, тобто дотримання процесуальних правил, гарантій прав усіх учасників та забезпечення рівності, неупередженості і відкритості процесу.

Г. М. Мамка пропонує розглядати концепцію справедливого кримінального провадження у двох вимірах — широкому та вузькому. У широкому значенні справедливість виступає як зміст загальних засад кримінального провадження, насамперед принципу верховенства права, який забезпечує дотримання законності, прав і свобод учасників процесу. Зміст цієї концепції постійно уточнюється і вдосконалюється на основі практики Європейського суду з прав людини, що визначає динамічний характер юридичних стандартів у сфері кримінального судочинства. У вузькому значенні справедливість кримінального провадження пов'язується з відповідністю призначеного покарання тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі обвинуваченого, що закріплено, зокрема, у статті 414 Кримінального процесуального кодексу України [96, с. 206–207].

Отже, на думку вченого, справедливість у вузькому розумінні зосереджується виключно на призначенні покарання, оскільки стосується змісту

прийнятого рішення, що належить до сфери кримінального матеріального права. Натомість справедливість у широкому розумінні виступає як загальне правило здійснення кримінального провадження, яке охоплює питання процедури здійснення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. При цьому наголошується, що справедливими мають бути не лише результати розгляду справи, а й самі процесуальні процедури, тобто йдеться про забезпечення справедливості кримінально-процесуальної форми [96, с. 209].

Підтримуючи загалом запропоноване автором розмежування двох видів справедливості, не можемо погодитися з їхньою класифікацією як «справедливість у широкому та вузькому розумінні». Вважаємо, що доцільніше розрізняти справедливість за процесуальним та матеріальним аспектами, оскільки дискусійним є питання, що саме є змістовно ширшим — справедливість призначеного покарання чи процедурна справедливість. Адже кінцева мета кримінального провадження — притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення, без засудження невинуватих — за своєю суттю є проявом матеріальної (змістової) справедливості, яка досягається через забезпечення дотримання процедурної справедливості.

Вважаємо, що матеріальний (змістовий) аспект справедливості не слід обмежувати винятково питанням призначення покарання, оскільки справедливість судового розгляду охоплює також інші рішення, що ухвалюються на стадії досудового розслідування, зокрема щодо застосування запобіжних заходів або інших заходів процесуального примусу. Крім того, на нашу думку, право на справедливий судовий розгляд не може бути зведене лише до процесуальної справедливості, оскільки змістовий і процедурний аспекти є взаємозалежними та взаємозумовленими.

Як слушно зазначає Т. О. Лоскутов, концепція справедливості включає як кримінальні права людини, що реалізуються через ухвалення судових рішень, так і процедурні права, які втілюються у дотриманні принципів процесуального права [88, с. 52].

Отже, справедливість судочинства може бути досягнута лише за умови одночасного дотримання двох складових: забезпечення справедливого судового розгляду та ухвалення справедливого рішення.

Як слушно зазначає В. В. Михайленко, в межах ідеальної концепції верховенства права справедливий судовий розгляд апріорі не може завершитися ухваленням несправедливого вироку. Водночас автор звертає увагу на певну суперечність, яка спостерігається в сучасній практиці Європейського суду з прав людини: попри встановлення порушення прав людини під час кримінального провадження, Суд іноді доходить висновку про загальну справедливість процесу. Водночас дотримання формальних процесуальних процедур не завжди гарантує досягнення справедливого результату [101].

У науковій доктрині загальновизнаним є положення про багатоскладову природу права на справедливий судовий розгляд. Проте підходи до класифікації його елементів варіюються за змістом, обсягом та критеріями поділу. Одним із поширених є поділ на дві основні групи: інституціональні та процедурні (процесуальні) елементи. До інституціональних традиційно відносять вимоги щодо: незалежності суду, безсторонності суду, законності його створення, забезпечення доступу до суду.

Процесуальні (процедурні) елементи охоплюють: змагальність судового процесу, рівність сторін, дотримання розумних строків розгляду справи, публічність слухання, принцип правової визначеності.

Аналогічну позицію щодо двогрупової класифікації підтримує й Д. В. Сімонович, який пропонує поділити гарантії права на справедливий судовий розгляд на фундаментальні (незалежність і неупередженість суду, публічність судового розгляду, розумність строків розгляду справи) та статусні (рівність сторін, змагальність, право на правову допомогу). Такий поділ дозволяє системно структурувати зміст права на справедливий судовий розгляд та сприяє кращому розумінню механізмів його реалізації у кримінальному процесі.

Фундаментальні гарантії орієнтовані на формування базових умов, за яких взагалі можливе здійснення справедливого судового розгляду. Вони охоплюють

такі засади, як незалежність та неупередженість суду, його створення відповідно до вимог закону, забезпечення публічності судового процесу та дотримання розумних строків розгляду справи. Ці гарантії забезпечують інституційну основу функціонування правосуддя в демократичній правовій державі [132, с. 13].

Подібну пропозицію щодо виокремлення двох великих груп елементів права на справедливий судовий розгляд висловлювали й інші вчені, які запропонували поділяти ці елементи на статичні та динамічні [165 с. 75-76] або організаційні та функціональні [63].

Статичні елементи (інституційного характеру) охоплюють ті складові, що визначають організаційно-правові засади здійснення правосуддя: наявність незалежного та безстороннього суду, утвореного відповідно до закону, інституційні гарантії дотримання принципу верховенства права, забезпечення доступу до суду тощо. Ці елементи є умовами, що закладають основу для реалізації права на справедливий судовий розгляд.

Динамічні елементи (процесуального характеру) відображають безпосередню реалізацію принципів справедливості в межах судового процесу. До них належать: змагальність сторін, рівність процесуальних прав, дотримання розумних строків розгляду справи, забезпечення права на правову допомогу, публічність судового розгляду, правова визначеність судової процедури тощо. Ці елементи формують процесуальний вимір справедливого судочинства, реалізуючи матеріальне право у формі конкретного правового механізму.

Такий поділ дозволяє комплексно аналізувати право на справедливий судовий розгляд як єдину правову конструкцію, що включає як інституційні умови функціонування правосуддя, так і процесуальні гарантії реалізації прав суб'єктів судового процесу.

Однак більшість дослідників, аналізуючи зміст права на справедливий судовий розгляд, схиляються до розширеного підходу щодо його структурної побудови. У цьому контексті обґрунтовано стверджується, що доступ до суду, з огляду на його юридичну складність, системоутворююче значення та фундаментальну роль у реалізації п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини,

доцільно виділяти як окремий, самостійний структурний елемент права на справедливий судовий розгляд [159, с. 71].

Такий підхід базується на тому, що саме доступ до суду є вихідною умовою та передумовою ефективного застосування інших елементів цього права, зокрема: принципів незалежності та безсторонності суду, рівності сторін, змагальності, розумних строків судового розгляду тощо. Як слушно зауважує ЄСПЛ, у низці своїх рішень (наприклад, «Голдер проти Сполученого Королівства», «Пелевін проти України»), відсутність або надмірне обмеження доступу до суду саме по собі є порушенням Конвенції, незалежно від дотримання інших процесуальних гарантій.

Таким чином, у сучасній правовій науці утвердилася позиція, відповідно до якої право на доступ до суду не лише не зводиться до елементу процесуальної форми, а й потребує самостійного нормативного, доктринального та практичного осмислення як ключової гарантії реалізації права на справедливий судовий розгляд у цілому.

У науковій доктрині заслуговує на увагу класифікація структурних елементів права на справедливий судовий розгляд, запропонована О. С. Ткачуком, яка ґрунтується на функціональному підході та розкриває багатовимірний характер цього права. Учений виокремлює чотири ключові складові:

Прелімінарний елемент – доступ до суду, що становить передумову реалізації всіх інших елементів. Його наявність забезпечує саму можливість звернення особи за судовим захистом та ініціювання провадження.

Інституційний елемент – незалежний, безсторонній суд, утворений відповідно до закону, який уособлює вимоги до органу судової влади, що повинен відповідати стандартам демократичного правосуддя. Цей елемент закріплює ідею належного суду як одного з центральних компонентів справедливого розгляду справи.

Процесуальний елемент – включає публічність, розгляд справи у розумний строк, а також справедливе слухання у вузькому розумінні. Цей компонент

охоплює вимоги до процедури, дотримання якої гарантує належний хід судового процесу та рівність можливостей для сторін.

Легітимаційний елемент – правова визначеність і виконання судових рішень, які слугують засобом досягнення кінцевої мети правосуддя – відновлення справедливості та врегулювання правовідносин у суспільстві на засадах правової визначеності [160, с. 8; 72; 159, с. 75].

Таким чином, запропонована систематизація дозволяє глибше зрозуміти природу права на справедливий судовий розгляд як комплексного явища, в межах якого кожен структурний елемент виконує свою специфічну роль, забезпечуючи як доступність правосуддя, так і ефективність його здійснення.

Загалом поділяємо позицію науковців щодо доцільності розкриття структури права на справедливий судовий розгляд через визначення узагальнених груп його елементів, що відображають основні напрями реалізації цього складного правового інституту. Проведений аналіз різних класифікацій дозволяє зробити висновок, що найбільш аргументованим є підхід, за яким структурні елементи права на справедливий судовий розгляд поділяються на групи з огляду на їх функціональне призначення у забезпеченні справедливості судочинства та з урахуванням хронології їх реалізації в межах кримінального процесу.

Такий підхід дозволяє системно осмислити право на справедливий судовий розгляд як комплексну конструкцію, в якій кожен елемент виконує певну роль – від забезпечення можливості звернення до суду й гарантування належного складу суду до дотримання процесуальних стандартів розгляду справи й обов'язковості виконання судових рішень. Він також відповідає логіці європейських правових стандартів та сприяє формуванню ефективного механізму реалізації цього права в національній правовій системі [34].

Розуміння права на справедливий суд є багатовимірним і значною мірою залежить не лише від суто юридичних чинників, а й від соціокультурного, історичного та філософського контексту. У державах із розвинутою правовою системою воно набуває відносно усталеного, узагальненого змісту, що

спирається на міжнародні стандарти, зокрема положення статті 6 ЄКПЛ та практику ЄСПЛ.

Концепція справедливого суду тісно пов'язана з категорією «справедливість», яка у різні історичні періоди та серед різних соціальних груп мала неоднакове наповнення. Це зумовлює неоднозначність сучасного наукового трактування права на справедливий суд, що, безумовно, потребує подальшої теоретичної розробки й уточнення. Утім, у сучасній доктрині та правозастосуванні можна виділити чотири ключові аспекти права на справедливий суд, які взаємопов'язані й формують цілісну конструкцію цього феномена: змістовний, інституційний, матеріальний, процесуальний [32].

Слід підкреслити, що, хоча Україна формально закріпила у своєму законодавстві принцип поділу державної влади на три гілки — законодавчу, виконавчу та судову, — на практиці держава все ще перебуває у процесі формування ефективної та незалежної судової влади як ключової умови досягнення так званого «золотого стандарту правосуддя». Недосконалість у функціонуванні судової системи негативно позначається на довірі громадян до інституцій держави та на якості правозастосування загалом.

Водночас виявлення та усунення чинників, які перешкоджають становленню справедливого, неупередженого і професійного судочинства, становить складну задачу як у прикладному, так і в теоретико-методологічному вимірі. У цьому контексті першочергового значення набуває формування чіткого, концептуально вивіреного та уніфікованого понятійно-категоріального апарату, який би забезпечив належне розуміння й тлумачення ключових правових інститутів, зокрема й самого поняття правосуддя. Такий апарат виступає необхідною передумовою для глибоких і системних трансформацій у сфері судочинства та правової державності загалом [60].

Узагальнюючи викладене, слід дійти висновку, що право на справедливий судовий розгляд є самостійним процесуальним правом, а також ключовою гарантією забезпечення, захисту та відновлення інших прав і свобод людини шляхом звернення до суду, який, дотримуючись справедливих процедур,

ухвалює справедливе рішення. Поняття «справедливість судового розгляду» охоплює нерозривну єдність двох складових — процедурної (процесуальної) та змістової (матеріальної) справедливості, які у взаємозв'язку формують сутність правосуддя в демократичному суспільстві [36].

Право на справедливий суд у кримінальному провадженні — це гарантоване державою фундаментальне право кожної особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на об'єктивний, неупереджений, публічний та законний розгляд справи незалежним судом у розумний строк. Це право передбачає забезпечення повного дотримання процесуальних гарантій, зокрема права на захист, рівності сторін, презумпції невинуватості та можливості оскарження судових рішень.

Основні складові цього права включають: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним законом; гласність судового розгляду, за винятком випадків, визначених законом; дотримання принципу рівності сторін та змагальності; презумпцію невинуватості; право на захисника та правову допомогу; право не свідчити проти себе; право на перекладача у разі незнання державної мови; розгляд справи у розумний строк; право на апеляційне оскарження судового рішення.

Таким чином, право на справедливий судовий розгляд є комплексною юридичною гарантією, що забезпечує справедливість і законність кримінального судочинства.

1.3 Стан наукової розробленості проблем забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні

Вивчення сучасного стану дослідження реалізації права на справедливий суд (*fair trial*, *procès équitable*) у кримінальному процесі України доцільно розпочати з історичного екскурсу становлення та розвитку цього права. На нашу думку, така необхідність зумовлена тим, що аналіз генезису права на

справедливий суд дає змогу з упевненістю оцінити значення наукових досліджень, присвячених різним проблемним аспектам реалізації цього права на практиці. Особливо це важливо в умовах реформування національного законодавства та його гармонізації з міжнародними й європейськими правовими стандартами у сфері захисту прав і свобод людини, а також кримінального судочинства загалом. Відтак проблематика реалізації права на справедливий суд набуває особливої актуальності і вимагає глибокого наукового осмислення.

В історичній ретроспективі запровадження права на справедливий суд було зумовлено значними змінами у світогляді, викликаними Другою світовою війною, яка суттєво трансформувала розуміння гарантій миру у глобальному масштабі. Вперше в історії людство усвідомило фундаментальну цінність прав і свобод людини, що призвело до принципового оновлення правового механізму їх захисту. Відтоді права і свободи людини перестали розглядатися як виключно внутрішня справа окремих держав і набули міжнародного статусу, реалізуючись у концепції нового міжнародного правопорядку, основою якого стала повага до фундаментальних прав і свобод людини [93, с. 130].

Окрім того, військові конфлікти, що пережило людство, суттєво трансформували світогляд щодо цінності прав і свобод людини, ставши відправною точкою для консолідації міжнародних зусиль із їхнього захисту. У подальшому основними орієнтирами в цій сфері стали зміцнення миру, забезпечення національної безпеки, а також повага до кожної особи, її життя, здоров'я, честі та гідності. Саме тому в таких важливих галузях, де існує висока вірогідність порушення цих і багатьох інших прав і свобод людини, зокрема в кримінальному процесі, забезпечення реалізації права на справедливий суд набуває домінуючого значення.

Відтоді міжнародна спільнота ухвалила низку загальновизнаних міжнародно-правових актів, зокрема Загальну декларацію прав людини 1948 року, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року та інші. Аналіз цих документів свідчить, що право на справедливий суд закріплене серед

фундаментальних прав і свобод людини, а його реалізація має вагоме значення. Водночас, незважаючи на фундаментальність цього конвенційного права, практична реалізація права на справедливий суд залишається однією з найбільш складних, багатоаспектних і дискусійних проблем. На нашу думку, це зумовлено, перш за все, дуалістичною структурою цього права, елементи якої будуть детально розглянуті у наступних розділах.

В історичній ретроспективі основоположним міжнародно-правовим документом, який гарантує кожній людині право на справедливий судовий розгляд, є Загальна декларація прав людини 1948 року. Ця Декларація була розроблена Комісією з прав людини Організації Об'єднаних Націй і виступає першоосновою визнання невід'ємних прав і свобод, якими володіє кожна людина. Зокрема, у статті 8 зазначено, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, гарантованих конституцією або законом» [62], у статті 10 Загальної декларації прав людини передбачено, що «кожна людина, для визначення її прав і обов'язків, а також для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом» [62].

Наступним важливим етапом стало ухвалення 4 листопада 1950 року Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У її преамбулі зазначено, що Рада Європи, визнаючи фундаментальне значення основоположних свобод, які є основою справедливості та миру у світі, ставить за мету посилення єдності між своїми членами. Одним із шляхів досягнення цієї мети є захист і розвиток прав людини та основних свобод. При цьому підкреслюється, що найкращим гарантом цього є поєднання ефективної політичної демократії з спільним розумінням та дотриманням прав людини, від яких залежить сама демократія [67].

Відповідно до положень цієї Конвенції, право на справедливий суд закріплено в статті 6, що охоплює як цивільні, так і кримінальні провадження.

При цьому гарантії справедливого судочинства поширюються не лише на сам судовий розгляд, а й на попередні етапи провадження. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує це: зокрема, у пункті 36 рішення від 24 листопада 1993 року у справі «Імбріюша проти Швейцарії» Суд підкреслив, що вимоги статті 6, зокрема підпункту 3, можуть бути застосовані ще до початку судового розгляду, якщо порушення цих вимог на ранніх стадіях може суттєво вплинути на справедливість подальшого судового процесу. Хоча право на апеляційне оскарження безпосередньо не закріплене у статті 6 Конвенції, воно гарантується статтею 2 Протоколу № 7 до Конвенції [14]. Враховуючи значущість цієї конвенційної вимоги, законодавець передбачив можливість подання апеляційної скарги не лише на стадії підготовчого провадження чи судового розгляду, а й під час досудового розслідування. Водночас, спираючись на практику застосування, можна зазначити, що в цьому питанні законодавець допустив певні прогалини, які, безумовно, негативно впливають на реалізацію права на справедливий суд.

У сучасних умовах, як слушно зауважує Добблер Кертіс, право на справедливий судовий розгляд виступає фундаментальною та невід'ємною кримінальною процесуальною гарантією реалізації інших прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. На це неодноразово звертав увагу ЄСПЛ, підкреслюючи, що це право охоплює значну кількість процесуальних прав обвинуваченого та гарантій їхнього забезпечення, що робить його одним із найширших і найскладніших правових понять, закріплених у Конвенції [20, с. 10, 12].

Іншим прикладом є рішення ЄСПЛ у справі «Шабельник проти України», де Суд наголошує, що «хоча право кожного обвинуваченого на ефективний захист з боку адвоката, який у разі необхідності може бути призначений офіційно, не є абсолютним, воно є однією з фундаментальних засад справедливого судового розгляду» [151].

Отже, як наголошує Дж. Макбрейд, право на справедливий судовий розгляд є центральним елементом у всій конструкції правової держави, оскільки

його гарантування сприяє ефективному забезпеченню реалізації інших прав, свобод та законних інтересів людини [94, с. 9].

Наступний етап імплементації міжнародних правових стандартів у сферу захисту прав, свобод та законних інтересів особи, зокрема в кримінальне процесуальне законодавство, розпочинається з моменту проголошення незалежності України. Від 24 серпня 1991 року наша держава продовжує свій шлях державотворення, зокрема в напрямі формування самостійної української держави.

Відповідно до Основного Закону, «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», у якій «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», а «утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [68]. Про важливість права на судовий захист свідчать положення статті 55 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Беручи до уваги викладене, доцільно підтримати позицію С. В. Степанова, який наголошує, що під впливом глобалізаційних процесів, імплементації загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також європейських стандартів, Конституція України закріплює фундаментальні засади конституційного ладу, систему прав і свобод людини та громадянина, а також принципи формування і функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Водночас вона визначає пріоритети внутрішньої та зовнішньої політики держави, які охоплюють матеріальні й процесуальні компоненти реалізації, спрямовані на досягнення ключової мети функціонування сучасної європейської держави — ефективного конституційного забезпечення всіх сфер життєдіяльності суспільства відповідно до вимог міжнародних і європейських стандартів [154, с. 21].

Знаковою подією слід вважати 9 листопада 1995 року, коли Україна стала членом Ради Європи та підписала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також Перший протокол та Протоколи №

2, 4, 7, 11 до неї. Надалі, 17 липня 1997 року, Законом України № 475/97-ВР ця Конвенція була ратифікована, що зобов'язало державу гарантувати основоположні права і свободи, закріплені у документі. Відтоді право на справедливий суд отримало найвище міжнародне визнання, а перед національним законодавством постала задача імплементації міжнародних стандартів у цій сфері та подальшого удосконалення законодавства з урахуванням норм Конвенції [116].

Слід акцентувати увагу на тому, що з метою забезпечення належного виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод державами-учасниками було інституційно створено Європейський суд з прав людини, рішення якого є обов'язковими для виконання. У контексті імплементації рішень ЄСПЛ у національне законодавство України та усунення причин, що призводять до порушення Конвенції, важливе значення має прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року [112].

Цей нормативно-правовий акт заклав законодавчі засади для реалізації рішень ЄСПЛ на національному рівні, сприяв інституційному закріпленню механізмів правового реагування на виявлені Судом порушення, а також визначив порядок використання прецедентної практики ЄСПЛ як джерела права у процесі правозастосування судами України.

У межах дослідження права на справедливий суд доцільно звернутися до практики ЄСПЛ, який у своїх рішеннях послідовно розмежовує питання справедливості судового процесу та юридичної правильності або хибності судового рішення. Відповідно до свого мандата, ЄСПЛ не має повноважень переглядати або оцінювати обґрунтованість рішень національних судів, однак уповноважений здійснювати правову оцінку щодо дотримання сторонами принципів справедливого судового розгляду, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Незважаючи на значущість принципу справедливості, ЄСПЛ досі не сформував вичерпного переліку критеріїв, що остаточно визначають межі його

змісту. Водночас у своїй усталеній практиці Суд вказує, що поняття «справедливий розгляд» охоплює низку ключових елементів, серед яких: право на доступ до суду, принцип рівності сторін, дотримання засад змагальності судового процесу, право бути заслуханим, обґрунтованість судових рішень та інші елементи, що формують належну процедуру судового розгляду [162, с. 360].

Отже, слід зазначити, що процес формування України як демократичної, правової держави має тривалу історію розвитку, упродовж якої утвердження прав і свобод людини посідало провідне місце як у внутрішньодержавній політиці, так і в контексті міжнародних зобов'язань. Поряд з тим, забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні й досі супроводжується низкою системних проблем. Однією з найбільш суттєвих є відсутність належного рівня наукового опрацювання питань практичної реалізації цього права в національній правозастосовній практиці. З огляду на те, що право на справедливий суд становить один із ключових компонентів європейських стандартів правосуддя, його ефективна імплементація є необхідною умовою повноцінної інтеграції України до європейського правового простору [154], проведення масштабної конституційної, у тому числі – судової реформи та початку реальних демократичних перетворень у суспільному житті.

Нині перед Урядом України, юридичною та науковою спільнотою стоїть завдання не лише розробити теоретичні положення, а й впровадити ефективні практичні механізми реалізації права на справедливий суд. Саме від ефективного забезпечення цього права залежить, наскільки в державі реально втілюються положення частини 2 статті 3 Конституції України, відповідно до якої «права і свободи людини, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [68].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція О. І. Коровайка, який обґрунтовано підкреслює, що євроінтеграційний курс України зумовлює необхідність активного впровадження у національне законодавство та правозастосовну практику прогресивних міжнародних стандартів судочинства. Перехід від застарілої, репресивної радянської моделі кримінального процесу до

сучасної європейської кримінальної процедури супроводжується низкою об'єктивних викликів. Їх подолання потребує не лише глибокого теоретичного переосмислення відповідних підходів, а й практичної реалізації інноваційних правових механізмів, які б забезпечували ефективну реалізацію права особи на судовий захист [70, с. 275]. Крім того, глибинні демократичні трансформації, що відбуваються на пострадянському просторі, а також рецепція світових стандартів судочинства, започаткували процес зміни парадигми кримінального процесуального права в бік тотального впровадження змагальної ідеології, обмеження публічних початків і розширення принципу диспозитивності в системі кримінальної юстиції. З урахуванням міжнародно-правової інтеграції такі зміни є неминучими та закономірними, однак їх кінцевою метою має стати вибір оптимального варіанту організації кримінально-процесуальної діяльності, який базуватиметься на гармонійному поєднанні прогресивного світового досвіду з національною правовою культурою, історичними традиціями та ментальними уявленнями громадян про справедливе правосуддя [100, с. 94-95].

Слід акцентувати увагу на тому, що огляд наукових досягнень попередників у розрізі дисертаційних досліджень має важливе значення для цілісного сприйняття результатів науковою спільнотою. Такий огляд виконує кілька суттєвих функцій: а) демонструє рівень обізнаності здобувача з актуальними науковими доробками у сфері досліджуваної проблематики; б) дає змогу ідентифікувати, які теоретичні підходи та концепції дисертант підтримує, а які піддає аргументованому критичному переосмисленню; в) дозволяє виявити наявні прогалини, дискусійні аспекти або проблемні питання, які залишаються нерозв'язаними та потребують подальшого наукового аналізу.

Крім того, аналіз існуючих наукових підходів є важливим елементом методологічного забезпечення дослідження, оскільки він сприяє: окресленню кола актуальних проблем, що становлять науковий інтерес; оптимізації дослідницького процесу шляхом уникнення дублювання вже вирішених теоретичних або практичних питань; формуванню власної аргументації на основі

загальновизнаних наукових положень, які мають характер усталених наукових істин [172, с. 24].

Аналіз наукових джерел свідчить про вагомий внесок представників вітчизняної правової науки у формування теоретичних засад забезпечення та реалізації права на справедливий суд. Серед дослідників, які присвятили свої праці даній проблематиці, варто відзначити Г. І. Бережанського, Н. М. Грень, І. М. Жаровську, С. М. Зеленського, О. І. Коровайка, У. З. Корущ, О. Л. Котович, Д. Є. Крикливця, О. В. Лемака, А. В. Лужанського, С. В. Луніна, Ю. М. Мирошніченка, О. М. Овчаренка, М. А. Погорецького, О. Б. Прокопенка, Н. Ю. Сакару, Р. С. Сопільника, С. В. Степанова, О. С. Ткачука, Е. Л. Трегубова, Т. І. Фулея, О. Г. Шила та інших. У наукових працях цих авторів досліджено концептуальні підходи до права на справедливий суд, розкрито його змістовне наповнення, визначено гарантії реалізації та проблеми практичного забезпечення цього права в умовах функціонування національної системи правосуддя.

Серед наукових досліджень, присвячених проблематиці реалізації права на справедливий суд, особливу увагу заслуговують роботи представників теорії та історії держави і права. Зокрема, у 2005 році І. М. Жаровською було здійснено дослідження під назвою «Доступність права: теоретико-правові проблеми» [59].

У результаті дослідження вчена дійшла висновку, що невід'ємною складовою доступності права є забезпечення доступу до правосуддя. Останній, у свою чергу, виступає як багатокomпонентний правовий механізм, що охоплює систему юридичних, організаційних та процедурних заходів, спрямованих на гарантування кожній особі чи іншому суб'єкту можливості безперешкодного звернення до органів правосуддя та ефективного захисту своїх прав і законних інтересів. Таким чином, доступ до правосуддя як ключовий елемент концепції доступності права включає широкий комплекс інструментів, які забезпечують реальну можливість реалізації права на судовий захист [58].

У своєму дослідженні авторка переважно розглядає право на доступ до суду (правосуддя) крізь призму інституційного (інстанційного) аспекту, акцентуючи увагу на створенні відповідних державних органів, уповноважених

здійснювати правосуддя. Однак таке обмежене трактування не враховує змістовного (матеріального) виміру цього права, що є ключовим для його повного розуміння. Зокрема, право на справедливий суд не може зводитися виключно до формального існування судових інстанцій — воно також передбачає реальні можливості особи реалізувати свої процесуальні права, зокрема право на ефективний захист, рівність сторін та неупереджений розгляд справи. Це особливо актуально у зв'язку з тим, що відповідно до ст. 21 КПК України доступ до правосуддя віднесено до загальних засад кримінального провадження, які гарантують забезпечення прав і свобод людини та громадянина в процесі здійснення правосуддя.

Особливу увагу привертає кандидатська дисертація Н. М. Грень «Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження». У даній роботі авторка здійснила ґрунтовний аналіз сучасного стану наукової розробки проблем реалізації права на справедливий суд, окреслила методологічні підходи до дослідження цього питання, дослідила поняття та складові права на справедливий суд. Вона розкрила теоретико-правові засади реалізації цього права, охарактеризувала теоретико-правові аспекти медіації, визначила її основні принципи, а також з'ясувала поняття присудової медіації, окреслила сферу її застосування і встановила відповідність міжнародним стандартам права на справедливий суд.

Крім того, у роботі визначено переваги присудової медіації як ефективного механізму реалізації права на справедливий суд, висвітлено правовий порядок її здійснення, а також окреслено особливості правового статусу медіатора. Авторка запропонувала напрями удосконалення правового регулювання процедури присудової медіації в Україні, а також напрями розв'язання соціальних та організаційних проблем, що впливають на реалізацію права на справедливий суд через цю процедуру.

Слід відзначити, що вчена розвиває теоретико-правові положення, розглядаючи реалізацію права на справедливий суд як цілеспрямований і послідовний процес трансформації соціальних благ, закріплених нормами права,

у можливість їх фактичного використання конкретною особою, наслідком якого є захист і відновлення її прав і законних інтересів [54].

Значення наукових здобутків представників зазначеного напрямку полягає в тому, що саме теорія права виступає початковою точкою для обґрунтування кожного правового явища. Іншими словами, теорія права повинна забезпечувати пояснення еволюції та розвитку консенсусних основ понятійного апарату, зокрема у контексті дослідження права на справедливий суд.

До ключових дисертаційних досліджень у сфері конституційного права за обраним напрямом належить наукова праця А. В. Лужанського «Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні». У ній здійснено глибокий аналіз конституційно-правових засад забезпечення доступу до правосуддя в українському правовому просторі. Автор підкреслює, що специфіка гарантій права на доступ до правосуддя зумовлена низкою особливостей, зокрема:

- особливою природою об'єкта правової охорони, адже право на судовий розгляд виступає одним із ключових засобів захисту інших прав і свобод, часто єдиним ефективним інструментом;
- специфікою суб'єктів, задіяних у реалізації цього права, до яких належать ініціатори судового процесу, суди, органи прокуратури, адвокатура, міжнародні судові інстанції та відповідні органи міжнародних організацій, членом яких є Україна;
- особливими методами й процедурами захисту, включно із судовим розглядом та оскарженням судових рішень, а також захистом прав на міжнародному рівні;
- наявністю системи гарантів у вигляді держави та її уповноважених інституцій, а також специфікою статусу установ, що забезпечують захист прав.

Крім того, дослідник зауважує, що юридичні гарантії доступу до правосуддя виходять за межі нормативного закріплення права, оскільки їхня реальна імплементація пов'язана з організацією діяльності органів державної влади та посадових осіб. Позицію автора варто підтримати, оскільки право на доступ до правосуддя є невід'ємною складовою права на судовий розгляд, яке, в

свою чергу, становить суттєву частину прав людини, а відповідні конституційно-правові гарантії поширюються на обидва ці права. На цій підставі А. В. Лужанський розмежовує гарантії права на доступ до правосуддя на загальні та спеціальні, які він визначає як цілісну систему юридичних умов, способів і засобів, що в сукупності забезпечують безперешкодну реалізацію права на судовий розгляд, його захист і відновлення у разі порушень [89].

Науковець слушно зазначає, що забезпечення права особи на доступ до правосуддя здійснюється через певний комплекс юридичних засобів, які разом формують механізм реалізації цього права. У межах цього механізму він виокремлює такі основні підсистеми: механізм правового регулювання, механізм реалізації, механізм охорони та механізм захисту [89; 90].

Дослідження О. В. Лемак «Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект» (Харків, 2014) становить комплексне наукове дослідження природи права на судовий захист. У роботі детально з'ясовано сутність та особливості конституційно-правових засад цього права, обґрунтовано низку концептуальних понять, теоретичних положень і висновків, а також сформульовано практичні рекомендації щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання права на судовий захист в Україні [86].

Зокрема, вченою було сформульовано поняття права на судовий захист як суб'єктивного публічного права особи на доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою правовою процедурою на засадах верховенства права та справедливості. Авторка обґрунтувала дуалістичну структуру права на судовий захист, що визначається його інституціональним і процесуальним змістом. Вона також виокремила основні елементи права на доступ до судового захисту, які включають: порядок досудового вирішення спору; доступ до правової допомоги, зокрема безоплатної; розумні строки провадження; право на оскарження судових рішень [86].

У кандидатській дисертації С. В. Степанової «Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження» (Ужгород, 2018) було вирішено низку

наукових завдань: визначено конституційно-правову природу права на справедливий суд; проаналізовано зміст і видові характеристики європейських стандартів у сфері правосуддя; встановлено онтологічний та гносеологічний виміри застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як джерела конституційного права; надано онтологічну характеристику конституційного права людини на справедливий суд. Авторкою з'ясовано сутність, особливості та форми прояву конституційного принципу справедливості як основної правової цінності у здійсненні правосуддя; досліджено питання дотримання прав людини на незалежний і безсторонній суд як гарантії забезпечення права на справедливий судовий розгляд; розглянуто конституційно-правовий механізм та ефективність імплементації європейських стандартів права на справедливий суд у національну правову систему України.

З аналізу рукопису випливає, що авторка вперше сформулювала комплексне доктринальне визначення права на справедливий суд як невід'ємного елементу принципу верховенства права, що відображено у положеннях Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прецедентному праві Європейського суду з прав людини, а також у діяльності конституційних судів європейських держав [154, с. 16]. На наш погляд, віднесення авторського визначення права на справедливий суд до категорії «вперше сформульованого» видається дещо передчасним, оскільки на загальнотеоретичному рівні ця дефініція вже давно існує. Тому доречніше говорити про вдосконалення та уточнення її змісту, що сприяє подальшому розвитку доктрини права на справедливий суд.

За результатами аналізу, проведеного С. В. Степановою, запропоновано внести до КПК України положення, згідно з яким, в інтересах правосуддя та забезпечення реалізації принципу верховенства права, суд має здійснювати контроль якості надання правових послуг захисником у кримінальному провадженні. У разі пасивної ролі захисника, зі згоди підзахисного, передбачається можливість його заміни з подальшим направленням відповідної

ухвали до Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури для реагування.

Водночас із змісту роботи залишається невизначеним низка ключових аспектів, а саме: по-перше, у який саме розділ КПК України доцільно внести такі зміни; по-друге, яким суб'єктом має здійснюватися контроль і на якому етапі кримінального провадження — досудовому чи судовому.

У галузі цивільного права слід виділити низку вагомих досліджень, серед яких особливу увагу заслуговує праця Н. Ю. Сакари «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах» (Харків, 2006). Метою цього дослідження було розв'язання таких завдань: дослідити сутність доступності правосуддя як стандарту справедливого судочинства; визначити структурні характеристики доступності правосуддя у цивільному судочинстві; обґрунтувати модель справедливого судочинства як форми реалізації доступного правосуддя; а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

Авторка вперше у теоретичному вимірі розглядає проблему доступності правосуддя через призму розвитку концепції основних прав і свобод людини та доводить, що право на доступ до правосуддя є позитивним процесуальним правом у системі прав людини. Це право забезпечує можливість кожній особі ініціювати судовий розгляд у справах, що стосуються її цивільних прав і свобод, а також отримати справедливий та ефективний захист. Водночас держава покликана створити належні умови для реалізації цієї можливості.

У системі прав людини право на доступ до правосуддя є специфічним, оскільки під час його реалізації захищаються й інші права і свободи. Авторка зазначає, що це право гарантується як міжнародними нормами, так і національним законодавством, які відображають загальновизнані стандарти відправлення правосуддя. Держава у цьому контексті заохочується або зобов'язується забезпечувати виконання відповідних вимог [129, с. 6]. На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що доступність правосуддя є певним стандартом, який відображає вимоги справедливого і ефективного судового захисту. Цей стандарт конкретизується у необмеженій судовій

юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках розгляду справ та безперешкодному доступі кожної зацікавленої особи до суду.

У 2016 році О. С. Ткачук захистив докторську дисертацію на тему «Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект» (Харків). У своїй роботі автор детально розглянув природу та фундаментальне значення права на справедливий суд, зокрема охарактеризував феноменологічну та самоціннісну сутність цього права як складової принципу верховенства права. Право на справедливий суд інтегрується у двох функціональних вимірах: як суб'єктивне право в контексті концепції прав людини та як система мінімальних вимог — позитивне зобов'язання держави у сфері відправлення правосуддя у цивільних справах, що набирає форми імперативної, когентної норми [160, с. 12-16].

Значний внесок у розвиток правової доктрини реалізації різних аспектів права на справедливий суд зробили дослідники у галузі судоустрою. Зокрема, у 2007 році О. М. Овчаренко захистив дисертацію на тему «Доступність правосуддя та гарантії його реалізації» (м. Харків), у якій було детально проаналізовано один із ключових елементів права на справедливий суд — доступ до правосуддя. Результати дослідження, що відображають внесок автора у розробку зазначеної проблематики, можна викласти таким чином: доступність правосуддя трактується як стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, що задовольняє суспільні потреби у вирішенні юридично значущих справ і відповідає вимогам міжнародно-правових актів; доступність розглядається у контексті системи інших принципів організації та діяльності судової влади, при цьому її місце зумовлюється поширенням сфери дії на організацію судової системи та регламентацію процедури судового розгляду; зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів, серед яких виокремлюються правові, соціальні та економічні; класифікуються види доступності правосуддя як формальна та реальна залежно від співвідношення нормативного закріплення принципу та практики його реалізації; досліджено систему організаційно-правових гарантій

доступності правосуддя і запропоновано шляхи їх удосконалення; на основі аналізу міжнародно-правових актів, що містять стандарти у сфері судоустрою, визначено критерії доступності правосуддя; право на доступ до суду як складова права на справедливий суд розглядається як процесуальне право-гарантія, закріплене нормами міжнародного права та Конституцією України, забезпечення якого є безпосереднім обов'язком держави [104].

Яскравим представником цього напрямку є О. Б. Прокопенко, який у своєму дисертаційному дослідженні «Право на справедливий суд» (Харків, 2011) докладно розкрив зміст та елементи цього права. Загалом праця присвячена комплексному дослідженню правової природи права особи на справедливий суд, формулюванню його змісту та структурних компонентів. Зокрема, поняття «справедливий суд» автор розглядає як єдність двох аспектів: матеріальної (змістовної) справедливості, що відображається у змісті судового рішення, та процесуальної (процедурної) справедливості, яка забезпечує розгляд справи відповідно до встановлених законом судових процедур [119].

Зміст права на справедливий суд автор розкриває через аналіз його складових елементів, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Сукупність цих елементів у різних країнах відрізняється, що зумовлено як історичними особливостями становлення, так і специфікою правових систем. У роботі представлено систему організаційно-правових гарантій права на справедливий суд, які поділяються на інституціональні (незалежність і неупередженість суду, утворення суду на підставі закону, компетентність суддів) та процесуальні (розумний строк розгляду справи, наявність системи альтернативних позасудових інститутів вирішення спорів, забезпечення виконання судових рішень).

На основі цього автор обґрунтовує необхідність удосконалення чинної системи організаційно-правових гарантій забезпечення права особи на справедливий суд, а також законодавства, що регулює відповідні правовідносини. Особливо наголошується на важливості конституційного закріплення права на справедливий суд [119, с. 6-7].

Окремі питання визначення змісту права на справедливий суд та його елементів стали предметом дисертаційного дослідження С. В. Луніна «Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства». Слід відзначити, що автор розглядає це право та його складові не лише як окрему галузь права, а як важливу конституційну гарантію забезпечення справедливого судочинства [91].

У 2017 році Р. Л. Сопільником було захищено докторську дисертацію на тему «Теоретичні та організаційні засади забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграції України». У своїй роботі науковець сформував комплекс новітніх теоретичних та методологічних положень щодо тлумачення права на справедливий суд у контексті євроінтеграційної парадигми. Проаналізувавши практику Європейського суду з прав людини, автор виокремив такі ключові елементи права на справедливий суд: право на доступ до суду; незалежний та неупереджений судовий розгляд; змагальність; право на відкритий розгляд; вмотивованість судового рішення; дотримання розумного строку розгляду справ; виконання судового рішення. Крім того, ним було запропоновано закріпити право на справедливий суд у статті 55 Конституції України, а також розроблено систему рекомендацій щодо вдосконалення механізмів забезпечення цього права в рамках євроінтеграційних процесів в Україні [135].

Науковець сформував комплекс новітніх теоретичних та методологічних положень щодо тлумачення права на справедливий суд у контексті євроінтеграційної парадигми. Провівши аналіз практики Європейського суду з прав людини, автор виокремив такі ключові елементи права на справедливий суд: право на доступ до суду; незалежний та неупереджений судовий розгляд; змагальність; право на відкритий розгляд; вмотивованість судового рішення; дотримання розумного строку розгляду справ; виконання судового рішення. Крім того, ним було запропоновано закріпити право на справедливий суд у статті 55 Конституції України, а також розроблено систему рекомендацій щодо

удосконалення механізмів забезпечення цього права в рамках євроінтеграційних процесів в Україні [135].

Як наголошує науковець, забезпечення права на справедливий суд як складової предмета судового права проявляється у таких аспектах:

а) в інституційних судово-правових відносинах, що охоплюють утвердження незалежності судової влади;

б) в організаційних судово-правових відносинах, які стосуються побудови судової системи, спрямованої на підвищення доступності правосуддя, а також кадрової комплектації судової влади — ефективність якої безпосередньо (щодо суддівських кадрів) та опосередковано (у межах кадрового забезпечення Вищої ради правосуддя, Державної судової адміністрації, Національної школи суддів тощо) впливає на всі аспекти реалізації права на справедливий суд;

в) у функціональних судово-правових відносинах, що виникають у процесі реалізації права на судовий захист, додержання розумного строку розгляду справ, виконання етичних вимог до суддів, вирішення питань щодо застосування заходів, які обмежують конституційні права та свободи людини, а також розгляду скарг на дії чи бездіяльність прокурора, слідчого, посадовців, що здійснюють дізнання тощо;

г) в управлінських судово-правових відносинах, які пов'язані з владно-керівним впливом судової влади у межах забезпечення обов'язкового й остаточного характеру судового рішення;

г) у судово-правових відносинах, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням права на справедливий суд, що виникають у рамках розгляду справ у Європейському суді з прав людини, де предметом заяв є порушення цього права [136, с. 39].

Дисертація Г. І. Бережанського на тему «Організаційно-правові засади реалізації права на справедливий суд: порівняльно-правовий аспект» присвячена комплексному дослідженню організаційно-правових засад реалізації права на справедливий суд, а також пошуку шляхів оптимізації механізмів його забезпечення в Україні з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду. Зі

змісту дослідження впливає, що сутність реалізації права на справедливий суд розглядається через призму його складових — змістовної, інституційної, матеріальної та процесуальної. Автором запропоновано власну класифікацію елементів права на справедливий суд, удосконалено підхід до розуміння сутності цього права та основних передумов і етапів його генезису як правового інституту і теоретичної категорії. Окремі здобутки вченого, з урахуванням критичного осмислення, будуть використані нами у подальшому дослідженні поняття та структури права на справедливий суд [31].

Не оминули питання охорони права на справедливий суд і науковці у галузі кримінального права. Зокрема, у 2013 році О. Л. Котович захистив кандидатську дисертацію на тему «Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аспекти)», у якій представлено авторське бачення правової дефініції поняття «право на справедливий суд» (яке наведено у підрозділі 1.2 цього дослідження). Дослідник зазначає, що вчинення будь-якого злочину проти правосуддя здатне порушити право на справедливий суд. За його переконанням, цей висновок має важливе значення з огляду на виявлену диспропорцію між кількістю фактів порушень права на справедливий суд, встановлених ЄСПЛ в Україні (за період 1999–2012 рр. ЄСПЛ ухвалив понад 1000 рішень у справах проти України, у більшості з яких — понад 800 — визнано порушення Конвенції 1950 року), і значно меншою кількістю осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, а тим більше — засуджених за відповідні злочини (наприклад, у 2009–2010 рр. за ст. 372 КК України було винесено лише один вирок). Крім того, автор слушно вказує, що слідчий суддя є також спеціальним суб'єктом злочинів проти правосуддя, які порушують право на справедливий суд, зокрема таких, як порушення права на захист та постановлення завідомо неправосудного судового рішення [75].

Розглядаючи наукові напрацювання з проблематики права на справедливий суд, варто відзначити вагомий внесок учених у галузі кримінального процесуального права. Зокрема, у докторській дисертації на тему «Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і

громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України» О.Г. Шилом було здійснено комплексний аналіз відповідних правових засад та практичних аспектів їх застосування [173] Науковець здійснює глибокий аналіз сутності та змісту права на судовий захист, при цьому право на перегляд судового рішення розглядається як його невід’ємна складова. У своїй роботі вчена досліджує структуру цього права, виокремлюючи як елементи-права, так і нормативні вимоги, що його формують. Напрацювання О. Г. Шило мають значне теоретичне значення для кримінального процесу, тому ми неодноразово звертатимемося до них у рамках нашого дослідження, особливо з огляду на предмет його вивчення.

Важливі процесуальні елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні, зокрема змагальність сторін та оскарження процесуальних рішень, дій або бездіяльності, стали предметом дослідження Д. Є. Крикливця у його дисертації «Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею» (Львів, 2016) [79].

Слід віддати належне науковим пошукам О. І. Коровайка, який у 2017 році захистив докторську дисертацію на тему «Реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України». У роботі автор торкнувся проблемних та водночас дискусійних питань, зокрема: поняття та структури права на справедливий суд (судового захисту) у кримінальному судочинстві; доступу до правосуддя як ключової складової забезпечення права на справедливий суд; реалізації розумних строків провадження, незалежності та безсторонності суду в кримінальному процесі; забезпечення публічного (відкритого) судового розгляду в кримінальному судочинстві України тощо [71].

Вагомий внесок у розвиток правової думки щодо реалізації права на справедливий суд мають також наукові праці зарубіжних дослідників. Зокрема, суттєве значення мають здобутки професора Бірмінгемського університету (Великобританія), міжнародного консультанта Ради Європи Джеремі Макбрайда. Його посібник «Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес» (2010) спрямований на допомогу суддям, адвокатам та прокурорам у врахуванні

численних вимог кримінального провадження, що чітко визначені в Європейській конвенції з прав людини та її практиці, під час тлумачення і застосування кримінально-процесуальних кодексів і спорідненого законодавства [95].

У роботі «Концепція верховенства права та Європейський суд з прав людини» Геранн Лаутенбах (Geranne Lautenbach) аналізує взаємозв'язок верховенства права, демократії та справедливого судового розгляду на прикладі прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Автор детально розглядає, яким чином Суд тлумачить і визначає поняття норми права та закону. Крім того, Лаутенбах розподіляє права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема в статті 6, на дві категорії — матеріальні та процесуальні [22, с. 174].

В умовах швидкого розвитку кримінального процесуального законодавства України, особливо з огляду на прийняття нового КПК у 2012 році, спеціалізованих монографічних досліджень, присвячених проблемам реалізації права на справедливий суд у кримінальному процесі, практично не було проведено. Крім того, як справедливо відзначають О. С. Войтюк та О. В. Кравченко, нині українська кримінальна процесуальна діяльність перебуває на етапі остаточного пристосування до змін у відповідному законодавстві. Водночас залишаються нерозв'язані питання, а деякі нововведення навіть не призвели до покращень [43, с. 175].

Таким чином, наведені та інші наукові праці правників становлять важливу теоретичну базу для дослідження, оскільки вони заклали необхідні теоретико-методологічні основи для формування понятійного апарату, визначення структурних складових права на справедливий суд, а також обґрунтування інших аспектів, що належать до предмета дисертації.

На нашу думку, роботи зазначених і інших провідних фахівців, які досліджували різні аспекти реалізації права на справедливий суд, суттєво посприяли розвитку правової доктрини з окремих проблемних питань цієї теми.

Водночас, як підкреслюють науковці, необхідно зазначити, що залишається низка невирішених теоретичних і практичних питань. До того ж, вивчення права на справедливий суд варто продовжувати, зважаючи на такі чинники: а) це право постійно розвивається у тлумаченні і застосуванні норм з урахуванням соціальних, економічних та інших змін; б) його значення і масштабність, оскільки воно охоплює як матеріальні, так і процесуальні принципи, норми та гарантії, пов'язані з судочинством і виконанням судових рішень у різних сферах суспільного життя, що породжує численні проблемні та малодосліджені питання; в) важлива роль судової влади у системі державного управління; г) судово-правові, конституційні та адміністративні реформи, що тривають нині в Україні [54, с. 29].

Отже, наукові дослідження права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні охоплюють широкий спектр теоретичних і практичних проблем. Це міждисциплінарна тема, яка включає елементи кримінального процесуального права, конституційного права, прав людини, міжнародного публічного права та судової практики.

Основні наукові напрями дослідження права на справедливий суд у кримінальному провадженні з прикладами провідних науковців, які працювали у відповідних сферах:

1. Теоретико-правовий аналіз поняття права на справедливий суд (О. В. Лемак, О. С. Ткачук);
2. Конституційно-правові засади забезпечення права на справедливий суд (С. В. Степанова, А. В. Лужанський);
3. Процесуальні гарантії реалізації права на справедливий суд (Д. Є. Крикливець, О. Г. Шило);
4. Механізми реалізації та охорони права на справедливий суд у кримінальному процесі (О. Л. Котович, О. І. Коровайко);
5. Вплив міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини (Р. Л. Сопільник, Джеремі Макбрайд);

6. Проблеми і перспективи реформування кримінального процесуального законодавства (О. С. Войтюк, О. В. Кравченко);
7. Практичні аспекти застосування права на справедливий суд (О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара).

Висновки до Розділу 1

1. Справедливість у кримінальному процесі — це принцип, який забезпечує належний, об'єктивний та неупереджений розгляд кримінальної справи, спрямований на встановлення істини, захист прав і свобод учасників процесу та гарантування верховенства права.

Основні характеристики справедливості у кримінальному процесі включають: об'єктивність і неупередженість — суд і всі учасники процесу повинні діяти без упереджень, керуючись виключно законом і фактами справи; рівність сторін — рівні можливості захисту і звинувачення, змагальність у доказуванні своєї позиції; дотримання процесуальних прав і гарантій — забезпечення прав на захист, на адвоката, на досудове слідство, право бути почутим; відкритість і прозорість — публічність судового розгляду для суспільного контролю; розумні строки провадження — уникнення безпідставних затримок у розгляді справи; вмотивованість судового рішення — обґрунтування судом ухвалених рішень на підставі законів і доказів; збалансованість інтересів суспільства і особи — захист суспільних інтересів, а також прав і свобод обвинуваченого.

2. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні — це гарантоване державою суб'єктивне право особи на об'єктивний, незалежний і неупереджений судовий розгляд її справи у встановленому законом порядку, що забезпечує захист її прав і законних інтересів. Це право реалізується через систему матеріальних і процесуальних гарантій, які забезпечують рівність сторін, змагальність, публічність розгляду, дотримання розумних строків,

мотивованість судового рішення, а також можливість ефективного оскарження. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні є основою забезпечення прав людини в судовому процесі та є ключовим елементом принципу верховенства права. Воно відповідає вимогам міжнародних стандартів, зокрема Європейської конвенції з прав людини (стаття 6), і імплементується у національне законодавство України.

3. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні є одним із ключових елементів захисту прав людини та верховенства права. Сучасні наукові розробки розглядають це право як комплексну категорію, що охоплює як матеріальні, так і процесуальні гарантії. Основна увага в дослідженнях приділяється аналізу таких складових, як: доступ до суду, незалежність і неупередженість суду, змагальність сторін, дотримання розумних строків розгляду, право на відкритий та мотивований судовий розгляд, виконання судових рішень.

Незважаючи на значний обсяг наукових праць, присвячених загальним теоретичним аспектам права на справедливий суд, спеціалізовані дослідження, що глибоко аналізують практичні проблеми реалізації цього права саме у кримінальному процесі, залишаються недостатніми. Особливо це стосується оцінки ефективності імплементації європейських стандартів правосуддя, визначених у практиці Європейського суду з прав людини, у національне кримінальне судочинство.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

2.1. Гарантії забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні

Справедливість виступає не лише соціальною, морально-етичною або філософською категорією, але й є правовим явищем, що отримує нормативне закріплення в численних правових актах. У межах кримінального процесу справедливість набуває конкретних правових форм, оскільки її зміст визначається нормами, які регламентують засади кримінального провадження, правовий статус його учасників, порядок виконання процесуальних дій та ухвалення процесуальних рішень.

Поряд з тим, як уже підкреслювалося, законодавче врегулювання принципу справедливості у кримінальному провадженні є досить складним завданням, що зумовлене його комплексним, багатовимірним та системним характером. З огляду на це, вичерпно описати і нормативно зафіксувати всі можливі прояви справедливості, що виникають під час реалізації кримінального провадження, не просто. Крім того, юридична практика потребує чіткого визначення змісту цього конвенційного стандарту, що дозволить як забезпечити його дотримання, так і виявити випадки порушення.

Багатогранність права на справедливий судовий розгляд зумовила значний інтерес науковців до його гарантій. Проте єдиного та загальноприйнятого бачення щодо структури та змісту гарантій цього права серед наукової спільноти не склалося.

Як ми уже зазначали, реалізація права на справедливий судовий розгляд — це складний багаторівневий процес, що залежить від тривалості й особливостей кримінального процесу. Вчені одностайно визнають, що це право має складну структуру, яка включає різні компоненти. Водночас не існує єдиної позиції щодо

їхнього розмежування, класифікації та визначення. Запропоновані підходи відрізняються як за змістом, так і за обсягом та характером складових елементів цього права.

Вивчення міжнародних правових документів, зокрема статті 6 ЄКПЛ, практики ЄСПЛ, а також норм національного законодавства та правозастосовної практики дозволяє зробити висновок про існування низки гарантій, які формують право на справедливий судовий розгляд. Науковці пропонують поділити ці елементи на дві основні групи: – інституційні: незалежний та безсторонній суд, утворений відповідно до закону, а також забезпечення доступу до суду; – процедурні (процесуальні): принцип змагальності, рівність сторін, дотримання розумних строків розгляду, відкритість судового процесу, правова визначеність.

Аналогічну думку висловлює Д. В. Сімонович, який вважає, що гарантії права на справедливий судовий розгляд поділяються на фундаментальні (незалежність і неупередженість суду, публічність судового розгляду, дотримання розумних строків провадження) і статусні (рівність і змагальність сторін, право на правову допомогу). Перші створюють передумови для реалізації справедливого судового процесу, а другі забезпечують рівноправність сторін у межах кримінального провадження [132, с. 13].

Такі ж підходи щодо поділу гарантій права на справедливий судовий розгляд на дві основні групи висловлювали й інші науковці, які пропонували класифікувати їх як статичні та динамічні [165, с. 75–76] або організаційні та функціональні [63, с. 83].

Поряд з тим, значна частина дослідників цієї теми підтримує більш деталізовану класифікацію, наголошуючи, що доступ до суду, враховуючи його складну правову природу та ключове значення для пункту 1 статті 6 ЄКПЛ, доцільно розглядати як окремий структурний компонент цього багатогранного права [159, с. 71–77]. При цьому науковці підкреслюють, що жодні обмеження права особи на звернення до суду є неприпустимими, хоча його реалізація повинна відбуватися відповідно до процесуальної форми, встановленої чинним

законодавством. Водночас процедура подання до суду не має містити прихованих чи фактичних перешкод, які б ускладнювали здійснення цього права [119, с. 10–11].

Так, О. С. Ткачук пропонує розглядати право на справедливий судовий розгляд як систему гарантій, що включає такі структурні компоненти:

1. прелімінарний елемент (доступ до суду) — виступає передумовою реалізації всіх інших складових цього права;
2. інституційний елемент (незалежний і безсторонній суд, створений відповідно до закону) — відображає характеристики належного суду у демократичному суспільстві;
3. процесуальний елемент (відкритість розгляду, розумні строки, справедливість слухання у вузькому значенні) — втілює процесуальні стандарти здійснення судового розгляду;
4. легітимаційний елемент (правова визначеність і виконання судових рішень) — забезпечує легітимність судових актів і сприяє досягненню головної мети правосуддя — встановленню правової визначеності у суспільних відносинах [159, с. 8].

Таким чином, крім інституційних та процесуальних компонентів права на справедливий судовий розгляд, науковець також виділяє доступ до суду як окремий — прелімінарний (попередній) — елемент, який є первинною умовою реалізації інших складових. Окрім того, він пропонує правову визначеність та виконання судових рішень розглядати як самостійний структурний компонент цього конвенційного права, що отримав назву легітимаційного елемента [159, с. 74–75]. Автор запропонованої класифікації фактично будує структуру гарантій права на справедливий судовий розгляд у відповідності до послідовності їх виникнення в межах судового процесу: спершу — звернення до суду (прелімінарний елемент), далі — формування складу суду (інституційний елемент), потім — безпосередній розгляд справи (процесуальний елемент), і, нарешті, — виконання судового рішення (легітимаційний елемент).

Запропонований підхід заслуговує на увагу, однак він не може бути повністю застосований при аналізі принципу справедливості в кримінальному процесі. Це пояснюється тим, що дослідження О. С. Ткачука здійснювалося переважно в контексті цивільного судочинства, а тому не враховує низку специфічних компонентів, притаманних саме кримінальному провадженню — таких, як презумпція невинуватості, право на захист тощо.

У зв'язку з цим серед науковців набула поширення думка щодо необхідності виокремлення ще однієї групи структурних елементів права на справедливий судовий розгляд — так званих «спеціальних елементів», що стосуються виключно кримінального процесу.

Так, за позицією О. Б. Прокопенка, право на справедливий суд складається з чотирьох груп гарантій: інституціональні — охоплюють вимоги до суду як установи (його незалежність, неупередженість, утворення згідно із законом); органічні — реалізується через забезпечення доступу особи до суду; процесуальні — охоплюють вимоги до самого судового процесу (відкритість розгляду, дотримання прав учасників процесу, рівність і змагальність сторін, розумний строк провадження, виконання судових рішень); спеціальні елементи це гарантії, характерні саме для кримінального судочинства: презумпція невинуватості, достатній час і можливості для ознайомлення з обвинуваченням, право на захист, захист свідків, забезпечення перекладу для обвинуваченого [119, с. 16].

Відмінності між науковими підходами здебільшого стосуються змісту окремих гарантій. Наприклад, М. Л. Ентін відносить право на виконання судових рішень до органічних елементів (разом із правом на доступ до суду), тоді як О. Б. Прокопенко розглядає виконання остаточного судового рішення як процесуальний елемент. Водночас О. С. Ткачук, як уже згадувалося, виокремлює виконання судових рішень в окрему категорію, називаючи його легітимаційним елементом права на справедливий суд.

Різниця у термінології також помітна у вживанні понять «інституціональні» та «інституційні». Хоча між ними немає суттєвої змістової

відмінності, з мовознавчої точки зору доцільніше використовувати термін «інституційний», оскільки він безпосередньо пов'язаний з інституцією як організаційною структурою (наприклад, інституційна система, інституційний механізм). Натомість прикметник «інституціональний» частіше вживається щодо процесів формування чи розвитку нових інститутів, як-от інституціональна політика чи інституціональний розвиток [107].

Однак не всі дослідники поділяють наведену вище класифікацію гарантій права на справедливий судовий розгляд і пропонують власні підходи до її вдосконалення. Зокрема, М. А. Погорецький та І. С. Гриценко уточнюють запропоновану структуру, виокремлюючи такі гарантії права на справедливий суд:

- інституційні— принципи, що визначають організацію судової системи загалом і кожного окремого суду, зокрема: створення суду на підставі закону, незалежність і безсторонність суду;
- організаційно-функціональні — положення, які поєднують вимоги до організації та функціонування суду: доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність судового розгляду (гласність і відкритість), обов'язковість судових рішень;
- функціональні — норми, що визначають процесуальний порядок здійснення правосуддя: змагальність процесу, розумні строки розгляду справи;
- спеціальні— положення, які стосуються кримінального провадження: презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача [109, с. 4–5].

Подібну точку зору з цього питання висловлює й Н. П. Сиза. Аналізуючи гарантії права на справедливий суд як засади організації та функціонування судової системи, дослідниця пропонує, залежно від сфери дії, поділяти їх на три групи. У такій класифікації організаційно-функціональні та інституційні елементи, запропоновані у попередньому підході, об'єднуються в одну спільну групу [130, с. 195].

Власне бачення щодо розмежування елементів права на справедливий суд пропонує й Г. І. Бережанський. Він вважає, що поширені в сучасній науковій

літературі підходи до виокремлення гарантій цього права не завжди повною мірою розкривають його глибинну суть. У зв'язку з цим дослідник пропонує розглядати право на справедливий суд як таке, що включає чотири взаємопов'язані аспекти: змістовний, інституційний, матеріальний та процесуальний. Ці складові, на його думку, органічно доповнюють одна одну, утворюючи цілісне і комплексне уявлення про природу права на справедливий суд [32, с. 193-195].

На наш погляд, запропонований Г. І. Бережанським підхід до виокремлення гарантій права на справедливий суд є помилковим, оскільки дослідник фактично намагається поєднати тлумачення різновидів справедливості (формальної, змістовної та процедурної) з її структурним аналізом, тобто з виокремленням конкретних елементів права на справедливий суд. У такий спосіб автор об'єднує якісно відмінні категорії — загальні характеристики справедливості та конкретні складові цього права, що призводить до концептуального змішування різних рівнів правового аналізу.

У процесуальній доктрині також існує альтернативний підхід до структурування права на справедливий судовий розгляд, який полягає не у виокремленні узагальнених груп елементів, а у визначенні орієнтовного переліку конкретних складових цього права.

Зокрема, Н. М. Грень вважає, що ключові гарантії права на справедливий суд уже закріплені у міжнародних стандартах і роз'яснені практикою ЄСПЛ. До таких елементів, на її думку, належать: доступ до суду, публічність судового розгляду, незалежність і безсторонність суду, розумний строк розгляду, рівність учасників процесу, а також справедлива (належа) процедура розгляду справи [53].

Аналогічні бачення цього питання мають В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара [66, с. 13] та У. З. Коруц [72, с. 373].

В. В. Михайленко, аналізуючи зміст статті 6 ЄКПЛ, пропонує структурувати право на справедливий судовий розгляд відповідно до її

внутрішньої побудови, поділяючи його на загальні та спеціальні правила. Зокрема, дослідниця зазначає, що:

- частина 1 статті 6 ЄКПЛ встановлює загальні правила права на справедливий суд, які застосовуються до всіх видів судового провадження;
- частина 2 статті 6 закріплює презумпцію невинуватості — як спеціальну гарантію у кримінальному процесі;
- частина 3 статті 6 містить специфічні гарантії справедливості кримінального судочинства (зокрема, право бути негайно поінформованим про обвинувачення, мати час і можливість для захисту, користуватися правничою допомогою тощо).

Такий підхід дозволяє розглядати право на справедливий суд у тісному зв'язку з його нормативною основою та з урахуванням особливостей різних видів провадження [Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А. В., 2019. 256 с., с. 176–177].

Е. Л. Трегубов, аналізуючи структуру частини 1 статті 6 ЄКПЛ, виокремлює шість основних гарантій права на справедливий судовий розгляд, які, на його думку, прямо впливають із тексту цієї норми. Зокрема, дослідник виділяє такі складові:

1. Право на розгляд справи;
2. Справедливість судового розгляду;
3. Публічність розгляду справи та проголошення судового рішення;
4. Розгляд справи у розумний строк;
5. Розгляд справи судом, встановленим законом;
6. Незалежність і безсторонність суду.

Такий підхід дозволяє чітко структурувати зміст гарантій права на справедливий суд відповідно до формулювань Конвенції, що сприяє його точному тлумаченню та практичному застосуванню в юридичній діяльності [162, с. 359].

Поряд із тим, на нашу думку, перелік окремих гарантій, що становлять зміст права на справедливий судовий розгляд, слід розглядати як орієнтовний, оскільки:

- по-перше, при визначенні складових права на справедливий судовий розгляд потрібно враховувати не лише положення, закріплені в ЄКПЛ, але й норми національного законодавства, судову практику та наукові підходи до розуміння сутності справедливості кримінального провадження;

- по-друге, важко всебічно охопити всі прояви справедливості судового розгляду з огляду на динамічне тлумачення положень статті 6 ЄКПЛ Європейським судом з прав людини, внаслідок чого зміст гарантій справедливого судочинства постійно розширюється.

Так, наприклад, Т. А. Цувіна звертає увагу на те, що хоча виконання судового рішення прямо не зазначене у пункті 1 статті 6 ЄКПЛ, з часом воно почало визнаватися невід’ємною складовою права на справедливий судовий розгляд у зв’язку з еволюційним тлумаченням цієї статті в практиці ЄСПЛ. [164].

Це підтверджується рішенням ЄСПЛ у справі «Горнсбі проти Греції» (1997 р.), в якому зазначено, що відповідно до прецедентної практики, пункт 1 статті 6 ЄКПЛ гарантує кожному право звертатися до суду або арбітражного органу з позовом щодо своїх прав та обов’язків. Таким чином, ця норма проголошує «право на суд», одним із аспектів якого є право на доступ до правосуддя, тобто можливість ініціювати судовий процес. Водночас це право було б лише формальним, якби правова система держави-учасниці дозволяла не виконувати остаточне судове рішення, що має обов’язкову силу, на шкоду одній зі сторін. Неможливо уявити, щоб стаття 6 передбачала такі процесуальні гарантії, як справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи, але при цьому не охоплювала обов’язковість виконання рішень суду. Обмеження цієї статті лише проголошенням доступу до суду та права на провадження могло б створити ситуації, що суперечать принципу верховенства права, якого зобов’язалися дотримуватися Договірні держави, ратифікувавши Конвенцію. Відтак, у

контексті статті 6 виконання будь-якого судового рішення має розглядатися як невід’ємна частина «судового розгляду» (п. 40) [141].

Відтак, вважаємо, що структуру гарантій права на справедливий судовий розгляд доцільно розкривати шляхом визначення узагальнених груп елементів, які відображають ключові напрями забезпечення реалізації цього правового явища.

Аналіз різних підходів до класифікації складових права на справедливий судовий розгляд дає підстави стверджувати, що найбільш обґрунтованим є той підхід, який дозволяє виділити групи елементів цього комплексного права залежно від їх функціонального призначення у забезпеченні справедливості судочинства та відповідно до етапів їх виникнення.

У зв’язку з цим О. В. Бойко пропонує таку класифікацію елементів (гарантій) реалізації права на справедливий судовий розгляд:

- забезпечувальний (попередній) елемент – гарантує можливість ефективного здійснення права на судовий захист, передбачаючи відсутність юридичних чи матеріальних бар’єрів для звернення до суду;
- інституційні елементи – визначають передумови справедливого судочинства та охоплюють вимоги до організації і функціонування судової влади в цілому та конкретного суду (створення суду на підставі закону, його незалежність і неупередженість);
- процесуальні (процедурні) елементи – охоплюють загальні вимоги до порядку здійснення судового розгляду (змагальність процесу, рівність сторін, дотримання розумних строків, відкритість судового засідання, можливість закритого розгляду, публічне оголошення рішення, його обґрунтованість і мотивованість, забезпечення справедливої процедури);
- спеціальні (кримінальні процесуальні) елементи – це додаткові гарантії, застосовні у кримінальному процесі (презумпція невинуватості, обґрунтованість обвинувачення, поінформованість про суть та підстави обвинувачення, право на захист, достатній час і можливості для підготовки захисту, право на допит свідків обвинувачення, право на безоплатну допомогу перекладача);

– легітимаційний елемент – охоплює гарантії досягнення цілей правосуддя через виконання остаточного судового рішення і забезпечення правової визначеності в межах кримінального процесу (виконання судових рішень, правова визначеність, остаточність рішень – *res judicata*) [34, с. 297].

Запропонована класифікація гарантій права на справедливий судовий розгляд дає змогу всебічно та комплексно охопити всі складові цього конвенційного стандарту. Аналогічний підхід до систематизації різних складових права на справедливий суд простежується і у посібниках ЄСПЛ. Зокрема, у «Посібнику зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект)» структура викладу включає такі розділи:

III. Право на доступ до суду;

IV. Загальні гарантії: інституційні вимоги;

V. Загальні гарантії: процесуальні вимоги;

VI. Особливі гарантії;

VII. Екстериторіальна дія статті 6 [111].

Варто підкреслити, що виокремлення гарантій права на справедливий судовий розгляд має не лише наукове, а й методологічне та практичне значення. Адже «класифікація складових права на справедливий суд дозволяє впорядкувати й узагальнити його компоненти, забезпечуючи комплексний підхід до вивчення його характеристик. Водночас оцінити, чи було забезпечено право на справедливий судовий розгляд у конкретній судовій справі, можливо лише після аналізу дотримання судом кожного з цих елементів» [159, с. 75].

Крім того, систематизація права на справедливий судовий розгляд дає змогу чітко визначити його зміст, що сприятиме вдосконаленню кримінального процесуального законодавства України, зокрема у частині регламентації процесуальних гарантій та механізмів їх реалізації.

Звичайно, всі гарантії права на справедливий суд заслуговують на увагу, проте в межах цього дослідження ми зосередимося на детальному аналізі тих

структурних складових, які стосуються процесуальної форми здійснення судочинства, особливо в умовах воєнного стану.

Отже, гарантії права на справедливий суд у кримінальному процесі — це система правових, організаційних і процесуальних механізмів, що забезпечують дотримання основоположного права особи на чесне, неупереджене і незалежне судове провадження у кримінальній справі.

Аналізуючи норми кримінального процесуального законодавства можна зробити висновок, що право на справедливий суд у кримінальному провадженні включає такі гарантії:

1. Незалежний і безсторонній суд, створений відповідно до закону. Розгляд справи повинен відбуватися судом, утвореним на законних підставах, незалежним від інших гілок влади та неупередженим щодо учасників процесу. Це ключова інституційна гарантія справедливості судочинства — суд не може діяти на користь жодної зі сторін.

2. Гласність судового розгляду. Судові засідання зазвичай відкриті для громадськості, представників ЗМІ та спостерігачів, хоча допускається їх закриття у випадках захисту державної таємниці, участі неповнолітніх або загрози життю та здоров'ю учасників.

3. Розгляд справи у розумний строк. Судовий процес повинен проходити без необґрунтованих затримок як на досудовому, так і на судовому етапі. Критеріями розумності строків є складність справи, поведінка сторін, а також ефективність діяльності слідчих органів і суду.

4. Рівність сторін і змагальність. Обидві сторони — обвинувачення і захист — мають рівні можливості для подання доказів, допиту свідків, виступів тощо. Це забезпечує баланс і об'єктивність процесу, виключаючи перевагу однієї зі сторін.

5. Презумпція невинуватості. Особа вважається невинною, доки її вина не доведена в судовому порядку. Це запобігає упередженості та засудженню без належних доказів.

6. Право на захист. Особа має право на адвоката з моменту затримання або повідомлення про підозру, на побачення з ним та на активну участь у своєму захисті.

7. Право не свідчити проти себе. Ніхто не може бути змушений визнавати вину або свідчити проти себе чи близьких родичів.

8. Право бути повідомленим про обвинувачення. Підозрюваний повинен своєчасно та зрозуміло (рідною чи доступною мовою) отримати інформацію про суть обвинувачення і свої права.

9. Право на перекладача. Особи, які не володіють державною мовою, мають право на безкоштовну допомогу перекладача, оскільки без розуміння суті процесу реалізація інших прав неможлива.

10. Право на оскарження судового рішення. Особа має можливість оскаржити вирок або рішення в апеляційному чи касаційному порядку (у визначених випадках), що дозволяє виправити помилки і контролювати дотримання принципів справедливості.

11. Виправдання або помилування після вироку. Після набрання вироком законної сили особа має право звернутися з клопотанням про перегляд справи у разі нововиявлених обставин, а також просити про помилування або амністію — це додаткові гарантії справедливості у випадках судових помилок чи змін обставин.

Отже, право на справедливий суд є ключовим елементом системи захисту прав людини, гарантованим як національним, так і міжнародним законодавством. Зокрема, відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Водночас, попри формальну наявність необхідних правових засад, на практиці реалізація цього права в кримінальному процесі України стикається з низкою суттєвих проблем.

Однією з головних проблем є загроза незалежності судової влади. Вплив органів державної влади, політичних кіл або ж суб'єктів із корпоративними

інтересами на суддівське середовище значно ускладнює реалізацію принципу безсторонності та незалежності суду. Незважаючи на передбачені гарантії статусу суддів, спостерігаються випадки політичного тиску, зловживання процедурами дисциплінарної відповідальності та непрозорості процедур призначення і просування суддів.

Ще однією суттєвою проблемою є порушення засади змагальності сторін, про що зазначають й опитані практичні працівники (Додаток А). У кримінальному процесі обвинувачення, як правило, має значну перевагу над стороною захисту в ресурсному, організаційному та процесуальному аспектах. Практика показує, що нерідко забезпечення права на захист носить формальний характер. Особливо це стосується випадків, коли участь захисника забезпечується через систему безоплатної правової допомоги, а ефективна комунікація з клієнтом, підготовка позиції захисту або реалізація права на дослідження доказів є обмеженими.

Серйозною перешкодою для забезпечення справедливого правосуддя є порушення принципу розумних строків досудового розслідування та судового розгляду. Досить поширеним явищем є тривале провадження без об'єктивних на те підстав, що призводить до порушення прав обвинувачених, зокрема у вигляді затяжного перебування під вартою, тиску з боку слідства, соціальної стигматизації.

Також суттєві порушення фіксуються у сфері публічності судового процесу. Відсутність належного доступу громадськості до судових засідань, обмеження для представників медіа або непрозорість судових рішень створюють умови для втрати довіри до системи правосуддя. Зауваження з цього приводу неодноразово висловлювалися ЄСПЛ у справах проти України (Додаток А, Б).

Системним викликом є неефективне виконання рішень ЄСПЛ, у яких констатовано порушення гарантій справедливого суду. Зокрема, рішення, що стосуються тривалості розгляду справ, незаконного тримання під вартою чи відсутності ефективних засобів юридичного захисту, часто не призводять до структурних змін у правозастосовній практиці.

Суттєвим недоліком є також недостатній рівень забезпечення права на переклад у кримінальному процесі. Особам, які не володіють державною мовою, нерідко не забезпечується повноцінна участь у процесуальних діях, що порушує їхнє право на захист.

Не менш серйозною є проблема зловживання сторонами провадження, зокрема стороною обвинувачення, можливістю застосування надмірно суворих запобіжних заходів, тиску через затягування процесу або маніпуляції доказами.

Таким чином, існуючі проблеми вказують на необхідність не лише формального закріплення гарантій справедливого суду, а й їх ефективної реалізації. Це передбачає реформування інституційних механізмів, підвищення професійного рівня суб'єктів кримінального провадження, забезпечення судової незалежності та впровадження практики правозастосування, що відповідає стандартам Європейської конвенції з прав людини.

2.2 Реалізація окремих елементів права на справедливий суд у кримінальному провадженні України

Проблеми реалізації права на справедливий суд залишаються надзвичайно актуальними, особливо в умовах активних реформ у судовій гілці влади, постійних змін процесуальних норм та значного впливу практики ЄСПЛ, яка стала зразком і стандартом для національних судів.

Слід зазначити, що процесуальні кодекси України не містять прямого закріплення права на справедливий суд, проте регулюють окремі пов'язані з ним аспекти. Найбільш детально це право відображено у Кримінальному процесуальному кодексі України — ймовірно, через його відносну новизну та врахування сучасних тенденцій у правозастосуванні.

Враховуючи також численні рішення ЄСПЛ щодо порушень права на справедливий суд, метою цієї публікації є висвітлення специфіки закріплення

складових елементів цього права та пов'язаних принципів у Кодексі адміністративного судочинства України (далі — КАС України).

Аналіз вітчизняного законодавства дозволяє виділити основні складові цього права, які закріплені у відповідних нормах: доступність правосуддя, незалежність суду і суддів, розумні строки захисту права, рівність прав учасників процесу. Ці складові не є винаходом національного законодавця, адже, наприклад, ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» частково відтворює положення ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на якій базується практика ЄСПЛ.

Детальний аналіз ст. 6 Конвенції та відповідних посібників, виданих дослідницьким підрозділом ЄСПЛ, свідчить про чітке виокремлення положень, що стосуються цивільно-правової та кримінально-правової сфер і особливостей реалізації права на справедливий суд. Зокрема, звертається увага на забезпечення прав осіб, які не володіють державною мовою, шляхом надання їм перекладача, що є важливою складовою ефективного захисту їхніх прав у суді [111], Посібники, що видаються дослідницьким підрозділом ЄСПЛ, зокрема «Посібник зі ст. 6 «Право на справедливий суд» (цивільна частина)» та «Керівництво за ст. 6 Конвенції «Право на справедливий судовий розгляд» (кримінально-правовий аспект)», чітко виокремлюють положення цієї статті, які стосуються цивільно-правової та кримінально-правової сфер. Це свідчить про те, що особливості тлумачення права на справедливий суд залежать від конкретного різновиду судочинства.

Щодо адміністративних справ, ЄСПЛ у своїй практиці підтвердив, що ст. 6 Конвенції застосовується не лише у цивільному та кримінальному судочинстві, а й у низці інших сфер, зокрема:

1. Провадження, що стосуються соціальних питань (справи Буххольц проти Німеччини, Федбрюгге проти Нідерландів, Салезі проти Італії).
2. Спори за участю державних службовців (справи Пеллегрін проти Франції, Вілхо Ескелінен проти Фінляндії, Волков проти України).

3. Конституційні спори (справи Руїз Матеос проти Іспанії, Паскас проти Литви, Кюблер проти Німеччини).
4. Справи, що стосуються довкілля (справа Ташкін проти Туреччини).
5. Справи, пов'язані з дітьми — виховання (МакМайкл проти Великої Британії), освіта (Еллес проти Швейцарії), встановлення батьківства (Алавердян проти Вірменії).
6. Справи про право на свободу (Леден проти Франції).
7. Відбування покарання або інші обмеження (Енеа та Ганчі проти Італії).
8. Право на захист репутації (Гелмерс проти Швеції), право на доступ до офіційних документів (Луазо проти Франції).
9. Права на об'єднання та законність існування прав асоціацій (Сакелларопулос проти Греції, Анекс Ільдезеттеїнек Севетшере та інші проти Угорщини).

Частина 1 ст. 6 Конвенції, що регулює цивільну сферу, акцентує увагу на справедливому розгляді, публічності судового розгляду, розумних строках, незалежності та безсторонності суду, публічному проголошенні судового рішення з урахуванням винятків (захист моралі, громадського порядку, національної безпеки, інтересів неповнолітніх, приватного життя).

Частини 2 і 3 ст. 6, що стосуються кримінальної сфери, передбачають: презумпцію невинуватості, права обвинуваченого — своєчасне і зрозуміле інформування про обвинувачення, надання часу та можливостей для підготовки захисту.

У своїх рішеннях ЄСПЛ постійно підкреслює важливість дотримання принципів і прав, проголошених у ЄКПЛ. Аналіз численних справ демонструє часті порушення права на справедливий суд, зокрема таких його складових як: доступність правосуддя, незалежність суду, розумність строків, рівність учасників процесу.

Як приклад, у справі «Руїз-Матеос проти Іспанії» (№ 1993-S-003) заявник скаржився на порушення принципу рівноправності сторін у судовому процесі [111, с. 63].

Алгоритм розгляду справи ЄСПЛ був таким. Спочатку суд визначав, чи було розглянуто позови заявників у розумні строки. Якщо відповідь була негативною, далі перевіряли, чи було порушено принцип процесуального рівноправ'я сторін — один із ключових елементів справедливого судового розгляду. У разі встановлення порушення цього принципу, ЄСПЛ робив висновок про загальне порушення права на справедливий суд. Подібний підхід застосовано і у справі з ідентифікаційним номером ECH-1995-1-005 [111, с. 50].

У справі з ідентифікаційним номером ECH-1995-1-005 було розглянуто такі аспекти права на справедливий судовий розгляд, як доступність судового процесу. ЄСПЛ визнав порушенням відмову суду провести обговорення та заслухати думку заявника у відкритому судовому засіданні.

У підсумку, суд дійшов висновку, що в цій справі мало місце порушення права на справедливий суд, зокрема через відсутність обговорень і дебатів, що є особливо важливим з огляду на предмет заявлених вимог. Також було порушено право на публічний розгляд, складовою якого є відкритість судового засідання.

У справі з ідентифікаційним номером ECH-1995-1-004 порушенням права на справедливий судовий розгляд було визнано неможливість заявника ознайомитися із деякими конфіденційними докладами та документами. У цьому контексті питання справедливості розглядалося з урахуванням дотримання принципу змагальності сторін, що є невід'ємною складовою ст. 6 ЄКПЛ. Зокрема, наголошується на праві сторін ознайомлюватися із зауваженнями та матеріалами, наданими іншою стороною, а також на праві на їх обговорення в судовому процесі.

У контексті права на справедливий суд у справі «Кениг проти Німеччини» (ідентифікаційний номер ECH-1978-S-003) ЄСПЛ підкреслює право будь-якої обвинуваченої особи зберігати мовчання та не сприяти власному засудженню, що є ключовим елементом поняття справедливого судового розгляду, закріпленого у статті 6 ЄКПЛ.

ЄСПЛ наголошує на зобов'язанні держав-учасниць Конвенції організовувати свою судову систему таким чином, щоб забезпечити дотримання

кожного з положень Конвенції, зокрема щодо дотримання розумних строків судового розгляду. Особливу увагу в рішенні було приділено необхідності врахування значущості кінцевого результату судового процесу для зацікавленої особи, що підкреслює суб'єктивний аспект справедливості [143]

У справі «Імброція проти Швейцарії» (ідентифікаційний номер ЕСН-1993-S-008) Європейський суд з прав людини розглянув питання дотримання принципу розумних строків судового розгляду, зокрема у частині перегляду прийнятих судом рішень на різних стадіях процесу. Суд підкреслив, що порушення розумних строків на будь-якому етапі судового провадження є неприпустимим і становить порушення статті 6 ЄКПЛ. Відповідно до висновку ЄСПЛ, затягування розгляду справи, яке негативно впливає на реалізацію права на справедливий судовий розгляд, підриває довіру до судової системи та порушує права зацікавленої особи.

Справа «Домбо Бехеер проти Нідерландів» (ідентифікаційний номер ЕСН-1993-S-007) має важливе значення для даного дослідження, оскільки у ній ЄСПЛ визнав право на юридичну допомогу складовою частиною права на справедливий судовий розгляд. У контексті цієї справи розглядалося питання, чи становить відсутність адвоката, обраного стороною, під час низки допитів порушення права на справедливий суд. Суд дійшов висновку, що надання можливості користуватися юридичною допомогою, зокрема вибрати собі захисника, є необхідною умовою реалізації права на справедливий суд [142].

ЄСПЛ розглядав питання щодо того, чи суперечила принципу процесуальної рівності прав сторін відмова національних судів надати заявнику можливість свідчити як свідку, та чи становило це порушення права на справедливий судовий розгляд. У цій справі ЄСПЛ підкреслив, що держави мають широкі межі розсуду у визначенні вимог до «справедливого судового розгляду» у цивільному процесі, порівняно з кримінальним процесом. Водночас суд наголосив, що сформоване у практиці поняття «справедливий розгляд» включає вимоги щодо забезпечення «процесуальної рівності прав сторін», що

передбачає справедливу рівновагу між сторонами як у цивільних, так і у кримінальних справах.

Ці положення були викладені у справі «Наби Яа та Г-н Нихат Сарг проти Туреччини» (ідентифікаційний номер ECH-1995-2-009) ЄСПЛ також наголошує, що значна тривалість провадження у справі становить порушення статті 6 ЄКПЛ, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд у розумні строки.

Це положення було підтверджене у рішенні ЄСПЛ у справі «Гінчо проти Португалії» (ідентифікаційний номер ECH-1984-S-006) [13] ЄСПЛ наголошує на важливості ретельності з боку судді як невід'ємної складової права на справедливий судовий розгляд. У справі «Кемпбелл і Фелл проти Великобританії» (ідентифікаційний номер ECH-1984-S-005) ЄСПЛ оцінював розумність тривалості судового розгляду з урахуванням обставин конкретної справи та на основі сформованих судом критеріїв.

Суд підкреслив, що жодні обставини, включно зі значним збільшенням навантаження на суддів через зростання кількості справ, не можуть виправдати необґрунтоване затягування процесу чи недотримання розумних строків розгляду конкретних справ [111, с. 99-100] У справі «Медхи Зана проти Туреччини» (ідентифікаційний номер ECH-1997-3-020) Європейський суд з прав людини наголосив, що порушення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини полягає у відсутності доступу до адвоката або можливості правового представництва заявника під час слухань справи. Зокрема, суд визнав порушенням і відмову у наданні дозволу на консультацію із захисником щодо можливості пред'явлення позову, що є суттєвим порушенням права на доступ до правосуддя [111, с. 19] У рішенні ЄСПЛ було вказано, що неможливість для зацікавленої особи давати показання рідною мовою стосується реалізації права на захист, що актуалізує питання справедливості судового розгляду загалом. Крім того, у цій справі було зафіксовано порушення принципу розумних строків судочинства.

Порушення засади змагальності, закріпленого в ст. 6 ЄКПЛ, було розглянуто у справі «Лобо Мачадо проти Португалії» (ідентифікаційний номер ECH-1996-1-003) [111].

У справі проти Нідерландів (ідентифікаційний номер ECH-1997-1-002) порушенням права на справедливий судовий розгляд визнавалася відмова судді особисто дослідити матеріали, що мали ключове значення для вирішення справи, що суперечить обов'язку суду ретельно та всебічно оцінювати докази [111].

У справі «Саундерс проти Великобританії» (ідентифікаційний номер ECH-1997-1-001) порушенням права на справедливий судовий розгляд було визнано ущемлення права на відмову свідчити проти самого себе. Суд підкреслив, що право не сприяти власному засудженню та право на мовчання є фундаментальними нормами, що складають серцевину поняття «справедливий судовий розгляд» за ст. 6 ЄКПЛ [111].

Про дотримання права на справедливий розгляд згадується також у справі «Брайан проти Великобританії» (ідентифікаційний номер ECH-1995-3-022) [111, с. 42], У справі «Ваттс проти Великобританії» (ідентифікаційний номер ECH-1995-2-011) розглядалося питання права на доступний судовий розгляд у контексті можливості встановлення завдатку для покриття судових витрат. Ця справа ілюструє забезпечення реального доступу до правосуддя, що є складовою права на справедливий судовий розгляд.

Ключовою тезою рішення у справі «Пудас проти Швеції» (ідентифікаційний номер ECH-1987-S-003) є те, що право на справедливий судовий розгляд та доступ до правосуддя поширюється також на процедури оскарження, що підтверджує широке застосування гарантій ст. 6 ЄКПЛ у судочинстві [49].

На підставі аналізу рішень ЄСПЛ можна виділити низку ключових елементів, що становлять зміст права на справедливий судовий розгляд:

1. Право на доступ до суду. Згідно з позицією ЄСПЛ, особа має невід'ємне право звернутися до суду для захисту своїх прав. Це право не є абсолютним, однак будь-які його обмеження повинні бути законними,

переслідувати легітимну мету та бути пропорційними (рішення у справі *Golder v. the United Kingdom*, 1975).

2. Право на розгляд справи незалежним, безстороннім і створеним на підставі закону судом. Суд повинен відповідати критеріям інституційної незалежності від інших гілок влади, безсторонності щодо сторін та бути утвореним відповідно до закону (справа *Findlay v. the United Kingdom*, 1997). Безсторонність перевіряється як за суб'єктивними, так і за об'єктивними ознаками.

3. Право на розгляд справи впродовж розумного строку. Провадження має здійснюватися без невинуватених затримок, які можуть поставити під сумнів ефективність правового захисту (справа *H. v. France*, 1989).

4. Публічність судового розгляду. Судове засідання має бути відкритим для громадськості, за винятком випадків, коли закритий розгляд необхідний для охорони публічного порядку чи захисту прав учасників процесу (справа *Axen v. Germany*, 1983).

5. Презумпція невинуватості. Особа вважається невинною доти, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку. Забороняється публічне формулювання припущення про вину до винесення обвинувального вироку (справа *Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain*, 1988).

6. Право на інформування про суть і підстави обвинувачення. Обвинуваченому має бути вчасно і докладно повідомлено про характер обвинувачень для забезпечення ефективної реалізації права на захист (справа *Brozicek v. Italy*, 1989).

7. Право на достатній час і можливість для підготовки захисту. Це включає доступ до матеріалів справи, конфіденційне спілкування з адвокатом, можливість збору доказів та участі в допиті свідків (справа *Can v. Austria*, 1985).

8. Право на правничу допомогу. Особа має право на захисника з моменту затримання. У разі нездатності оплатити послуги адвоката, допомога повинна надаватися безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя (справа *Salduz v. Turkey*, 2008).

9. Право допитувати свідків обвинувачення і викликати свідків захисту. Гарантується рівність у доступі до доказів, включаючи можливість допиту ключових свідків протилежної сторони (справа *Kostovski v. the Netherlands*, 1989).

10. Право на переклад і тлумачення. Учасники процесу, які не володіють мовою провадження, мають отримати переклад усіх процесуально значущих документів і усного провадження (справа *Kamasinski v. Austria*, 1989).

11. Право на перегляд судового рішення вищестоящою інстанцією. Хоча Конвенція прямо не гарантує апеляційного перегляду у кримінальних справах, якщо національне законодавство передбачає таку можливість, вона повинна відповідати стандартам справедливого суду.

Таким чином, право на справедливий судовий розгляд у контексті практики ЄСПЛ постає як інтегральне поняття, що охоплює численні процедурні права та інституційні гарантії. Його реалізація вимагає не лише відповідного правового регулювання, але й ефективного механізму захисту від порушень на всіх етапах кримінального провадження. Саме системне тлумачення положень статті 6 ЄКПЛ, сформоване через прецеденти ЄСПЛ, є орієнтиром для вдосконалення національного кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики.

Як вже було зазначено, право на справедливий суд є одним із ключових прав у системі прав людини, від якого залежить реалізація інших прав та можливість їхнього ефективного захисту навіть в умовах воєнного стану. Війна, розпочата росією проти України, безперечно вплинула на дотримання прав людини, які завжди передбачають балансування між інтересами окремої особи і держави.

Саме тому важливо усвідомлювати, що це право не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням з боку держави, які не обов'язково призводять до порушення прав людини.

Щодо суті права на справедливий суд слід підкреслити, що мова не йде про справедливість у філософському чи етичному розумінні — «правий чи

неправий». Йдеться про забезпечення державою процесуальних гарантій, які дають можливість особі повноцінно відстоювати свою позицію.

Отже, сьогодні гарантії права на справедливий суд в Україні включають:

- право особи звернутися до незалежного суду для захисту своїх прав;
- можливість представити свою позицію під час судового розгляду;
- рівність процесуальних можливостей із протилежною стороною;
- процесуальні гарантії у випадках кримінального обвинувачення;
- забезпечення виконання судового рішення.

В умовах війни ці гарантії можуть бути піддані ще більш суттєвим обмеженням зі сторони держави, тому в таких обставинах особливо важливо зберігати баланс між інтересами особи та держави. Воєнні дії створюють потребу адаптувати законодавство та процесуальні норми до нових реалій, до яких держава не була повністю готова. У зв'язку з цим в Україні розглядаються можливості щодо:

- розширення випадків судового розгляду без безпосередньої участі особи;
- запровадження дистанційного провадження;
- звуження гарантій при розгляді матеріалів кримінальних проваджень тощо. Зокрема, чинне законодавство передбачає врегулювання:
- особливостей судових викликів і повідомлень у період дії воєнного або надзвичайного стану;
- участі у судових засіданнях у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду із використанням власних технічних засобів;
- розширення практики розгляду справ без повідомлення (виклику) учасників, зокрема судами апеляційної та касаційної інстанції у порядку письмового провадження [113].

У цьому контексті варто звернути увагу на певні підходи ЄСПЛ, які розкривають основні складові права на справедливий суд і можуть стати корисними як для розробки оновленого законодавства, так і для практики збалансування приватних і публічних інтересів.

Під час воєнного стану часто порушується питання про розширення кола справ, які суди можуть розглядати у письмовому порядку без виклику сторін.

Відповідні норми містяться у процесуальних кодексах, а також передбачені зміни, що розширюють перелік таких справ. Противники широкого застосування письмового провадження наголошують на необґрунтованих обмеженнях права осіб брати участь у судових засіданнях та висловлювати свою позицію.

У цьому зв'язку слід зазначити, що хоча стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод прямо не гарантує право бути присутнім на судовому розгляді, участь особи у судовому засіданні є невід'ємною складовою права на справедливий суд.

Згідно з практикою ЄСПЛ та тлумаченням статті 6 Конвенції, можливі винятки, коли усне слухання не є обов'язковим, і відсутність такого слухання не завдає автоматичного порушення права на справедливий суд. Обов'язок проведення усного розгляду не є абсолютним. Якщо справа розглядається в одній інстанції і не містить переважно «технічних» або «чисто правових» питань, то усне слухання є необхідним, оскільки письмова процедура буде недостатньою.

ЄСПЛ у низці рішень визнавав, що за умови відкритого слухання у першій інстанції, відсутність публічних слухань у другій або третій інстанції може бути виправдана особливостями справи. Отже, розгляд апеляцій або касацій, що стосується лише правових питань, може відповідати вимогам статті 6 Конвенції навіть без особистої участі заявника.

Дистанційне провадження вважається допустимим, якщо: немає сумнівів у правдивості свідчень; факти не є оскаржуваними та сторонам забезпечено реальну можливість подати свої позиції у письмовій формі та заперечити докази проти себе.

Важливо, що суд останньої інстанції визначає, чи був попередній розгляд технічним або правовим, і чи відповідав він принципам справедливості. Цей суд також має можливість усунути недоліки попередніх процедур.

Інше актуальне питання в умовах сьогодення — це заочний розгляд справ, що застосовується як у цивільному, так і в окремих випадках у кримінальному провадженні. Воєнний стан призводить до розширення категорій справ, які розглядаються без участі особи (заочний розгляд), а підстави відсутності сторони можуть бути різними.

Стаття 6 Конвенції не містить прямої заборони на заочний розгляд, однак він є винятком із загального правила і вимагає дотримання певних умов. Заочне провадження можливе, зокрема, коли особа навмисно ухиляється від участі у судовому розгляді [57].

Право обвинуваченого відмовитися від участі в судовому розгляді набирає сили лише за умови дотримання наступних критеріїв: відмова має бути здійснена на основі вільного волевиявлення; відмова повинна бути чіткою та недвозначною; до такої відмови мають застосовуватися мінімальні гарантії, пропорційні її важливості; відмова не має суперечити значущим суспільним інтересам.

Явна відмова означає, що обвинувачений прямо заявляє про небажання бути присутнім на судовому засіданні, проте тиск чи насильство, які позбавляють його свободи волі, виключають визнання такої відмови дійсною.

Непряма відмова виникає, коли компетентні органи стверджують, що обвинувачений уникає правосуддя, або коли особа не подає клопотання про свою участь у судовому процесі.

Відмова може бути й неявною, якщо поведінка обвинуваченого свідчить про те, що його відсутність є свідомим рішенням, прийнятим з усвідомленням кримінального переслідування.

Однак сама по собі неявка не прирівнюється до відмови від права бути присутнім, тому мають виконуватися такі умови:

- обвинуваченого офіційно повинні повідомити про дату і час судового засідання;
- потрібно переконатися, що обвинувачений дійсно був поінформований про розгляд справи, на який не з'явився;

- інформування особи про кримінальне переслідування є надзвичайно важливим юридичним актом і повинно здійснюватися відповідно до процесуальних і матеріальних вимог, що забезпечують реальне дотримання прав обвинуваченого.

Недостатньо, щоб обвинувачений отримав лише загальну інформацію про обвинувачення з неофіційних або неформальних джерел [124].

Повідомлення має відповідати таким вимогам:

- бути доставленим завчасно, щоб обвинувачений мав достатньо часу для реалізації свого права бути присутнім на судовому засіданні;
- містити чітку та однозначну інформацію про предмет розгляду;
- бути оформленим мовою, зрозумілою для обвинуваченого.

Перед прийняттям рішення про заочний судовий розгляд національні суди зобов'язані встановити, чи був обвинувачений поінформований про судові засідання.

Існують випадки, коли держава володіє беззаперечними доказами, що, навіть за відсутності офіційного повідомлення, обвинувачений знає про кримінальне провадження проти себе, а також про суть і підстави висунутих обвинувачень, але свідомо ухиляється від участі в судовому розгляді, наприклад, щоб уникнути кримінального переслідування [124]. Тягар доведення того, що заявник ухиляється від правосуддя і тим самим відмовляється від права бути присутнім на судовому засіданні, покладається на державу. Кбіт факт зникнення особи після вчинення кримінального правопорушення, у якому її підозрюють, сам по собі не є достатнім доказом.

Варто наголосити, що процесуальні недоліки можуть бути усунені, якщо засудженому нададуть право на перегляд вироку або повторний розгляд справи. Особі має бути забезпечена можливість нового розгляду по суті у разі, якщо вона дізнається про рішення суду. В іншому випадку це призведе до фактичної відмови у правосудді.

Існують особливості, пов'язані з допустимістю заочного судового розгляду в апеляційних і касаційних інстанціях з точки зору Конвенції. Важливо зазначити,

що відсутність засудженого під час розгляду апеляції або касації, навіть якщо це передбачено національним законодавством, не обов'язково порушує статтю 6 Конвенції, яка має автономний зміст.

При оцінці значущості особистої участі у судовому розгляді ЄСПЛ звертає увагу на такі ключові моменти: характер процедур; суть питань та доказів, що розглядаються; способи захисту, яких дотримувався засуджений; роль особистої присутності у справі, що включає оцінку фактів і права.

Отже, важливо розуміти, що в умовах війни держава може запроваджувати певні обмеження суттєвих елементів права на справедливий суд. Такі обмеження не завжди означають порушення, але вимагають від держави дотримання балансу між приватними правами і суспільними інтересами [105].

Існуюча судова практика ЄСПЛ і підходи у сфері захисту прав людини можуть слугувати важливими орієнтирами для удосконалення національного законодавства та практики його застосування в умовах воєнного часу.

2.3. Особливості реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану

Після початку повномасштабної збройної агресії росії проти України 24 лютого 2022 року кримінальна юстиція зазнала найбільш докорінних та системних змін. Внесені численні зміни до КПК України створили особливий порядок досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень у період дії воєнного стану.

З цього приводу варто зазначити, що перша редакція ст. 615 КПК України, що регламентують судовий розгляд у воєнний час, раніше була обмежена процедурою делегування повноважень слідчого судді прокурору у разі неможливості виконання функцій. Зміни, внесені з початком повномасштабної війни (закон № 2111-IX від 03.03.2022), доповнили ст. 615 КПК України, зокрема щодо продовження строків запобіжних заходів.

Найбільш масштабні оновлення відбулися після прийняття Закону № 2201-IX від 14.04.2022 року, які суттєво регламентували порядок судового розгляду кримінальних проваджень в умовах воєнного стану.

Основні новаціями у ст. 615 КПК України стали:

1. Розподіл матеріалів кримінального провадження між суддями. Якщо неможливий доступ до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, розподіл справ здійснює голова суду або заступник, а при їх відсутності — найстарший за віком суддя, з дотриманням черговості та рівномірного навантаження.

2. Особливості підсудності справ. Визначення спеціальних правил підсудності в умовах воєнного стану (ч. 9 ст. 615 КПК України).

3. Обмеження права на суд присяжних. На період воєнного стану кримінальні провадження щодо злочинів, за які передбачено довічне ув'язнення, розглядаються колегіально трьома суддями без участі присяжних, за винятком справ, де склад із присяжних був сформований до введення воєнного стану.

4. Допустимість врахування показань без особистої присутності. Так, дозволено враховувати як докази у суді показання свідків, потерпілих, підозрюваних, надані під час досудового провадження.

Доцільно зазначити, що законодавчі новації торкнулися ключових елементів права на справедливий суд, зокрема права на суд, встановлений законом, і права на конфронтацію.

ЄСПЛ у своїй практиці наголошує, що «суд, встановлений законом» означає не лише юридичне існування суду, а й дотримання ним визначених законодавством процедур, а також відповідного складу суду в кожній справі. Виникає гостра дискусія щодо відповідності змін частині 2 статті 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», яка забороняє скорочення або прискорення форм судочинства, оскільки нові норми вводять певні відступи від звичайних гарантій.

Отже, законодавство стрімко адаптується до реалій воєнного часу, але це ставить під сумнів дотримання гарантій права на справедливий суд, зокрема

гарантій незалежності суду, права на змагальність і права на справедливий розгляд. Необхідно віднайти баланс між оперативністю судочинства в умовах воєнного стану та забезпеченням базових процесуальних прав [111].

Встановлення конкретних законодавчих правил щодо організації судового розгляду кримінальних проваджень - таких як порядок підсудності, склад суду, порядок визначення судді - належить до компетенції національних органів влади. Це відображає суверенітет держави у формуванні власної судової системи.

Проте, з огляду на стандарти, закріплені в статті 6 Конвенції, ключове значення мають не формальні ознаки суду, а його якість та характеристики. Зокрема, ЄСПЛ визначає такі фундаментальні вимоги, яким має відповідати суд:

- незалежність суду, зокрема від впливу виконавчої влади чи інших зовнішніх сил;
- неупередженість суду, тобто відсутність будь-якої упередженості або інтересів у справі;
- тривалість мандату суддів, що забезпечує стабільність і захищеність їхнього статусу;
- процесуальні гарантії, такі як право на змагальність, право на публічний розгляд, право на участь захисника та інші, які викладені в частині 1 статті 6 Конвенції.

Ці вимоги мають вирішальне значення для дотримання принципу права на «суд, встановлений законом», оскільки саме вони гарантують, що судовий процес відбувається справедливо, об'єктивно та у встановленому законом порядку, а не формально [111].

Зміни до ст. 615 КПК України, що стосуються коригування підсудності кримінальних проваджень, обмеження права на суд присяжних, а також особливого порядку визначення суддів, не можна розглядати як відхід від гарантій, закріплених у ст. 6 Конвенції. Скоріше, ці зміни є адаптацією до умов воєнного стану, які покликані забезпечити безперервність здійснення правосуддя в ситуації загрози життю нації, відповідно до концептуального апарату Конвенції.

Водночас, в цьому контексті виникає важливе питання щодо правильності застосування спеціальних положень ст. 615 КПК України. Зокрема, при розподілі матеріалів кримінальних проваджень за п. 4 ч. 1 ст. 615, що включає визначення конкретного судді для розгляду справи, ключове значення має дотримання таких нормативних умов:

1. відсутність технічної можливості доступу до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи;
 2. забезпечення черговості та рівномірного навантаження суддів.
- Також слід підкреслити, що розподіл має здійснюватися з урахуванням принципу неупередженості, що є базовим завданням кримінального провадження.

Ще одним важливим аспектом є встановлена законодавством можливість врахування у суді позасудових показань свідків, потерпілих та підозрюваних, наданих ними під час кримінального провадження. Згідно з ч. 11 ст. 615 КПК України, показання свідків та потерпілих, в тому числі одночасний допит кількох осіб, можуть бути використані як докази в суді лише за умови їх відеофіксації за допомогою технічних засобів. Аналогічно, показання підозрюваного допускаються лише у разі участі захисника під час допиту та обов'язкової відеофіксації його ходу та результатів.

Закріплення такої можливості викликає питання дотримання права на конфронтацію, передбаченого підпунктом d пункту 3 ст. 6 Конвенції. Одночасно виникає і питання співвідношення цієї процедури із інститутом депонування показань, що регулюється ст. 225 КПК України. У доктрині, зокрема в працях І. В. Гловюк, наголошується, що положення ч. 11 ст. 615 КПК України не може повністю замінити депонування, оскільки не передбачає участі захисту на етапі допиту. Загальний висновок полягає в тому, що процедура, встановлена ч. 11 ст. 615, є виправданою лише у випадках, коли неможливо провести депонування відповідно до ст. 225 КПК України [51, с. 41]. З цим беззаперечно варто погодитись, однак телеологічне тлумачення аналізованого положення свідчить про те, що законодавець мав на меті саме заміну процедур кримінального

провадження, враховуючи, що в умовах нестабільної воєнної ситуації підстави для проведення депонування показань практично щодо кожного свідка або потерпілого є обмеженими або відсутніми.

Слід також зазначити, що, незважаючи на те, що положення ст. 6 Конвенції забороняють судам засновувати вирок винятково на показаннях свідка обвинувачення, якого не було можливості допитати на жодній стадії процесу, Європейський суд з прав людини у своїх численних рішеннях наголошував, що право на допит свідків не є абсолютним, а використання позасудових показань не завжди є порушенням ст. 6 Конвенції. Прикладами таких рішень є справи «Аль-Хавайя і Тахері проти Сполученого Королівства», «Шачашвілі проти Німеччини», «Ісгро проти Італії», «Ферантеллі і Сантаджелло проти Італії», «Сітневський і Чайковський проти України», «Майялі проти Франції» тощо.

Зокрема, у рішенні «Майялі проти Франції» Суд підкреслив, що винятками з загального стандарту ст. 6 Конвенції є:

1. випадки, коли особистий допит свідка неможливий через те, що свідка не вдається розшукати, при цьому оцінюється, які заходи вживалися для його пошуку;

2. оспорюваний доказ не повинен бути єдиним підставою для винесення обвинувального вироку [64]. Обвинувачення не може базуватися повністю або переважно на показаннях свідка, який відсутній у суді. Ці стандарти застосовуються також у контексті процедури, передбаченої частиною 11 статті 615 КПК України, та при оцінці загальної справедливості судового розгляду кримінальних проваджень в умовах воєнного стану, де цей порядок застосовується. Крім того, у разі виникнення сумнівів щодо достовірності таких показань під час судового розгляду, якщо їх не можна перевірити через безпосередній допит свідків або потерпілих, ці сумніви повинні трактуватися на користь обвинуваченого.

Окремої уваги заслуговують положення другого абзацу частини 11 статті 615 КПК України, які визначають дві умови допустимості як доказів у суді показань підозрюваного, отриманих під час його допиту (в тому числі

одночасного допиту двох або більше уже допитаних осіб) в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану: 1) участь захисника під час допиту; 2) фіксація ходу і результатів допиту за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації.

Така регламентація породжує кілька важливих питань, що стосуються забезпечення права на свободу від самовикриття. По-перше, суд не завжди матиме можливість перевірити, чи не були такі показання отримані під тиском або примусом, і будь-які непереборні сумніви у цьому випадку повинні трактуватися на користь обвинуваченого. По-друге, якщо обвинувачений дає показання у судовому засіданні, не зовсім зрозуміло, для чого тоді потрібна відповідна процедура, адже з'ясовувати причини розбіжностей у показаннях заборонено через імунітет від самовикриття. По-третє, у випадку відмови обвинуваченого давати показання у суді, врахування його раніше наданих показань у статусі підозрюваного може розцінюватися як санкція за відмову від дачі свідчень, що, знову ж таки, порушує принцип свободи від самовикриття (як встановлено у рішенні ЄСПЛ у справі «Хіні і МакГіннесс проти Ірландії») [111].

З огляду на наведені позиції можна зробити висновок, що другий абзац частини 11 статті 615 КПК України потенційно застосовується винятково у спеціальному судовому провадженні (*in absentia*), коли кримінальне провадження відбувається за відсутності обвинуваченого, а суд враховує його показання, які були надані під час досудового розслідування у статусі підозрюваного.

Незважаючи на зміну нормативного регулювання окремих правових процедур та відмову від деяких процесуальних інститутів, внесені зміни і доповнення до статті 615 КПК України загалом не можуть розцінюватися як відступ від зобов'язань, передбачених статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Водночас більшість таких новацій потребують коректного застосування з урахуванням положень Конвенції та практики ЄСПЛ [61].

Право на справедливий суд є ключовим принципом кримінального провадження, що гарантує кожному обвинуваченому неупереджений і об'єктивний розгляд його справи. В Україні це право реалізується на основі національного законодавства та міжнародних стандартів, зокрема статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Як ми зазначали, основними складовими права на справедливий суд у кримінальному процесі є:

1. Суд, створений законом. Справу має розглядати суд, сформований відповідно до законодавчих норм із дотриманням процедур призначення суддів і визначення їхньої юрисдикції. Це питання підкреслено в рішенні ЄСПЛ у справі «Сокурєнко і Стригун проти України».

2. Незалежність і безсторонність суду. Судді повинні бути вільними від зовнішнього впливу і упередженості, що забезпечує об'єктивність судового розгляду.

3. Публічність судового процесу. Відкритість слухань гарантує прозорість і підзвітність правосуддя, водночас допускаючи виключення задля захисту конфіденційності чи національної безпеки.

4. Розумні строки розгляду. Справи мають розглядатися без необґрунтованих затримок, що запобігає порушенню прав обвинуваченого і сприяє ефективності правосуддя.

Водночас, під час реалізації цього принципу в Україні існують певні проблеми, серед яких:

1. Затримки у судових провадженнях. Перевантаженість судів і нестача ресурсів часто призводять до порушення розумних строків розгляду.

2. Зовнішній вплив. Тиск з боку державних органів чи інших осіб загрожує незалежності і неупередженості суду.

3. Дотримання процесуальних прав. Забезпечення права на захист, презумпції невинуватості та інших гарантій є критично важливим для справедливого судочинства.

Реалізація права на справедливий суд в Україні стикається з низкою системних викликів, які підривають довіру суспільства до судової системи і ускладнюють доступ до правосуддя. Основні проблеми включають:

1. Тривалість судових процесів. Незважаючи на проведені реформи, проблема затягування розгляду справ залишається актуальною. Впровадження сучасних технологій, таких як алгоритмічний аналіз порушень та автоматизований розподіл справ, а також створення цифрових баз судової практики, можуть підвищити прозорість і об'єктивність судочинства.

2. Виконання судових рішень. Низький рівень виконання рішень, заданими Міністерства юстиції, складає близько 20%, що свідчить про серйозні недоліки у системі.

3. Корупційні ризики. Незважаючи на реформи, корупція і політичний тиск продовжують впливати на судову гілку влади, зокрема через контроль виконавчої влади, що підриває її незалежність.

4. Недостатнє фінансування та кадрові проблеми. Обмежені ресурси і брак кваліфікованих суддів призводять до перевантаження та зниження якості правосуддя.

5. Вплив воєнного стану. Через воєнний стан ускладнюється реалізація права на справедливий суд через зміну територіальної підсудності, обмеження доступу до судів та необхідність запровадження дистанційних процедур судочинства [106].

6. Порушення процесуальних прав. Під час досудового розслідування часто фіксуються порушення процесуальних прав, що негативно впливає на справедливість судового розгляду [42].

7. Обмежений доступ до судових рішень. Відсутність повного та зручного доступу до текстів судових рішень ускладнює громадянам та правникам аналіз судової практики і підготовку захисту своїх прав.

Для ефективного забезпечення права на справедливий суд в Україні необхідно продовжувати судову реформу, спрямовану на зміцнення

незалежності суддів, підвищення прозорості судочинства, протидію корупції та поліпшення матеріально-технічного забезпечення судів.

В умовах воєнного стану, спричиненого агресією росії, судова система України зіштовхнулася з низкою викликів, що вплинули на її роботу та реалізацію права громадян на судовий захист. Активні бойові дії й тимчасова окупація окремих територій призвели до тимчасового припинення діяльності частини судів. Для забезпечення безпеки суддів і учасників процесу правосуддя на окупованих територіях було зупинено.

Сучасні виклики для судової системи України включають:

- Безпеку суддів і учасників процесу. Постійні повітряні тривоги, загрози обстрілів і інші військові небезпеки ускладнюють проведення судових засідань і загрожують життю та здоров'ю учасників.
- Технічні та ресурсні обмеження. Проблеми з електропостачанням, зв'язком і інтернетом особливо уражають роботу судів у зонах бойових дій.
- Обмежений доступ до судової інформації. З метою захисту життя суддів та учасників процесу тимчасово обмежено доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень та інших сервісів.

Для подолання цих проблем вживаються такі заходи:

- Дистанційне правосуддя. Використання відеоконференцій для проведення судових засідань забезпечує безперервність правосуддя і мінімізує ризики для учасників.
- Рекомендації Ради суддів України щодо організації роботи судів в умовах воєнного стану, включно з обмеженням допуску сторонніх осіб і можливістю тимчасового призупинення судочинства через загрозу безпеці.
- Фінансове забезпечення. Державна судова адміністрація продовжує підтримувати діяльність судів, незважаючи на складні умови.

Незважаючи на труднощі, судова система України демонструє стійкість та адаптивність, продовжуючи забезпечувати конституційне право громадян на судовий захист навіть під час війни.

Введення воєнного стану та тимчасове призупинення роботи частини судів через бойові дії та окупацію спричинили необхідність законодавчих змін для оптимізації роботи судової системи. Зокрема, ухвалено рішення про зміну територіальної підсудності, що дозволило передавати справи з непрацюючих судів до інших установ і забезпечити безперервність правосуддя. Рада суддів рекомендувала відкладати розгляд справ, які не є невідкладними, визнаючи неявку учасників у зв'язку з війною поважною причиною.

Дистанційне судочинство стикається з численними процесуальними та організаційно-технічними проблемами, особливо в умовах війни. Існує гостра потреба в удосконаленні законодавчої бази і практики проведення дистанційних засідань. Верховна Рада розглядає законопроекти, які передбачають розширення участі у дистанційних засіданнях не лише для сторін, а й для суддів і секретарів.

Поточна ситуація вимагає рішучих та нестандартних заходів для забезпечення права на судовий захист без загрози життю і здоров'ю учасників процесу. Необхідно продовжувати роботу над удосконаленням законодавства та впровадженням нових процедур, які відповідатимуть сучасним викликам і сприятимуть ефективному правосуддю в умовах воєнного стану.

Воєнний стан, запроваджений у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, суттєво ускладнює реалізацію основоположних прав і свобод людини, зокрема права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У складних умовах війни виникає необхідність адаптації існуючого механізму правосуддя до надзвичайних обставин, із одночасним забезпеченням основних процесуальних гарантій.

Насамперед, об'єктивні обмеження, спричинені бойовими діями (руйнування інфраструктури, переміщення судів, обмеження пересування громадян, ризики для учасників процесу), обумовлюють потребу в цифровізації правосуддя. Удосконалення електронного судочинства, зокрема впровадження дистанційного судового розгляду справ, електронного документообігу, онлайн-

доступу до матеріалів кримінального провадження, сприятиме забезпеченню безперервності судових функцій в умовах воєнного стану.

Водночас актуалізується необхідність посилення гарантій незалежності судової влади, зважаючи на підвищені ризики зовнішнього та внутрішнього впливу на суддів у період надзвичайного правового режиму. Рекомендовано запровадити особливі процедури добору, ротації та захисту суддів, які здійснюють правосуддя в зонах бойових дій або в умовах евакуації судових установ.

Особливої уваги потребує питання реалізації права на захист для внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та цивільного населення, що постраждало внаслідок воєнних дій. Ефективне функціонування системи безоплатної правової допомоги в дистанційному форматі, а також законодавче регулювання механізмів надання адвокатських послуг у прифронтових та деокупованих територіях, мають стати ключовими інструментами забезпечення справедливого судового розгляду.

Окремим викликом є забезпечення належного рівня процесуальних гарантій у справах про колабораційну діяльність, воєнні злочини та інші правопорушення, пов'язані з конфліктом. В умовах високого рівня суспільної напруги особливо важливо дотримуватися презумпції невинуватості, змагальності сторін та забезпечення рівного доступу до доказів.

Військовослужбовці, як специфічна категорія суб'єктів кримінального процесу, потребують запровадження спеціальних процедур, що забезпечують доступ до правосуддя навіть в умовах обмеженої мобільності, оперативного командування та високих ризиків. Доцільним є створення у структурі цивільного правосуддя спеціалізованих судових палат або розгляд справ військових у межах окремого порядку, що забезпечує дотримання стандартів справедливого суду.

У контексті притягнення до кримінальної відповідальності іноземців, біженців або осіб без громадянства, особливо у справах, пов'язаних з міжнародним гуманітарним правом, особливої ваги набуває забезпечення права на переклад та тлумачення, що має здійснюватися не лише шляхом залучення

перекладачів, але й шляхом впровадження автоматизованих систем мовної підтримки.

Нарешті, важливим компонентом удосконалення механізму захисту права на справедливий суд є моніторинг порушень і їх фіксація. Доцільним є створення національного реєстру випадків обмеження доступу до правосуддя, що виникли внаслідок воєнного стану, а також залучення незалежних правозахисних організацій до спостереження за дотриманням судових процедур.

Таким чином, в умовах збройного конфлікту ефективна реалізація права на справедливий судовий розгляд можлива лише за умови системного удосконалення правових, інституційних і технологічних механізмів, спрямованих на підтримку функціонування судової влади, збереження процесуального балансу між сторонами та дотримання міжнародних стандартів прав людини.

Висновки до Розділу 2

1. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні є однією з фундаментальних засад правової держави, закріпленою у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ), а також у статті 129 Конституції України. Його реалізація передбачає наявність сукупності юридичних, інституційних і процедурних гарантій, спрямованих на забезпечення неупередженого, незалежного та ефективного розгляду кримінальної справи.

У кримінальному процесі ці гарантії мають особливо важливе значення, оскільки йдеться про можливість обмеження основних прав і свобод особи, включаючи право на свободу, честь, гідність та власність. Їх недотримання призводить до системного порушення прав людини та руйнування легітимності судочинства.

2. У кримінальному процесі реалізація цього права має особливо важливе значення, оскільки йдеться про потенційне обмеження особистої свободи, права власності, честі та гідності особи. Право на справедливий суд деталізується в ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), а також у ст. 129 Конституції України і низці положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

До основних елементів належать: доступ до суду – можливість кожної особи звернутись до суду за захистом; незалежність і безсторонність суду – суд має бути незаангажованим і діяти винятково в межах закону; розгляд у розумний строк – судовий процес не повинен бути безпідставно затягнутим; презумпція невинуватості – особа вважається невинною, доки вину не доведено в суді; право на захист – гарантії участі адвоката та ефективного самозахисту; змагальність і рівність сторін – обидві сторони мають рівні можливості у процесі; публічність судового розгляду – відкритість суду для громадськості; право на переклад – забезпечення розуміння процесу іноземцями та особами, які не володіють державною мовою; право на апеляційний перегляд – можливість оскарження судового рішення.

3. Воєнний стан, запроваджений у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, суттєво ускладнює реалізацію основоположних прав і свобод людини, зокрема права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У складних умовах війни виникає необхідність адаптації існуючого механізму правосуддя до надзвичайних обставин, із одночасним забезпеченням основних процесуальних гарантій. Удосконалення механізмів захисту права на справедливий суд у період війни має здійснюватися з урахуванням міжнародних стандартів, практики ЄСПЛ, а також гнучкості й адаптивності правозастосовної системи до форс-мажорних умов. Пріоритетом має стати інституційна стійкість судової влади, цифрова трансформація, мобільність правової допомоги та спеціальний підхід до вразливих категорій осіб.

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

3.1. Порівняльно-правовий аналіз забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні зарубіжних країн

Право людини на судовий захист закріплено у конституційних актах багатьох країн. Звісно, формулювання цього права може відрізнятися від редакції статті 55 Конституції України, однак його сутність має залишатися незмінною.

Практика впровадження спеціальних механізмів захисту права на справедливий судовий розгляд у розумні строки в національних правових системах різниться як за способами, так і за ефективністю. З огляду на необхідність запровадження таких механізмів на законодавчому рівні в Україні, особливий інтерес становить досвід зарубіжних країн, зокрема Італії, Польщі, Словенії, Хорватії та Молдови.

Першою країною, що на національному рівні впровадила правові заходи захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк, була Італія. Відомим прикладом є справа «Капуано проти Італії» [137], в якій ЄСПЛ констатував порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо розумності строків судового розгляду, відкрила нескінченну серію рішень проти Італії, що вкінцевому рахунку призвело до виразу «італійська проблема» в рамках конвенційної системи [24, с. 75].

У 2001 році в Італії вступив у дію так званий Закон Пінто, який запровадив компенсаційний механізм захисту у випадках надмірної тривалості судового розгляду. Цей закон дозволяв подавати заяву про відшкодування збитків, спричинених порушенням розумного строку судового розгляду, що можна було зробити або під час провадження, яке тривало з порушенням строків, або

протягом шести місяців після набрання законної сили остаточним рішенням у цій справі. Заява подавалась до вищестоящего суду.

До позитивних аспектів Закону Пінто належить те, що він прямо посилався на статтю 6 Європейської конвенції з прав людини та застосовував критерії, розроблені Європейським судом з прав людини для оцінки обґрунтованості тривалості розгляду, визначення ступеня відповідальності держави та розміру компенсації заявнику.

Серед основних недоліків цього закону варто відзначити: збільшення навантаження на апеляційні суди, високу вартість розгляду таких справ, численні скарги до ЄСПЛ щодо затягування розгляду в апеляційних судах у цій категорії справ, складнощі з тлумаченням характеру компенсації, а також неадекватні правила, що регулюють розмір відшкодування — зокрема, відсутність справедливої компенсації та обмеження виплат рамками бюджетних коштів [18, с. 38–4714; 21, с. 125–148].

Другою державою, яка запровадила засіб правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумні строки, стала Польща. Поштовхом до цього стало вже згадане вище рішення ЄСПЛ у справі «Кудла проти Польщі» [21, с. 125–148].

У відповідь на критику з боку ЄСПЛ та Комітету Міністрів Ради Європи у 2004 році в Польщі було прийнято Закон «Про скарги щодо порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованих затримок». Цей закон встановлює відповідальність за надмірні затримки не лише у судовому розгляді, але й у виконанні судових рішень та інших процедурах, пов'язаних із діяльністю судового виконавця. Він дозволяє стороні подати скаргу у випадку, якщо розгляд справи триває довше, ніж необхідно для з'ясування всіх фактичних і правових обставин, необхідних для правильного вирішення справи або виконання судового рішення.

Порівняно із Законом Пінто, цей нормативний акт охоплює ще одну сферу захисту — розумні строки виконання судових рішень. Розгляд скарги відбувається у суді вищої інстанції, а якщо йдеться про тривалість виконавчого

провадження, то відповідність справі юрисдикція належить суду, який виніс виконавчий лист або інший відповідний документ. Рішення за такою скаргою має бути ухвалене протягом двох місяців з моменту відкриття провадження.

Якщо суд вищої інстанції встановлює порушення розумного строку, він може надати рекомендації суду першої інстанції щодо вжиття заходів для прискорення розгляду справи. При цьому рекомендація стосується лише строків розгляду, а не суті справи. Крім того, за цим законом суд може зобов'язати Державне казначейство або відповідного державного виконавця виплатити заявнику компенсацію, якщо така вимога була висунута у скарзі.

Окрім того, відповідно до Цивільного кодексу Польщі, сторона має право звернутися з позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди після завершення судового провадження [25, с. 26].

В еволюції застосування ефективних механізмів правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк в Хорватії можна виділити кілька стадій. Першою була можливість подання конституційної скарги, другою — реформа цього засобу захисту з передачею відповідних повноважень загальним судам. На початковому етапі особа, яка вважала, що її право на розгляд справи в розумні строки було порушено, могла звернутися із конституційною скаргою до Конституційного Суду Хорватії. Проте у справі «Соч проти Хорватії» ЄСПЛ визнав цей засіб неефективним через те, що конституційна скарга могла бути подана лише до завершення розгляду справи по суті [4]. У 2005 році в Хорватії було ухвалено новий Закон про суди, який містив розділ «Захист права на справедливий судовий розгляд у розумний строк», де були закріплені основні положення щодо механізмів захисту цього права. Згідно з цим законом, сторона, яка вважає, що її право на розгляд справи в розумні строки було порушене, може звернутися із відповідною скаргою до суду вищої інстанції, дотримуючись принципу інстанційності. Останнім засобом захисту передбачена конституційна скарга до Конституційного Суду. Водночас рішення Верховного Суду не підлягають оскарженню, але щодо них також може бути подана конституційна скарга до Конституційного Суду.

Розгляд справ цієї категорії має проходити у стислі строки. Якщо за підсумками розгляду підтверджується порушення розумних строків судового провадження, вищестоящий суд встановлює конкретний термін, протягом якого суд, що допустив порушення, мав розглянути справу по суті та винести рішення, а також призначає компенсацію за порушення права на судовий розгляд у розумний строк, яка виплачується з державного бюджету.

У 2006 році в Словенії було прийнято Закон про захист права на справедливий судовий розгляд без необґрунтованих затримок, що стало реакцією на рішення ЄСПЛ у справі «Лукенда проти Словенії» [3].

У законодавстві Словенії передбачено два основні механізми правового захисту права на судовий розгляд упродовж розумного строку: один має прискорювальну функцію і реалізується у формі так званої «наглядової скарги», інший – компенсаторний, у вигляді позову про порушення відповідного права.

Перший засіб дозволяє стороні, яка вважає, що її право порушене, подати наглядову скаргу голові суду, де розглядається справа. У відповідь голова суду звертається до судді, який веде справу, із запитом щодо її процесуального руху та, за необхідності, може вимагати саму справу для ознайомлення. Якщо суддя у письмовій формі гарантує, що всі необхідні процесуальні дії буде виконано вчасно, а розгляд завершено у межах чотиримісячного строку, скарга вважається вичерпаною.

Якщо ж порушення не виявлено – голова суду відмовляє у задоволенні скарги. У разі ж підтвердження порушення він має право визначити строки розгляду справи (не менше 15 днів і не більше 6 місяців), внести справу до переліку пріоритетних, а також вимагати звіт про вжиті дії. Якщо причина затримки пов'язана із надмірним навантаженням судді або його тривалою відсутністю, справа може бути передана іншому судді.

У випадку незадоволення наглядової скарги, сторона, справа якої все ще перебуває на розгляді, має право звернутися до голови суду вищої інстанції з клопотанням про встановлення граничного строку для завершення розгляду.

Остаточним національним механізмом захисту залишається можливість подати конституційну скаргу до Конституційного Суду.

Після завершення судового провадження, якщо було встановлено порушення строків розгляду справи, особа може звернутися до суду з позовом до держави про відшкодування моральної шкоди, за умови, що під час розгляду справи вона використала всі доступні засоби для його прискорення. Крім того, компенсація моральної шкоди можлива і на підставі положень Кодексу про зобов'язання (Obligation Code).

Європейський суд з прав людини у справі «Грзинчич проти Словенії» визнав ці засоби правового захисту ефективними відповідно до вимог статті 13 Європейської конвенції з прав людини. Поєднання процедур, орієнтованих як на пришвидшення процесу, так і на компенсацію за затримки, ЄСПЛ оцінив як оптимальний підхід до забезпечення судового розгляду у розумний строк [2].

Національне законодавство Республіки Молдова у 2011 році було доповнено Законом «Про відшкодування державою шкоди, заподіяної порушенням права на судовий розгляд у розумний строк або права на виконання судового рішення в розумний строк». Цей нормативний акт має низку характерних рис. Зокрема, він передбачає подання позовної заяви з метою встановлення самого факту порушення та вимоги про компенсацію завданої шкоди. У законі закріплено чіткий розподіл процесуальних обов'язків сторін у доведенні позицій: позивач доводить факт порушення, а орган, що допустив затримку, зобов'язаний надати Міністерству юстиції, яке виступає представником держави у відповідних справах, обґрунтовану доповідь щодо дотримання строків. При потребі також надається справа або її копія. Крім того, встановлюється особливий порядок обчислення строків для подання такої позовної заяви.

Варто зазначити, що подібні механізми захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк існують і в інших країнах. Наприклад:

- У Чехії передбачено можливість подання клопотання про встановлення строку для здійснення конкретної процесуальної дії, а також

скарги на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої порушенням розумного строку.

- У Словаччині ефективним засобом правового захисту визнається подання конституційної скарги.
- В Австрії діє механізм подання заяви з проханням про призначення розумного строку для виконання процесуальної дії.

Щодо конституційного закріплення права на судовий захист у різних державах Європи:

- Конституція Греції у статті 20 гарантує кожному право на законний захист у суді, а також можливість висловлювати перед ним свої позиції щодо прав та інтересів, як це передбачено законом. Суть права на судовий захист у цій нормі збережено.
- Конституція Іспанії у статті 24 проголошує право громадян на ефективний судовий захист при реалізації своїх прав та інтересів і забороняє відмову в такому захисті. Однак, така формулювання обмежує це право лише громадянами, що потенційно порушує права інших категорій осіб (наприклад, апатридів чи іноземців).
- Стаття 24 Конституції Італії чітко і без обмежень регламентує, що кожен може звертатися до суду для захисту своїх прав та інтересів, а сам захист є невід'ємним правом на будь-якій стадії судового процесу. Це положення охоплює всі ключові аспекти доступу до правосуддя.
- Конституція Нідерландів у статті 17 закріплює, що ніхто не може бути позбавлений права бути заслуханим судом, який має юрисдикцію відповідно до закону. Хоча ця норма формально визнає право на судовий захист, вона робить це опосередковано, що зменшує її правову визначеність.

Таким чином, законодавчі підходи до забезпечення права на судовий захист у Молдові та інших державах Європи різняться, але у своїй основі мають спільну мету – гарантувати кожному доступ до правосуддя та ефективні засоби захисту у випадках порушення судових строків.

Конституція Португалії у статті 20 «Доступ до правових актів і судів» ґрунтовно визначає зміст права людини на судовий захист. У цій нормі йдеться про таке: кожному гарантується доступ до правових процедур і можливість захисту своїх прав та законних інтересів у суді, причому неможливо відмовити у правосудді через відсутність фінансових ресурсів (частина 1). Кожен має право, відповідно до закону, на отримання юридичної інформації, консультацій, судовий захист, а також на супровід адвоката при взаємодії з державними органами (частина 2). Закон забезпечує охорону таємниці правосуддя (частина 3). Також гарантовано право на розгляд справи в розумні строки із дотриманням принципів справедливості (частина 4). А у випадку загрози порушення чи самого порушення особистих прав та свобод, громадянам гарантуються пріоритетні та оперативні судові процедури для ефективного і своєчасного захисту (частина 5). Загалом у цій статті чітко викладено як зміст, так і принципи реалізації права на судовий захист.

У Фінляндії це право закріплено в § 21 Конституції під назвою «Судовий захист». Згідно з цією нормою, кожна особа має право на належний та своєчасний розгляд своєї справи судом або іншим компетентним державним органом, визначеним законом. Також гарантується право на отримання рішення, що стосується її прав чи обов'язків, і право на перегляд такого рішення в суді або іншому незалежному органі. Ця норма деталізовано описує ключові елементи права на судовий захист.

У Франції Основний закон частково регулює дане питання. Так, частина 2 статті 66 зазначає, що судова влада є гарантом особистої свободи та має забезпечувати дотримання відповідного принципу (зокрема, недопущення свавільного позбавлення волі), у межах, визначених законом. Проте в цьому положенні право на судовий захист сформульовано опосередковано і недостатньо конкретно.

Конституція Швейцарії містить одразу дві норми, які торкаються права на судовий захист. У статті 29 «Загальні процесуальні гарантії» йдеться про право кожної особи в судових чи адміністративних процедурах на рівне ставлення,

справедливий розгляд та рішення впродовж розумного строку; також сторони мають бути заслухані, а особам, які не мають фінансових ресурсів, гарантується безкоштовне правосуддя за умови, що їхні позовні вимоги не є безпідставними. У статті 30 «Судове провадження» закріплено право кожної особи на розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону; утворення надзвичайних судів заборонене. Таким чином, у швейцарській Конституції право на судовий захист розглядається через призму процедурних гарантій, а не як окрема самотійна норма.

У Конституції Грузії право на судовий захист також закріплено — у частині першій статті 42 зазначено, що кожен має право звертатися до суду для захисту своїх прав і свобод. Окрім цього, норма містить уточнення щодо участі захисника, юрисдикції судів, прав обвинувачених та можливості отримання компенсації за шкоду, заподіяну діями державних органів або посадових осіб. Проте при цьому сутність самого права на захист розкрита недостатньо.

Конституція Болгарії у статті 56 проголошує, що кожен громадянин має право на захист у разі порушення або загрози порушення його прав і законних інтересів; він також може звертатися до державних органів разом із захисником. Водночас, як і в Конституції Іспанії, це право надано лише громадянам, що виключає інших осіб (наприклад, іноземців чи осіб без громадянства) і є суттєвим недоліком.

У країнах Балтії також законодавчо закріплено право на судовий захист. Так, у статті 30 Конституції Литви вказано, що особа, права якої були порушені, має право на звернення до суду. Аналогічно, стаття 92 Конституції Латвії встановлює, що кожен має право на захист своїх прав і законних інтересів у справедливому суді. У цих нормах закріплено сам факт існування права на судовий захист, хоча його зміст залишається неконкретизованим.

Конституція Вірменії містить кілька положень, які всебічно розкривають зміст і суть права людини на судовий захист. У статті 18 проголошується право кожного на ефективні засоби захисту своїх прав і свобод як у суді, так і в інших державних органах, а також можливість захисту своїх прав усіма засобами, не

забороненими законом. Стаття 19 гарантує кожному право на публічний і неупереджений розгляд справи у розумні строки незалежним судом, із дотриманням принципів рівності та справедливості, зокрема у справах щодо порушення прав або притягнення до відповідальності. Таким чином, у конституційному законодавстві Вірменії право на судовий захист закріплене не лише формально, а й у матеріальному розумінні.

У Конституції Республіки Молдова це право викладено у статті 20 під назвою «Вільний доступ до правосуддя». Згідно з нею, кожна особа має право на ефективне поновлення в правах у компетентному суді у разі порушення її прав, свобод чи законних інтересів. Окремо підкреслюється, що жоден закон не може обмежувати доступ до правосуддя. Це положення надає чітку правову основу для реалізації права на судовий захист та забезпечення його недоторканності.

Водночас формулювання конституційних норм про судовий захист у різних державах відрізняються за обсягом і формою, хоча за своєю суттю вони переважно співпадають. Наприклад, у конституціях Данії та Норвегії право людини на судовий захист не виокремлено у формі окремої норми, а лише опосередковано впливає із загального регулювання функціонування судової системи. Це створює певну правову прогалину, оскільки відсутня пряма гарантія цього фундаментального права.

Варто також звернути увагу на окремі недоліки в конституційних нормах інших країн. Зокрема, обмеження права на судовий захист лише громадянами (як це передбачено, наприклад, у Конституціях Іспанії та Болгарії) є порушенням принципу загальності прав людини. Інші країни, як-от Нідерланди чи Швейцарія, закріплюють це право опосередковано через процесуальні гарантії, що також не повністю відповідає вимогам чіткого нормативного визначення.

Однак надмірно деталізоване або надто конкретне формулювання цього права також не є оптимальним варіантом, оскільки може містити процесуальні норми, які варто закріплювати в окремих законах, а не в Конституції. У цьому контексті стаття 55 Конституції України виглядає збалансованою: вона достатньо чітко визначає право людини на судовий захист і водночас не

перевантажена надмірною конкретикою. Проте наукова думка щодо доцільності доповнення цієї статті положенням про те, що жоден закон не може обмежувати доступ до правосуддя, є слушною і заслуговує на підтримку [87, с. 84-88].

Отже, аналіз законодавства окремих країн дозволяє виокремити дві основні групи засобів захисту права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку залежно від їх цільового призначення: прискорювальні та компенсаційні.

Перші спрямовані на запобігання затягуванню судового процесу шляхом подачі спеціальних заяв або скарг (наприклад, голові суду чи до суду вищої інстанції) з вимогою пришвидшити розгляд справи. Такі засоби застосовуються, коли судовий розгляд ще триває, і мають превентивний характер — їх мета полягає у недопущенні порушення розумного строку.

Компенсаційні ж засоби покликані відшкодувати шкоду, заподіяну вже допущеним порушенням розумного строку судового провадження. Вони реалізуються через подачу позову або скарги, як правило, до вищої судової інстанції, і можуть застосовуватися як під час розгляду справи, так і після його завершення.

У більшості правових систем зарубіжних країн передбачено наявність обох типів засобів, що забезпечує більш ефективний і комплексний захист відповідного права, ніж використання лише одного з них.

Видається, що реалізація права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку має здійснюватися виключно в судовому порядку, враховуючи особливості правового статусу судів і існуючі гарантії в сфері здійснення правосуддя. Як правило, подібні справи підвідомчі судам загальної юрисдикції, а предметом захисту є не лише право на своєчасний розгляд справи, а й право на своєчасне виконання судового рішення [166].

Отже, можна виокремити такі пропозиції щодо забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі на основі досвіду зарубіжних країн. Забезпечення права на справедливий суд є ключовою складовою демократичної правової держави та основоположною гарантією дотримання прав людини у

кримінальному провадженні. Міжнародні стандарти, зокрема ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, закріплюють комплекс процесуальних прав, необхідних для забезпечення справедливого судочинства. Аналіз практики зарубіжних країн дозволяє виокремити низку ефективних механізмів, що можуть бути імплементовані у національне кримінальне процесуальне законодавство.

1. Інституційні гарантії незалежності та неупередженості суду.

У країнах із усталеними демократичними традиціями (зокрема у Великій Британії, Німеччині та Нідерландах) значна увага приділяється забезпеченню інституційної та функціональної незалежності судової влади. Пропонується запровадження прозорості конкурсної процедури добору суддів, недопущення політичного впливу на судову діяльність, а також посилення самоврядних органів суддівського корпусу.

2. Реалізація права на ефективну правничу допомогу.

Однією з ключових гарантій справедливого судового розгляду є забезпечення особи правом на захисника. Досвід США (справа *Gideon v. Wainwright*), Канади та скандинавських країн свідчить про необхідність розбудови ефективних інститутів безоплатної правової допомоги. Доцільним є створення незалежної системи державних захисників, підвищення їх професійної кваліфікації та забезпечення належного фінансування.

3. Презумпція невинуватості та процесуальні гарантії захисту.

Презумпція невинуватості, як базовий елемент справедливого суду, має реалізовуватись через заборону публічного ствердження вини особи до ухвалення обвинувального вироку, а також через створення ефективного механізму реалізації права особи на захист. Важливим є повноцінне ознайомлення сторони захисту з матеріалами справи, реалізація права мовчати та заборона самозвинувачення.

4. Рівність сторін у кримінальному провадженні.

У світовій практиці (зокрема у Канаді, Великій Британії та Німеччині) забезпечення змагальності та рівності сторін визнається наріжним каменем

справедливого судочинства. Доцільним є нормативне закріплення обов'язку обвинувачення надавати стороні захисту доступ до всіх доказів, у тому числі тих, що можуть свідчити на користь обвинуваченого.

5. Розумні строки судового розгляду.

Надмірне затягування кримінального провадження порушує право на справедливий суд і суперечить вимогам ЄСПЛ. Рекомендовано запровадити законодавчі межі тривалості досудового розслідування та судового розгляду, а також електронні системи моніторингу строків, як це реалізовано у Нідерландах та Норвегії.

6. Недопустимість доказів, здобутих із порушенням прав людини.

В американській судовій практиці закріплена доктрина «плодів отруєного дерева», що виключає використання незаконно здобутих доказів. Доцільним є імплементація подібної доктрини у кримінальному процесуальному законодавстві України з метою недопущення легалізації порушень прав людини під час досудового розслідування.

7. Публічність судового процесу.

Публічний розгляд справ, як принцип кримінального судочинства, є невід'ємною частиною прозорості правосуддя. У країнах Скандинавії, а також у системі англосаксонського права, відкритість судового процесу забезпечується через прямий доступ громадськості та ЗМІ до слухань і судових рішень.

8. Запровадження суду присяжних.

У США, Великій Британії, а також у низці країн ЄС, суд присяжних функціонує як додаткова гарантія неупередженості розгляду справ у випадку тяжких злочинів. Впровадження інституту присяжних із чітким визначенням їх повноважень та забезпеченням прозорості їх добору сприяє зміцненню довіри до судової системи.

У зв'язку з викладеним, доцільним видається закріпити на рівні національного законодавства комплексний та ефективний засіб правового захисту права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку,

який би поєднував у собі як пришвидшувальний, так і компенсаторний механізми.

Такий підхід дозволить не лише запобігати затягуванню розгляду справ, оперативно реагуючи на процесуальні зволікання, а й відновлювати порушене право особи шляхом надання відповідної компенсації у випадках, коли порушення вже відбулося. Забезпечення балансу між цими двома аспектами є запорукою реальної дієвості правового захисту та дотримання принципів справедливості, доступності та ефективності судочинства.

3.2. Міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні

Питання закріплення права на доступ до правосуддя постало ще у XVIII столітті. Власне саме в цей період виник рух «Доступ до правосуддя» як реакція на обмежене трактування цього права в попередні епохи. Наприкінці XVIII — на початку XIX століття судові процедури ґрунтувалися на індивідуалістичному підході до прав людини, що забезпечував лише формальну можливість участі особи в судовому процесі, але фактично не гарантував ефективного доступу до правового захисту.

Цей рух став підґрунтям для формування міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема — права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб юридичного захисту. Закладені в ньому ідеї стали основою сучасного розуміння доступу до правосуддя, що включає не лише право на звернення до суду, а й реальні механізми для ефективного та дієвого здійснення цього права [47].

Незважаючи на вагому роль міжнародних стандартів у сфері кримінального процесу, саме поняття «міжнародні стандарти» залишається недостатньо чітко визначеним і розробленим як у процесуальному праві, так і в інших галузях юридичної науки. Ці стандарти охоплюють широкий спектр нормативних джерел — від універсальних документів, таких як Загальна

декларація прав людини, до більш конкретних рекомендацій, практик та рішень міжнародних організацій, зокрема Ради Європи чи Організації Об'єднаних Націй.

Згідно з визначенням, наведеним у «Юридичній енциклопедії», міжнародні стандарти – це сукупність різноманітних норм і принципів, які встановлюють уніфіковані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у різних сферах міждержавного співробітництва [170, с. 736].

Міжнародні стандарти відіграють ключову роль у формуванні національного законодавства України, виступаючи орієнтиром для його подальшого розвитку та вдосконалення. Вони встановлюють загальні принципи і норми, які мають бути адаптовані з урахуванням національних особливостей. Зокрема, у сфері прав людини міжнародні акти – такі як конвенції та декларації – закріплюють фундаментальні права і свободи, що мають бути відображені в законодавстві кожної держави. Водночас ці положення часто носять загальний характер і потребують конкретизації через внутрішньодержавні нормативно-правові акти, які відповідають правовим, соціальним і культурним реаліям країни. У такий спосіб міжнародні стандарти слугують підґрунтям для гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими зобов'язаннями, сприяючи забезпеченню його відповідності світовим правовим стандартам [85, с. 81].

Досліджуючи питання стандартів правової держави, В. Бринцев визначає їх у правовому контексті як мінімальні вимоги, встановлені міжнародно-правовими актами. Ці стандарти є обов'язковими для виконання всіма державами під час формування національного законодавства. Це свідчить про їх універсальний характер — вони застосовуються у всіх країнах незалежно від правових традицій і гарантують базовий рівень захисту прав людини та верховенства права. Відповідно, національне законодавство має відповідати цим мінімальним вимогам і впроваджувати їх у внутрішньодержавне регулювання [39, с. 464].

Не заперечуючи цей підхід, варто звернути увагу на те, що обов'язковість дотримання міжнародних стандартів безпосередньо залежить від форми їх

закріплення. У разі надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість, такі стандарти набувають статусу частини національного законодавства відповідно до статті 9 Конституції України [68]. Такі договори мають юридичну силу, рівнозначну внутрішньодержавним законам.

Враховуючи це, при розгляді питання імперативності міжнародних стандартів доступу до правосуддя в кримінальному процесі необхідно брати до уваги юридичну силу документів, у яких ці стандарти закріплені. Юридична сила міжнародних стандартів доступу до правосуддя залежить від форми їх фіксації, а їх імперативність може коливатися від обов'язкової до рекомендаційної, що впливає на ступінь їхнього впливу на національне законодавство та практику його застосування.

Принцип доступності правосуддя, який відображено в міжнародно-правових актах з прав людини починаючи з 1948 року, є невід'ємною складовою права на справедливий суд. Як ми зазначали, першим документом, що закріпив це право, стала Загальна декларація прав людини 1948 року. Зокрема, стаття 8 визначає, що кожна особа має право на ефективне відновлення своїх прав компетентними національними судами у разі порушення основних прав, гарантованих конституцією чи законом. Це положення закріплює право на ефективний засіб правового захисту [62].

Міжнародно-правові акти закріплюють право на справедливий судовий розгляд як на універсальному, так і на регіональному рівнях. На універсальному рівні це право було вперше передбачене у статті 10 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Відповідно до цієї статті, кожна особа має право на рівноправний, публічний розгляд її справи незалежним і неупередженим судом із дотриманням усіх вимог справедливості, з метою визначення її прав та обов'язків і встановлення обґрунтованості пред'явленого їй обвинувачення [62].

З часом право на справедливий судовий розгляд було закріплено у статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року та ратифікованого Указом

Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 року. [102], в якому його зміст суттєво розширився за рахунок встановлення гарантій забезпечення справедливого судового розгляду. На регіональному рівні це право визначено як право на справедливий суд і закріплено у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, яка була ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР [67], яка також включає ключові складові, що формують його зміст. Надалі на універсальному рівні зміст права на справедливий судовий розгляд було роз'яснено у міжнародно-правових актах рекомендаційного характеру, а на регіональному – у практиці ЄСПЛ. Водночас як на універсальному, так і на регіональному рівні наголошується на недопустимості звуження цього права як у національному законодавстві, так і в судовій практиці, що формується на його основі. Зокрема, Комітет з прав людини ООН у Загальному коментарі № 32 до статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 року підкреслює, що ця стаття містить гарантії, яких держави-учасниці зобов'язані дотримуватися незалежно від їхніх правових традицій та внутрішніх правових систем. Хоча держави мають звітувати про те, як ці гарантії інтерпретуються у їхніх правових системах, Комітет наголошує, що не можна залишати визначення основного змісту гарантій Пакту на розсуд національного законодавства. У той час як застереження до окремих положень статті 14 можуть бути допустимими, загальне застереження щодо права на справедливий судовий розгляд було б несумісним з об'єктом і метою Пакту. [63, с. 314].

Подібну позицію висловлює і ЄСПЛ, який у пункті 25 рішення від 17 січня 1970 року у справі «Delcourt проти Бельгії» зазначає, що в демократичному суспільстві право на справедливий суд має настільки вагоме значення, що його обмежувальне тлумачення пункту 1 статті 6 не відповідало б меті та призначенню цієї норми [10].

Беручи до уваги статтю 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року та статтю 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 року, право на справедливий судовий розгляд має

багатогранний та багатоаспектний характер. У цьому контексті варто підтримати думку науковців, які підкреслюють комплексність цього права [53, с. 13], вказують на його багатозначність і складність [32, с. 193] та відзначають неприпустимість його зведення лише до процесуальних елементів або, в термінології ЄСПЛ, до «процедури розгляду справи в суді» [76].

Як показує аналіз статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року та статті 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 року, право на справедливий судовий розгляд включає широкий спектр гарантій, що застосовуються під час судочинства, і охоплює такі ключові елементи:

1. право на публічний розгляд справи (гласність судового процесу);
2. забезпечення розумного строку розгляду справи;
3. розгляд справи незалежним і неупередженим судом, визначеним законом;
4. гарантію встановлення судом обґрунтованості будь-якого висунутого обвинувачення;
5. забезпечення прав обвинуваченого, необхідних і достатніх для належного захисту [102; 67].

Водночас зміст права на справедливий судовий розгляд виходить за межі наведених норм міжнародно-правових актів, що пов'язано з прецедентним характером судових рішень міжнародних судових органів. Зокрема, стаття 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 року, як зазначає У.З. Коруч, фактично встановлює «*minimum minimumum*» права на справедливий судовий розгляд, тоді як його реальний зміст формується та деталізується через практичну діяльність Європейського суду з прав людини [74, с. 93].

Інтерпретуючи положення цієї статті, ЄСПЛ значно розширює перелік складових, що формують зміст права на справедливий судовий розгляд. При цьому суд спирається на засаду верховенства права, закріпленій у преамбулі до Європейської конвенції від 4 листопада 1950 року, а також на принцип справедливості, передбачений у статті 6 Конвенції. Зокрема, ЄСПЛ підкреслює,

що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, має тлумачитися в контексті преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права як невід'ємну складову спільної спадщини держав-учасниць (пункт 61 рішення від 28 жовтня 1999 року у справі «Brumarescu v. Romania», пункт 33 рішення від 19 лютого 2009 року у справі «Христов проти України») [7], а також вказує, що ключовим принципом, який регулює застосування ст. 6, є справедливість (п. 38 рішення від 22 листопада 2018 р. у справі «Avagyan v. Armenia») [6].

На основі аналізу практики ЄСПЛ дослідники виділяють низку складових змісту права на справедливий судовий розгляд, які не передбачені статтею 6 ЄКПЛ від 4 листопада 1950 року, але були сформовані судом з урахуванням принципів верховенства права та справедливості. Зокрема, О. А. Банчук і Р. О. Куйбіда до таких елементів відносять рівність сторін, змагальність судового процесу та право на правову допомогу [30, с. 13].

У. З. Коруч зазначає, що ЄСПЛ сформував такі складові змісту права на справедливий судовий розгляд, як рівність сторін, змагальність судового процесу, принцип правової визначеності та право на доступ до суду [73, с. 95].

О. С. Ткачук підкреслює, що практика ЄСПЛ виокремила такі складові змісту досліджуваного права: змагальність процесу, рівність сторін, обґрунтованість судових рішень та заборону неналежного стороннього впливу на здійснення правосуддя [158, с. 191].

Н. Ю. Сакара зазначає, що ЄСПЛ у своїй практиці виокремив такі складові змісту права на справедливий судовий розгляд: належне повідомлення та проведення слухання, врахування судом лише доказів, отриманих законним шляхом, винесення обґрунтованого рішення, дотримання принципу рівності сторін у змагальному процесі, заборону втручання законодавчої влади у судовий процес та принцип правової визначеності [129, с. 133].

Аналіз практики ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що окрім безпосередньо закріплених у ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950

року, до елементів права на справедливий судовий розгляд, які сформував Суд, належать також:

1) право на доступ до правосуддя (пункт 49 рішення від 27 лютого 1980 року у справі «Deweere v. Belgium») [11];

2) змагальність судового розгляду (пункт 67 рішення від 25 вересня 2001 року у справі «P.G. and J.H. v. the United Kingdom» [111];

3) рівність сторін (п. 47 рішення від 22 лютого 1996 р. у справі «Bulut v. Austria», п. 140 рішення від 12 травня 2005 р. у справі «Öcalan v. Turkey») [15; 14];

4) презумпція невинуватості (п. 35 рішення від 10 лютого 1995 р. у справі «Allenet de Ribemont v. France») [111];

5) безпосередність дослідження доказів (остаточне рішення від 09 липня 2002 р. щодо прийнятності заяви у справі «P.K. v. Finland») [17];

6) вмотивованість судових рішень (п. 26 рішення від 21 січня 1999 р. у справі «García Ruiz v. Spain», п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України») [17];

7) юридична визначеність (п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 р. у справі «Brumarescu v. Romania», п. 33 рішення від 19 лютого 2009 р. у справі «Христов проти України») [7].

У національному кримінальному процесуальному законодавстві право на справедливий судовий розгляд базується на положеннях частини 1 статті 55 Конституції України, яка гарантує право на судовий захист [68]. Крім того, право на справедливий судовий розгляд загалом закріплено у статті 21 КПК України як одна із загальних засад кримінального провадження — доступ до правосуддя. Відповідно до частин 1 і 3 цієї статті, кожній особі гарантується право на справедливий розгляд і вирішення справи у розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, з можливістю брати участь у судовому розгляді справи будь-якої інстанції, що стосується її прав і обов'язків, у порядку, встановленому КПК України [80].

Загалом такий підхід вітчизняного законодавства базується на правах, закріплених у міжнародно-правових актах щодо права на справедливий судовий розгляд. Водночас нормативне оформлення цього права у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві викликає певні критичні зауваження.

По-перше, як слушно відзначають дослідники, у статті 21 КПК України доступ до правосуддя пов'язується з гарантуванням права на справедливий розгляд, тоді як з урахуванням практики ЄСПЛ, право на доступ до правосуддя є самостійним і ключовим елементом права на справедливий суд [81, с. 8] та у кримінальному процесі являє собою забезпечення можливості розгляду матеріалів кримінального провадження по суті у судових стадіях кримінального процесу [50, с. 5]. По-друге, виходячи з положень ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. та ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 р., зміст права на справедливий судовий розгляд не може бути обмежений лише тими елементами, які визначені в ч. 1 і 3 ст. 21 КПК України. З урахуванням положень цих міжнародно-правових актів та їх застосування у національному кримінальному процесі, право на справедливий судовий розгляд охоплює також інші важливі складові, такі як презумпція невинуватості та необхідність доведення вини, гарантії права на захист, змагальність сторін, безпосередність дослідження доказів, гласність судового провадження тощо, які, своєю чергою, закріплені іншими статтями КПК України (ст. 17, 20, 22, 23 і 27). Різниця у нормативному визначенні права на справедливий судовий розгляд у міжнародно-правових документах і вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві, а також багатогранність сформованої на цій основі судової практики, спричинили дискусії щодо кількісного і термінологічного складу елементів цього права [119, с. 14; 157, с. 75; 109, с. 4-5; 130, с. 195; 86, с. 13]. Так, поряд із положеннями, визначеними у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року та ст. 6 Європейської конвенції від 4 листопада 1950 року, а також сформованими у практиці міжнародних судових органів, зокрема ЄСПЛ,

елементами права на справедливий судовий розгляд, у кримінально-процесуальній доктрині виокремлюють і інші його складові. До числа таких елементів вчені відносять: 1) наділення суду належною компетенцією [86, с. 13];

2) дотримання балансу приватних і публічних інтересів;

3) правовий захист свідків [119, с. 14];

4) вільне здійснення процесуальних прав;

5) право на справедливе подання доказів;

6) право на оскарження та перегляд ухваленого вироку [31, с. 40] тощо.

Водночас, по-перше, зазначені складові конкретизують зміст окремих елементів права на справедливий судовий розгляд (наприклад, розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом; гарантії допиту свідків, передбачені у ст. 6 § 3 (d) Конвенції; змагальність судового процесу), тому не можуть розглядатися як самостійні елементи цього права. По-друге, з огляду на динамічний характер практики міжнародних судових органів, елементи права на справедливий судовий розгляд постійно розширюються і вдосконалюються, що унеможлиблює їх повне і вичерпне визначення.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що міжнародні стандарти справедливого правосуддя становлять собою систему правил, закріплених у міжнародно-правових актах і сформованих у практиці міжнародних судових інституцій, які забезпечують належне здійснення правосуддя на засадах права на справедливий судовий розгляд із суворим дотриманням загальновизнаних прав людини. Вони ґрунтуються на праві на справедливий судовий розгляд і є його складовими.

До міжнародних стандартів справедливого правосуддя відносять:

1. право на доступ до правосуддя;
2. розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом;
3. забезпечення розумного строку розгляду справи;
4. право на публічний розгляд справи (гласність судового процесу);
5. змагальність судового розгляду;

6. рівність сторін;
7. безпосередність дослідження доказів;
8. презумпцію невинуватості;
9. забезпечення судом обґрунтованості будь-якого висунутого обвинувачення;
10. забезпечення прав обвинуваченого, необхідних і достатніх для здійснення захисту;
11. гарантії допиту свідків, передбачені у ст. 6 § 3 (d) Конвенції;
12. вмотивованість судових рішень;
13. юридичну визначеність [77].

В умовах боротьби України проти незаконної російської агресії особливо важливо звернутися до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, який у межах своєї юрисдикції визначає ключові критерії справедливого судового розгляду. До таких критеріїв належать: презумпція невинуватості; привілей не звинувачувати себе самого; право на вільне та конфіденційне спілкування з юридичними представниками; право не бути примушеним до дачі показань або визнання вини, а також право зберігати мовчання, яке не може використовуватися як доказ винуватості або невинуватості; право виступати з усними чи письмовими заявами для свого захисту без необхідності складання присяги; право не нести тягар доведення своєї невинуватості або обов'язок спростування пред'явлених звинувачень. [121].

У межах європейського співтовариства діє ЄКПЛ, яка максимально докладно визначає складові, що впливають на реалізацію права на справедливий суд. Зокрема, ст. 6 Конвенції встановлює, що при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення особа має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним відповідно до закону, причому такий розгляд, як правило, відбувається публічно (ст. 6 (1) [67].

Також закріплено, що «кожна людина, яка обвинувачується у вчиненні кримінального, вважається невинною доти, доки його винність не буде

встановлена законним порядком» (ст. 6(2) [67]. Для забезпечення права на справедливий суд Конвенція також передбачає, що «кожна особа, яка звинувачується у вчиненні кримінального злочину, має принаймні такі права» (ст. 6(3)):

- бути негайно і детально повідомленою зрозумілою для неї мовою про суть та підстави пред'явленого звинувачення (ст. 6(3)(a));
- мати достатній час та можливості для підготовки свого захисту (ст. 6(3)(b));
- захищати себе особисто або за допомогою обраного нею захисника, а також мати право на призначення захисника «коли цього вимагають інтереси правосуддя» (ст. 6(3)(c));
- допитувати або піддавати перехресному допиту свідків обвинувачення (ст. 6(3)(d));
- користуватися безоплатною допомогою перекладача, якщо не розуміє мову, що використовується в суді, або не володіє нею [67].

Положення ст. 6 Європейської конвенції мають певну схожість із нормами ст. 8 Американської конвенції про права людини 1969 року, яка встановлює, що «кожна особа має право на розгляд своєї справи з належними гарантіями та протягом розумного строку у компетентному, незалежному й неупередженому суді, заздалегідь створеному відповідно до закону, з метою обґрунтування будь-якого кримінального звинувачення, висунутого проти неї...» [1].

У статті 8(2) Американської конвенції зазначається, що кожен, хто обвинувачується у кримінальному злочині, має право вважатися невинним. Далі стаття містить низку умов і гарантій, спрямованих на забезпечення повної рівності сторін для справедливого судового розгляду. Зокрема, передбачена допомога перекладача за потреби; докладне повідомлення про висунуті обвинувачення; надання достатнього часу та можливостей для підготовки захисту, у тому числі юридичного представництва; право на допит та перехресний допит свідків. Крім того, ст. 8 передбачає право обвинуваченого захищати себе особисто або за допомогою захисника; право не бути примушеним

давати показання проти себе або визнавати свою провину; а також право звертатися до вищестоящої судової інстанції у разі незгоди з рішенням. [1]. Як і Європейська конвенція, ст. 8(5) Американської конвенції визначає, що судовий розгляд має бути публічним [1].

Наведені гарантії співпадають із закріпленими у Європейській конвенції, однак подальший порівняльно-правовий аналіз цих двох актів дає підстави стверджувати, що положення ст. 8 Американської конвенції є більш детальними, ніж ст. 6 Європейської конвенції. Зокрема, перша передбачає, що «визнання провини обвинуваченим вважається дійсним лише за умови, що воно зроблене без будь-якого примусу» (стаття 8(3)), а також встановлює, що «обвинувачений, виправданий на основі рішення, яке не підлягає оскарженню, не може бути повторно судимий за ту саму справу» (стаття 8(4)) [1].

Оцінка наведених положень конвенцій була б неповною без узагальнення практики їх застосування. Ознайомчий аналіз свідчить, що суттєвих відмінностей у сфері застосування та характері реалізованих прав і гарантій, закріплених у Європейській та Американській конвенціях, немає, адже відповідні суди в межах своїх юрисдикцій активно тлумачать положення цих документів, усуваючи можливі прогалини правового регулювання. Зокрема, хоча в ст. 6 Європейської конвенції безпосередньо не зазначено принцип рівності сторін, змістове наповнення цього важливого принципу відображено у положеннях ст. 6(3), дотримання яких постійно підкреслюється в практиці Європейського суду з прав людини.

Ще одним регіональним міжнародним актом, що проголошує право на справедливий суд, є Африканська хартія прав людини і народів 1981 року. Вона, хоча й менш детально ніж попередні документи, визначає гарантії та умови реалізації цього права. Зокрема, ст. 7 Хартії встановлює:

1. Кожна людина має право на розгляд своєї справи, що включає: а) право звертатися до компетентних національних органів у разі порушення її основних прав, що визнаються та гарантуються чинними конвенціями, законами, постановами та звичаями; б) право вважатися невинною, доки її винність не буде

доведена компетентним судом; с) право на захист, включаючи вибір захисника; d) право на розгляд справи у розумний строк неупередженим судом.

2. Ніхто не може бути засуджений за будь-яку дію або бездіяльність, які на момент їх вчинення не були визнані злочином, що карається законом. Не може застосовуватися покарання за правопорушення, не передбачене законодавством на момент його вчинення. Покарання є персональним і може бути застосоване лише до винного правопорушника [29].

Отже, можна зробити висновок, що Африканська хартія окреслює низку ключових складових права на справедливий судовий розгляд, зокрема презумпцію невинуватості, право на розгляд справи у розумний строк неупередженим судом, право на апеляцію та інші. Водночас, на відміну від Європейської та Американської конвенцій, Хартія не містить такого детального опису змісту цих прав і гарантій. Ще однією особливістю підходу Африканської хартії є те, що застосування ст. 7 окремо є неефективним — її слід розглядати у тісному взаємозв'язку зі ст. 3 Хартії, яка гарантує рівність усіх осіб перед законом, а також зі ст. 26, що зобов'язує держави-учасниці забезпечувати незалежність суду [29]. Проте положення цих статей також не є докладними, тому їх тлумачення здійснюється в процесі правозастосування Африканським судом з прав людини і народів.

Порівняльний огляд був би неповним без уваги до регіональних міжнародних актів азіатської правової системи, зокрема Декларації АСЕАН про права людини від 18 листопада 2012 року та Азіатської хартії прав людини від 17 травня 1998 року. Основним положенням Декларації щодо права на справедливий судовий розгляд і належний процес є стаття 20(1), яка встановлює, що «Кожна особа, яка обвинувачується у вчиненні кримінального злочину, має вважатися невинною, доки її вина не буде доведена відповідно до закону у ході справедливого та відкритого судового розгляду компетентним, незалежним і неупередженим судом, під час якого обвинуваченому гарантується право на захист» [55]. Отже, ця Декларація також визначає низку ключових принципів, що становлять складові права на справедливий судовий розгляд і належний

процес, зокрема презумпцію невинуватості; право на справедливий та відкритий розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом; а також право обвинуваченого захищати себе особисто. Водночас у проаналізованій ст. 20 не згадується право на рівноправність сторін. Крім того, ст. 3.1 Азіатської хартії прав людини «підтверджує всі права, передбачені міжнародними документами» [27].

Водночас спірним видається підхід, за якого право на справедливий суд згадується винятково у контексті застосування до особи смертної кари, залишаючи поза увагою інші, менш тяжкі злочини. Зокрема, ст. 3.7 Азіатської хартії передбачає, що «Усі держави повинні скасувати смертну кару. Там, де вона ще застосовується, вона має призначатися виключно за найсерйозніші злочини. Перш ніж особу можуть позбавити життя через призначення страти, їй має бути гарантоване право на справедливий судовий розгляд перед незалежним та неупередженим судом із забезпеченням усіх можливостей для вибору юридичного представництва, достатнім часом для підготовки захисту, презумпцією невинуватості та правом на перегляд рішення вищим судом. Страта ніколи не повинна проводитися публічно чи демонструватися відкрито» [27].

Водночас положення цієї Хартії охоплюють низку ключових складових права на справедливий судовий розгляд і належний процес, зокрема незалежність і неупередженість суду, доступ до належного юридичного представництва, презумпцію невинуватості та право на оскарження. Проте вона не передбачає таких важливих аспектів, як принцип рівності сторін, допомога перекладача, можливість допиту та перехресного допиту свідків, які закріплені в інших регіональних міжнародних актах.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що незалежно від того, чи обирає конкретний регіональний міжнародний статутний орган детальний чи більш стислий підхід до формулювання положень, які регламентують гарантії та умови забезпечення права на справедливий судовий розгляд, саме це право посідає центральне місце в конвенційному праві відповідних правових систем. Адже право на справедливий судовий розгляд є ключовою гарантією ефективного

захисту всіх інших прав і свобод людини, встановлених відповідними конвенціями, деклараціями чи хартіями, як на рівні національних судів, так і в наднаціональній юрисдикції. При цьому, якщо національні судові органи діють ефективно й із дотриманням гарантій цього права, потреба в зверненні до міжнародних інстанцій для захисту права на справедливий суд значно зменшується [45].

Аналіз рішень як Європейського суду з прав людини, так і інших регіональних міжнародних судових органів дозволяє зробити висновок, що незалежно від обраного конвенційним правом підходу до нормативного регулювання, для кожної правової системи залишається актуальним питання недопущення порушень, які свідчать про несправедливість судового процесу та порушення права на справедливий суд. Зокрема, до таких порушень у судовій практиці відносять:

1. незабезпечення рівних прав і умов для учасників процесу, нерівний доступ до інформації та матеріалів, що мають значення для справи, а також інші порушення принципу змагальності процесу та рівноправності сторін;
2. винесення необґрунтованого або немотивованого судового рішення;
3. призначення надмірно суворого покарання, яке не відповідає суспільній небезпеці злочину і заподіяним наслідкам;
4. порушення під час судового розгляду будь-яких прав і свобод людини, що охороняються відповідною конвенцією (хартією, декларацією);
5. порушення права на публічний судовий процес, зокрема заборона або обмеження можливості особистої участі в судовому засіданні, активної участі у розгляді, подання і дослідження доказів, необґрунтоване або незаконне проведення закритого судового засідання, а також прийняття судових рішень без публічного оприлюднення.

Для усунення таких порушень повинні працювати як міжнародна судова практика та діяльність відповідних уповноважених інституцій, так і національні судові системи, у яких забезпечення справедливого судового розгляду в кожній

конкретній справі має бути показником рівня правової та гуманістичної орієнтації держави.

Справедливою вважаємо позицію С. Степанова, який підкреслює, що для вдосконалення механізмів імплементації Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики ЄСПЛ у національне законодавство й судову практику необхідні такі заходи:

- внесення змін до законодавства – удосконалення чинних норм і запровадження нових положень, що враховують стандарти Конвенції;
- юридична експертиза законопроектів – перевірка їх відповідності міжнародним зобов'язанням держави;
- поширення текстів рішень ЄСПЛ – своєчасне публікування і розповсюдження рішень серед суддів, прокурорів, адвокатів та працівників правоохоронних органів;
- професійна підготовка – навчання представників правозастосовних органів нормам Конвенції та практиці ЄСПЛ;
- перевірка чинного законодавства – оцінка відповідності існуючих законів стандартам Конвенції тощо [154]. Ці кроки сприятимуть не лише глибшій інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему, а й підвищенню довіри громадян до судової влади через забезпечення об'єктивності, неупередженості та ефективності судового розгляду.

Отже, впровадження цих рекомендацій в Україні могло б сприяти подальшому вдосконаленню судової системи та полегшенню доступу до правосуддя, що, в свою чергу, покращить реалізацію основних прав і свобод громадян.

Водночас практика в Україні свідчить про наявність проблем із забезпеченням ефективного доступу до правосуддя, що часто призводить до порушень права на справедливий і оперативний судовий розгляд. Яскравим прикладом є рішення ЄСПЛ у справі «Тодоров проти України», в якому суд встановив, що через надмірне ускладнення судового розгляду, технічні затримки, неорганізованість державних органів та інші фактори на етапі підготовки

матеріалів особа не отримує ефективного та оперативного доступу до правосуддя.

Основними проблемами у цьому контексті є:

1. Надмірне ускладнення судового розгляду, коли суди інколи призначають процесуальні дії, які не мають реальної необхідності і лише затягують провадження;
2. Технічні затримки, що виникають через недостатнє оснащення судів або неправильну організацію процесу;
3. Неорганізованість органів державної влади, які несвоєчасно готують матеріали для суду, спричиняючи затримки;
4. Неспроможність ефективно підготувати справи, що призводить до тривалого затягування розгляду.

Враховуючи це, важливо, щоб Україна посилювала гарантії доступу до правосуддя та встановлювала чіткі критерії спрощення судового процесу. Це передбачає:

- оптимізацію процесуальних дій з метою скорочення строків розгляду;
- покращення організації роботи судів і державних органів для своєчасного подання матеріалів;
- впровадження новітніх технологій для спрощення технічних процедур і підвищення ефективності процесу.

Забезпечення належних умов доступу до правосуддя має стати одним із пріоритетів судової реформи в Україні. Це дозволить не лише відповідати міжнародним стандартам прав людини, а й створить умови для ефективного, справедливого та публічного судового розгляду — одного з головних принципів правової держави.

Національні суди України застосовують положення Конвенції та практику ЄСПЛ навіть за відсутності конкретних норм національного законодавства, які б слугували підставою для рішення. Міжнародні судові органи докладають значних зусиль для популяризації та активного застосування Конвенції в національних судах. Зокрема, ЄСПЛ наголошує, що, якщо Конвенція може бути

правовою основою справи, заявник має право посилається на її положення в національному суді, або ж суд має самостійно звертатися до норм Конвенції.

Виникає необхідність створення ефективних механізмів імплементації міжнародно-правових норм з прав людини у національну судову систему. Як зазначає А. Федорова, при вирішенні цієї проблеми слід враховувати широкий суспільний контекст функціонування судової системи, зокрема:

- тип правової системи (джерела права, система законодавства, функції Конституції тощо);
- особливості міжнародно-правових актів у сфері прав людини;
- співвідношення незалежності судової системи та взаємодії з іншими гілками влади;
- соціально-політичну ситуацію в країні;
- рівень міжнародно-правової культури у правозастосуванні.

На сьогодні імплементація Конвенції та практики ЄСПЛ у національну судову систему України залишається несистемною. Механізми звернення до практики Суду потребують удосконалення [78]. Важливою є розробка рекомендаційних роз'яснень для національних судів щодо застосування практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Ефективне впровадження правових позицій ЄСПЛ можливе лише за умови їх системного врахування у процесах нормотворчості, правозастосування та правотлумачення, зокрема у конституційній юриспруденції. Це сприятиме зміцненню національної правової системи та забезпеченню належного рівня захисту прав людини.

Справедливість є однією з ключових цінностей, яка гарантує дотримання прав і свобод людини і громадянина. Головним завданням судової влади є утвердження принципу справедливості, що закріплено у міжнародних правових актах, зокрема у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей документ, ратифікований Україною, є невід'ємною частиною національного законодавства і встановлює право на справедливий суд як фундаментальне право людини.

Україна, взявши на себе міжнародні зобов'язання, забезпечує виконання Конвенції та реалізацію права на справедливий суд. Особливу роль у цьому відіграє практика ЄСПЛ, яка має пріоритет над національним законодавством. Проте для вдосконалення механізму застосування цих норм необхідно проводити ретельну юридичну експертизу законопроєктів, адаптуючи їх до європейських стандартів.

Це завдання є особливо актуальним для України в контексті її прагнення стати повноправним членом Європейського Союзу. Забезпечення права на справедливий суд, як одного з ключових елементів європейських стандартів правосуддя, є важливим кроком на цьому шляху.

Право на справедливий суд – це комплекс процесуальних гарантій, закріплених у Конституції та законодавстві. Водночас жоден нормативний акт не дає чіткого визначення поняття «справедливий судовий розгляд». Це вимагає глибокого аналізу наукових підходів та рішень ЄСПЛ, які допомагають сформулювати уявлення про сутність цього права [156].

Для подальшого вдосконалення правосуддя необхідно:

- забезпечити доступність судів для всіх верств населення;
- гарантувати належне виконання судових рішень;
- підвищувати професійний рівень суддів та працівників правозастосовних органів;
- активніше впроваджувати європейські стандарти правосуддя в українську судову практику.

Україна, прагнучи інтегруватися до Європейського Союзу, має докладати зусиль для дотримання стандартів верховенства права. Забезпечення права на справедливий суд і ефективний юридичний захист є не лише зобов'язанням перед міжнародною спільнотою, а й перед власними громадянами, що становить основу справжньої правової держави.

3.3. Напрями покращення ефективності забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України: огляд рішень ЄСПЛ

Право на суд охоплює надзвичайно широкий спектр питань – воно стосується як інституційних і організаційних аспектів, так і специфіки проведення окремих судових процедур. Практика ЄСПЛ, викладена у його рішеннях, виступає своєрідним інструментом для розуміння, тлумачення та застосування положень Конвенції.

Беручи до уваги, що право на справедливий суд є ключовою цінністю демократичного суспільства, Європейський суд надає йому досить широке тлумачення у своїй практиці. Зокрема, у справі *Delcourt v. Belgium* Суд наголосив, що «у демократичному суспільстві, виходячи з розуміння Конвенції, право на справедливий суд займає настільки важливе місце, що обмежувальне тлумачення статті 6 суперечило б її меті та призначенню».

У рішенні у справі *Bellet v. France* Суд зазначив, що «стаття 6 § 1 Конвенції гарантує справедливе судочинство, одним із аспектів якого є доступ до суду. Рівень доступу, встановлений національним законодавством, повинен бути достатнім для реалізації права особи на суд відповідно до принципу верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа має мати реальну можливість оскаржувати дії, які порушують її права».

Як свідчить практика ЄСПЛ в численних справах, однією з головних складових права на суд є саме право доступу – тобто забезпечення можливості звернутися до суду для розгляду конкретного питання, без наявності з боку держави будь-яких законних чи фактичних перепон.

Водночас ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що право на доступ до суду, гарантоване у статті 6 § 1 Конвенції, не є абсолютним і може зазнавати обґрунтованих обмежень, оскільки передбачає певне державне регулювання. Держави-учасниці мають у цій сфері певну свободу вибору. Проте остаточне

рішення про відповідність таких обмежень Конвенції приймає саме Суд. Він перевіряє, чи не порушується сутність права на доступ до суду, і чи має обмеження легітимну мету та чи є пропорційним співвідношення між цією метою і засобами її досягнення (як зазначено у справі *Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany*).

Практика ЄСПЛ щодо України у частині гарантій статті 6 § 1 знайшла відображення у низці справ, які стосуються права на доступ до суду та справедливий судовий розгляд. Наприклад, у справі «Трегубенко проти України» заявник скаржився, що судові рішення, винесене на його користь, було скасоване в порядку нагляду, а розгляд його справи був несправедливим. Крім того, він також заявляв про відмову у доступі до суду для захисту своїх цивільних прав [111].

Слід зауважити, що на момент розгляду цієї справи глава 42 Цивільного процесуального кодексу України передбачала можливість перегляду остаточних і обов'язкових судових рішень у порядку нагляду [163].

Проаналізувавши обставини справи, Суд зазначив, що, дозволяючи внесення протесту відповідно до цього положення, Верховний Суд України фактично знецінив весь судовий процес, який завершився винесенням остаточного і обов'язкового рішення, і таким чином порушив принцип *res judicata* щодо рішення, яке, до того ж, вже було частково виконане.

У своїй практиці Суд дотримується позиції, що це питання слід розглядати з урахуванням принципу юридичної визначеності, а не просто як втручання виконавчої влади. Тому у цій справі Суд дійшов висновку, що застосування процедури нагляду з метою скасування судового рішення на користь заявника Пленумом Верховного Суду України порушило принцип юридичної визначеності та право заявника на доступ до суду, гарантоване статтею 6 § 1 Конвенції [111].

Схожого висновку Суд дійшов і в інших справах проти України, зокрема «Науменко проти України», «Полтораченко проти України» та «Тімотієвич проти України». У цих справах, де були скасовані рішення, що вже набули

статусу остаточних та обов'язкових для виконання, Суд констатував порушення положень статті 6 § 1 Конвенції [111].

Практика розгляду скарг громадян у Європейському суді свідчить про те, що поняття «справедливий суд» трактується неоднозначно. Часто особи, які не отримали бажаного рішення у національному суді, не можуть чітко визначити, у чому саме полягає порушення їхнього права на справедливий суд. Більшість таких скарг зводиться до незгоди з результатом судового розгляду та зауважень щодо можливих помилок у застосуванні фактів або права.

У цьому контексті важливо враховувати позицію Суду, який наголосив, що відповідно до статті 19 Конвенції його завдання полягає в контролі за виконанням державами-учасницями своїх зобов'язань за Конвенцією та її протоколами. Зокрема, питання про нібито допущені національним судом помилки у встановленні фактів чи застосуванні права не належить до компетенції Суду, якщо такі помилки не призводять до порушення прав, гарантованих Конвенцією (див. справу *García Ruiz* проти Іспанії). Окрім того, хоча стаття 6 Конвенції гарантує право на справедливий суд, вона не регулює питання допустимості доказів чи їх оцінки, які належать до повноважень національних законів і судів. Суд також зазначає, що хоча пункт 1 статті 6 зобов'язує суди мотивувати свої рішення, це не означає обов'язок детально відповідати на всі заперечення сторін у процесі розгляду справи.

Наприклад, у справі «Мельничук проти України» заявник скаржився на несправедливість рішень національних судів, посилаючись на положення національного законодавства. Однак, після розгляду наданих матеріалів, Суд дійшов висновку, що заявник не довів порушення процесуальних гарантій, передбачених статтею 6 Конвенції, і визнав скаргу явно необґрунтованою, відхиливши її відповідно до пунктів 3 та 4 статті 35 Конвенції.

Наступною гарантією, закріпленою у пункті 1 статті 6 Конвенції, є незалежність та неупередженість судової влади. Європейський суд у численних рішеннях окреслив принципи, за якими суд визнається безстороннім.

Зокрема, у справі «Pullar проти Сполученого Королівства» Суд визначив два основні критерії для оцінки безсторонності суду згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції. По-перше, необхідно підтвердити, що суд був суб'єктивно безстороннім, тобто жоден із суддів не демонстрував явної упередженості чи особистої зацікавленості. Припускається, що судді є неупередженими, поки не буде доведено протилежне. По-друге, суд має бути об'єктивно безстороннім, що означає наявність достатніх гарантій, які виключають будь-які сумніви щодо неупередженості.

Що стосується практики ЄСПЛ у питаннях незалежності судової влади України, важливим є рішення у справі «Совтрансавто-Холдинг проти України». Це рішення створило прецедент, який суттєво вплинув як на національне судочинство, так і на практику самого Європейського суду.

У цій справі заявник стверджував, що незаконне збільшення статутного капіталу акціонерного товариства позбавило його контролю над діяльністю підприємства та його майном. Він також скаржився на те, що справа не була розглянута справедливим та незалежним судом у розумний строк, а також на відсутність відкритого слухання.

Проаналізувавши діяльність господарських судів України, включно з Вищим господарським судом, ЄСПЛ констатував порушення права юридичної особи на справедливий судовий розгляд, що також вплинуло на право власності заявника. Суд звернув увагу на процедуру внесення протесту як таку, що суперечить принципу юридичної визначеності, а також висловив занепокоєння щодо різних і часто суперечливих підходів до застосування та тлумачення національного законодавства українськими судами. Окрім того, Суд вказав на численні втручання найвищих органів державної влади в судовий процес у цій справі.

У підсумку Суд визнав, що це втручання, за своїм змістом і способом здійснення, суперечило критеріям «безстороннього і незалежного суду» у розумінні статті 6 § 1 Конвенції.

Також стаття 6 Конвенції гарантує право на розгляд справи у «розумні строки». У своїй практиці ЄСПЛ підходить до оцінки цього питання індивідуально, однак визначено певні критерії, з урахуванням яких оцінюється тривалість провадження: складність справи, поведінка заявника та дії відповідних органів.

Зокрема, у справі «Странніков проти України» Суд встановив, що тривалість розгляду була надмірною та не відповідала вимозі «розумного строку». У цій справі заявник позовався про визнання себе засновником підприємства-відповідача та про відшкодування моральної шкоди. Судовий процес почався у травні 1995 року, а закінчився 26 січня 2004 року виплатою заборгованості. Загальна тривалість розгляду по чотирьох інстанціях склала близько 8 років і 8 місяців, з яких приблизно 6 років і 4 місяці минуло після визнання Україною права особи на подання індивідуальної заяви до Суду.

У справі «Науменко проти України» також розглядалося питання «розумності строку» судового розгляду скарг, пов'язаних із отриманням заявницею соціальних пільг і пенсії як ліквідатора наслідків аварії на Чорнобильській АЕС [111].

Суд, оцінюючи тривалість провадження у справі заявниці відповідно до встановлених ним критеріїв, дійшов висновку, що поведінка самої заявниці під час розгляду була належною. Крім того, Суд звернув увагу, що розгляд справи про компенсацію виник у зв'язку зі зменшенням розміру пенсії заявниці та позбавленням її пільг, які їй надавалися як ліквідатору наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Враховуючи ці обставини, а також складне фінансове становище та стан здоров'я заявниці, судовий розгляд мав для неї безперечно важливе значення. Суд підкреслив, що для заявниці було життєво необхідним домагатися якнайшвидшого вирішення її скарг [111].

Враховуючи тривалість провадження після 11 вересня 1997 року, що становила 5 років, 8 місяців і 1 день, Суд дійшов висновку, що у розгляді справи заявниці сталася необґрунтована затримка. Через це було порушено статтю 6 § 1 Конвенції у частині «розумного строку» у визначенні «цивільних прав» заявниці.

Інший висновок щодо тривалості провадження Суд сформував у справі «Полтораченко проти України». Там заявник скаржився на надмірно тривалий розгляд справи та на несправедливість через скасування остаточного і обов'язкового рішення на його користь за протестом голови Верховного Суду АРК у порядку нагляду.

Оцінюючи тривалість провадження за встановленими практикою критеріями, Суд зазначив, що справа не була надзвичайно складною, хоча і вимагала з'ясування суми компенсації, яка підлягала виплаті заявнику. Незважаючи на відкладення розгляду та скасування остаточного рішення, загальна тривалість провадження із безперервним судовим розглядом не перевищила трьох років і двох місяців. Тому Суд визнав, що тривалість не була надмірною і відповідала вимогам «розумного строку».

Аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо України дає підстави зробити висновок, що причини порушень прав людини здебільшого пов'язані з недосконалістю національного законодавства або з його невідповідним застосуванням державними органами і судами.

30 березня 2006 року набрав чинності Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цей Закон передбачає обов'язкове проведення юридичної експертизи усіх законопроектів і підзаконних нормативних актів, які підлягають державній реєстрації, а також перевірку чинних законів і нормативних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду.

Важливо, що відповідно до цього Закону українські суди зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права при розгляді справ.

Беручи до уваги практичні кроки України у зміцненні верховенства права і позитивні тенденції в національному правовому полі, можна сподіватися, що впровадження норм Конвенції та практики Суду дозволить уникнути в майбутньому висновків про порушення Україною її положень.

Щодо права доступу до суду, Європейський суд у справі «Голдер проти Великої Британії» (1975) вперше підкреслив, що право на справедливий суд було б безглуздом і неефективним, якби не гарантувало самого права розгляду справи. Тобто право на справедливість включає право на доступ до суду, яке розуміється як можливість звернення до суду безперешкодно, без необхідності отримувати спеціальні дозволи, проходити додаткові процедури, досудове врегулювання спорів чи інші обтяжливі умови для заявника [140].

Юридичними перешкодами для доступу до суду можуть вважатися норми законодавства, що встановлюють перелік категорій справ, які не підлягають розгляду в суді. Проте така норма підтверджує юрисдикційне право держави визначати у внутрішньому законодавстві певні категорії справ, які виключені з судового провадження. Водночас має бути забезпечена наявність альтернативних механізмів захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів, з розгляду яких суд позбавлений компетенції.

Право на доступ до суду також передбачає можливість самостійного звернення особи, якщо вона вважає, що її права чи інтереси були порушені. При цьому національне законодавство не повинно створювати штучних перешкод, мотивуючи, що право на розгляд належить виключно компетентному органу або іншому суб'єкту.

У справі «Ейрі проти Ірландії» Європейський суд підкреслив, що фактичні перешкоди мають таке ж значення для порушення Конвенції, як і юридичні, і наголосив, що Конвенція спрямована на забезпечення не формальних, а реальних і ефективних прав. Відтак право на доступ до суду включає не лише юридичні, але й процесуальні та фізичні можливості звернення.

До іншої групи обмежень відносяться економічні перешкоди, які, хоч і не формалізують заборону на доступ, створюють матеріальні труднощі, наприклад, високі ставки державних судових зборів або судових витрат. Національне законодавство має передбачати можливість звільнення від сплати цих витрат або надання розстрочки чи відстрочки, враховуючи фінансове становище особи. Міжнародні стандарти також визнають економічну неможливість оплатити

юридичну допомогу фахівця, що є важливою перешкодою для доступу до правосуддя. Особливо це стосується справ, не пов'язаних із кримінальним судочинством, де пункт 3 (с) статті 6 Конвенції передбачає обов'язок надання безоплатної правової допомоги. В інших випадках перешкодою можуть бути вимоги обов'язкової участі захисника або складні та громіздкі процедури, які пересічній людині самотужки складно подолати.

Деякі вчені повністю ототожнюють право на справедливий суд із правом на захист. Наприклад, професор О. Джурич, аналізуючи судову практику Сербії, вважає, що стаття 22 Конституції Сербії, яка гарантує право на судовий захист, є надлишковою, оскільки вже існує стаття 32 про право на законний судовий процес, і найдоцільніше було б поєднати ці норми в одну статтю [56, с. 128].

Доступ до правосуддя, за визначенням І. Жаровської, є комплексним правовим механізмом, що включає систему правових заходів і засобів, які гарантують особі або іншому суб'єкту можливість безперешкодного звернення до органів правосуддя та отримання захисту своїх прав [58, с. 185].

Важливо, що автор визначає доступ до правосуддя не лише як можливість звернення до суду, а й як право на отримання справедливого рішення у справі. Зокрема, у справі «Балацький проти України» Європейський суд з прав людини визнав порушення права на справедливий суд, оскільки заявника було позбавлено доступу до суду через відмову районного суду ухвалити будь-яке рішення у його справі про незаконне переведення.

Публічний судовий розгляд. Принцип публічності є одним із найважливіших для формування та функціонування системи правосуддя. У словниках термін «публічний» означає, що подія відбувається у присутності громадськості, є прилюдною, гласною і відкритою [41, с. 512]; також призначений для широкого відвідування та користування [40, с. 100]. Стаття 6 Конвенції встановлює, що право на справедливий суд включає публічний розгляд справи. Це означає, що в судову залу можуть заходити не лише учасники процесу або зацікавлені сторони, а й будь-які сторонні особи, які не зобов'язані пояснювати свою присутність. Таким чином, одним із ключових елементів

публічності є відкритий розгляд справи. За суттю, відкритість судового процесу полягає у чіткому і прозорому проведенні розгляду, який має бути зрозумілим для суспільства, а також у праві громадян бути присутніми на судових засіданнях [37, с. 7].

Особливості кожної конкретної справи визначають можливість застосування закритої форми її розгляду, проте перелік таких випадків повинен бути чітко встановлений законодавством. Враховуючи пріоритет прав і свобод людини як найвищої цінності та повагу до індивідуальності особи, міжнародні стандарти допускають проведення закритого судового розгляду за бажанням сторін або за їхньою мовчазною згодою.

Вітчизняне законодавство в цій сфері практично повністю імплементує позитивний міжнародний та зарубіжний досвід. Зокрема, відкритий розгляд може бути обмежений у випадках, коли він загрожує розголошенню державної чи іншої охоронюваної законом таємниці, а також за клопотанням учасників процесу з метою збереження таємниці усиновлення, недопущення розголошення відомостей про інтимне чи інше особисте життя учасників справи, або інформації, що може принизити їхню честь і гідність (ст. 6 ЦПК України). Крім того, закритий розгляд може призначатися, якщо відкритість суперечить охороні державної, комерційної чи банківської таємниці, або коли одна або обидві сторони обґрунтовано просять про конфіденційність, подавши відповідне клопотання до початку розгляду справи по суті (ст. 4-4 ГПК України). Також закритий режим застосовується для нерозголошення захищених законом таємниць, охорони особистого і сімейного життя, інтересів малолітніх чи неповнолітніх осіб, а також у інших випадках, передбачених законодавством (ст. 12 КАС України).

Громадськість має бути поінформована про перебіг судового процесу, тому принцип публічності передбачає співпрацю між судовими органами та засобами масової інформації. Регулювання доступу ЗМІ до судових засідань визначається законодавством відповідної держави. Верховний Суд США зауважує, що зловживання свободою слова може призвести до неповаги до суду

або розголошення інформації, що має значення для слідства (pretrial publicity). Крім того, задоволення суспільного інтересу в знанні деталей судової справи може порушувати право підсудного або інших учасників процесу на справедливий та неупереджений розгляд. Відповідно, інтереси правосуддя іноді вимагають обмеження поширення інформації про хід судового процесу. Для цього суд може забороняти журналістам певні дії – наприклад, фотографувати в залі суду, розкривати імена присяжних або свідків, поширювати інші відомості, що мають значення для справи, робити замальовки учасників процесу тощо [167, с. 55]. Європейський суд з прав людини визнає можливість визначення певних категорій справ, у яких представники ЗМІ можуть бути недопущені до судового розгляду. Зокрема, у справі «Кемпбелл і Фелл» Суд постановив, що уряд-відповідач має право обмежувати доступ публіки та преси до дисциплінарних проваджень у місцях позбавлення волі з міркувань суспільного порядку та безпеки [111]. Втім, такі випадки є радше винятками, що зумовлені специфікою категорій справ або особливостями учасників процесу. Водночас правові стандарти накладають обов’язок на судову владу співпрацювати зі засобами масової інформації для забезпечення гласності процесу, належного громадського контролю, запобігання перевищенню повноважень суддями та зміцнення довіри громадян до судової системи. Зокрема, Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи 2003 року «Про порядок надання інформації через ЗМІ щодо кримінального судочинства» закликають до співпраці зі ЗМІ та організації навчальних заходів для журналістів з метою підвищення їхньої обізнаності щодо правових процедур і прав у кримінальному судочинстві [120]. Проте варто підкреслити, що право на свободу інформації не повинно порушувати право на приватність.

Другим важливим елементом публічності є усність процесу. Учасники справи мають можливість усно обмінюватися своїми думками, відповідати на репліки, а також надавати усні пояснення суду щодо причин звернення за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів.

Зазвичай усність та публічність забезпечуються на початкових етапах судового розгляду. У справі Д'енне проти Франції Суд зазначив, що відсутність публічних слухань перед дисциплінарним органом першої інстанції не може бути виправдана тим, що медичний апеляційний орган провів відкриті слухання. Адже апеляційний орган не має статусу суду з повною юрисдикцією і не може оцінити, чи була призначена дисциплінарним органом міра покарання пропорційною провині.

Крім того, Суд наголосив, що для виправдання відсутності публічних слухань у суді першої інстанції повинні бути присутні обставини виняткового характеру.

Публічність може бути обмежена лише у разі суворої необхідності, наприклад, щоб захистити мораль, громадський порядок, національну безпеку в демократичному суспільстві, інтереси неповнолітніх або приватне життя сторін, або коли це необхідно для забезпечення справедливого правосуддя. [169]. У справі «Ахсен проти ФРН» Суд відзначив, що усні публічні слухання не є обов'язковими на наступних етапах розгляду справи.

Право на публічний розгляд охоплює не лише сам процес слухань, а й відкритість та публічність ухвалених рішень. Навіть якщо процес відбувався в закритому режимі, всі рішення повинні бути доступні для загального ознайомлення. Яскравим прикладом цього є рішення у справі «Кемпбелл і Фелл проти Об'єднаного Королівства» (1984) [122], «Фазлійський проти Болгарії» (2013) [123]. Відсутність публічного оголошення рішення у справі призвела до порушення вимог пункту 1 статті 6 Конвенції, адже суд не проголосив своє рішення публічно, посилаючись на наявність підстав для проведення закритого судового розгляду.

Цей момент є особливо важливим, оскільки судові органи не можуть приховувати «неправові» рішення під виглядом закритості процесу. Форма оголошення рішення залишається на розсуд держав, однак це стосується не лише оголошення у залі суду, а й письмового доведення рішення до відповідних судових структур для ознайомлення.

Публічність рішення забезпечує громадський контроль над владою, у тому числі судовою. Громадськість отримує можливість дізнатися про мотиви та підстави, на яких ухвалено рішення, які докази та аргументи стали його основою, а також які заперечення було відхилено і з яких причин.

Отже, варто погодитися з правознавцем Е. Трегубовим, що публічний характер судового розгляду має на меті захист особи від таємного і непідконтрольного суспільству правосуддя. Водночас публічність є важливим інструментом для підвищення довіри до судової системи [162, с. 360–361].

Публічність судового процесу сприяє формуванню поваги до суду, підвищенню рівня правової обізнаності та довіри до судових органів, а у ширшому контексті — розвитку правової культури серед населення. Право на справедливий суд є одним із найважливіших, адже без його гарантування інші права людини залишаються незахищеними. Наразі немає єдиного узгодженого підходу до визначення структурних складових права на справедливий суд. На нашу думку, до них належать: доступ до суду, публічність розгляду справи, незалежність і неупередженість суду, розумні строки провадження, рівність учасників та справедлива (адекватна) процесуальна процедура [53].

Доступ до суду означає відсутність фізичних, правових, процесуальних та фінансових перешкод для звернення до суду та отримання справедливого рішення, без необхідності отримувати попередні спеціальні дозволи, проходити певні процедури, використовувати досудові методи врегулювання спорів або стикатися з іншими додатковими труднощами для заявника.

Право на справедливий суд є однією з основоположних гарантій, закріплених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини, і відіграє ключову роль у системі захисту прав особи в кримінальному провадженні. Для України, як держави — учасниці Конвенції, забезпечення ефективної реалізації цього права становить не лише міжнародне зобов'язання, а й об'єктивну необхідність у контексті судово-правової реформи та адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Практика ЄСПЛ щодо справ проти України засвідчує наявність системних порушень окремих складових права на

справедливий суд, що зумовлює потребу у визначенні конкретних напрямів удосконалення кримінального провадження.

1. Забезпечення незалежності та неупередженості суду.

ЄСПЛ у справі Олександр Волков проти України (2013) вказав на порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з неналежним функціонуванням механізму притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та політичною залежністю органів суддівського врядування. Недостатній рівень інституційної незалежності суду перешкоджає забезпеченню об'єктивного та неупередженого розгляду справ.

Рекомендовані заходами у цьому випадку є: забезпечення реальної незалежності органів суддівського самоврядування, впровадження прозорих процедур призначення та звільнення суддів, гарантування незмінюваності суддів і захист від зовнішнього впливу.

2. Забезпечення розумних строків кримінального провадження.

ЄСПЛ неодноразово констатував порушення п. 1 ст. 6 Конвенції внаслідок надмірної тривалості кримінального процесу, зокрема у справах Смирнов проти України (2007), Меріт проти України (2004). Причинами таких порушень є як перевантаження суддів, так і недосконалість процесуального регулювання.

Саме тому потрібно нормативно закріпити чіткі строки для кожної стадії кримінального провадження; електронний моніторинг дотримання процесуальних строків; підвищення ефективності організаційного управління судами.

3. Гарантії права на захист і змагальність сторін.

У справі Шабельник проти України (2009) Суд визнав, що відсутність належного доступу до адвоката під час досудового слідства порушила право на справедливий суд. Аналогічні висновки зроблено у справі Балабанова проти України (2010), де Суд зазначив, що сторона захисту була позбавлена реального доступу до доказів обвинувачення.

Рекомендованими заходами є: законодавче гарантування участі захисника з моменту фактичного затримання; забезпечення рівності сторін у доступі до доказової бази; зміцнення інституту безоплатної правової допомоги.

4. Використання допустимих доказів та заборона катувань.

У справі Яременко проти України (№ 2) (2015) ЄСПЛ констатував порушення права на справедливий суд через використання у вирокі доказів, отриманих шляхом катування. Такі дії є несумісними з принципами правової держави й суперечать вимогам ст. 3 та ст. 6 Конвенції.

Рекомендовані заходи: посилення судового контролю за законністю здобуття доказів; запровадження ефективного механізму перевірки скарг на катування на досудовій стадії.

5. Публічність судового розгляду.

ЄСПЛ у справі Кузьменко проти України (2005) вказав на необґрунтоване проведення закритого судового засідання, що порушило принцип відкритості судового розгляду. Належна реалізація цього принципу є ключовою передумовою довіри громадськості до правосуддя.

Рекомендовані заходи: забезпечення відкритості судових засідань, окрім винятків, чітко визначених законом; створення механізмів для онлайн-трансляції судових засідань; оприлюднення рішень судів у вільному доступі.

6. Виконання судових рішень як складова справедливого судочинства.

У справі Бурмич та інші проти України (2017) Суд звернув увагу на системну проблему невиконання рішень національних судів, що порушує не лише право на справедливий суд, але й принцип верховенства права.

Рекомендованими заходами є: створення ефективного механізму виконання рішень суду, в тому числі – проти органів державної влади; запровадження фінансової відповідальності за невиконання судових рішень; вдосконалення діяльності державної виконавчої служби.

Аналіз практики ЄСПЛ у справах проти України свідчить про наявність глибоко вкорінених проблем у забезпеченні права на справедливий суд у кримінальному провадженні. Переважна більшість порушень має системний

характер, що вимагає не точкових, а комплексних інституційних і нормативних змін. Імплементація європейських стандартів, сформованих у прецедентній практиці ЄСПЛ, є необхідною умовою для підвищення ефективності правосуддя, захисту прав особи та інтеграції України в загальноєвропейський правовий простір.

Висновки до Розділу 3

1. Право на справедливий суд є одним із найважливіших елементів захисту прав людини в кримінальному процесі. У сучасному міжнародному праві це право розглядається як універсальний стандарт, зокрема у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) та ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Разом з тим, реалізація цього права у різних правових системах має як спільні, так і відмінні риси, зумовлені історичними, культурними та правовими традиціями. Порівняльний аналіз дозволяє визначити ефективні підходи та потенційні орієнтири для удосконалення національної системи правосуддя.

2. Право на справедливий суд у кримінальному процесі – це сукупність взаємопов'язаних процесуальних гарантій, що забезпечують законність, неупередженість та ефективність судового розгляду. Міжнародні стандарти, вироблені у практиці ООН і Ради Європи, створюють чітку нормативну рамку, яка має бути в повному обсязі імplementована в національні правові системи. Роль міжнародних органів, зокрема ЄСПЛ, полягає не лише в моніторингу дотримання зобов'язань, а й у формуванні гнучких механізмів захисту прав людини в умовах різних правових традицій.

3. Забезпечення права на справедливий суд є наріжним принципом кримінального судочинства та одним із базових стандартів, визнаних міжнародним правом. Відповідно до статті 6 Європейської конвенції з прав людини, кожен має право на справедливий, публічний і неупереджений розгляд

справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. У контексті інтеграційних процесів Україна зобов'язана не лише формально визнавати ці стандарти, але й ефективно їх реалізовувати. Проте практика Європейського суду з прав людини вказує на численні та системні порушення з боку української держави у сфері кримінального провадження, що потребує глибокого аналізу та вироблення конкретних пропозицій.

ВИСНОВКИ

В дисертації наведено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні теоретичних і прикладних аспектів забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. До основних результатів, сформульованих на підставі дослідження законодавства, наукових джерел і правозастосовної практики, належать такі положення:

1. Розглянуто наукові думки щодо поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії. На основі проаналізованих визначень можемо надати авторську дефініцію поняття справедливості як кримінальної процесуальної категорії – це фундаментальний принцип і мета кримінального провадження, що забезпечує рівне, неупереджене і законне ставлення до всіх учасників процесу, дотримання їхніх прав і свобод, а також об'єктивність і пропорційність прийнятих судових рішень. Вона проявляється як у справедливому розслідуванні, судовому розгляді та винесенні рішення, так і у відповідності призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення і особі винного.

Аналізуючи наукові думки та правозастосовну практику зроблено висновок, що хоча справедливість реалізується через окремі засади кримінального провадження, вона є повноцінним принципом процесу, дотримання якого передбачене міжнародно-правовими стандартами. Тому на основі вищесказаного запропоновано внести до статті 7 КПК України (засади кримінального провадження) новий окремий принцип — «принцип справедливості» з чітким визначенням: «Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості, яка передбачає дотримання прав і свобод людини, рівність сторін, незалежність суду, презумпцію невинуватості, гласність судового процесу, винесення законного та обґрунтованого судового рішення та забезпечення розумних строків розгляду справи».

2. Висвітлено наукові позиції та норми законодавства щодо поняття права на справедливий суд у кримінальному провадженні.

Зроблено висновок, що часто в науковій літературі по-різному трактують поняття «доступ до правосуддя», «доступність правосуддя», «право на доступ до суду», «право на судовий захист» тощо. У зв'язку з цим нами запропоновані такі визначення цих понять.

Право на справедливий суд у кримінальному провадженні — це гарантоване державою фундаментальне право кожної особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, на об'єктивний, неупереджений, публічний та законний розгляд справи незалежним судом у розумний строк. Це право передбачає забезпечення повного дотримання процесуальних гарантій, зокрема права на захист, рівності сторін, презумпції невинуватості та можливості оскарження судових рішень.

Основні складові цього права включають: розгляд справи незалежним і безстороннім судом, створеним законом; гласність судового розгляду, за винятком випадків, визначених законом; дотримання принципу рівності сторін та змагальності; презумпцію невинуватості; право на захисника та правову допомогу; право не свідчити проти себе; право на перекладача у разі незнання державної мови; розгляд справи у розумний строк; право на апеляційне оскарження судового рішення.

3. Встановлено, що наукові дослідження забезпечення права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні охоплюють широкий спектр теоретичних і практичних проблем. Це міждисциплінарна тема, яка включає елементи кримінального процесуального права, конституційного права, прав людини, міжнародного публічного права та судової практики.

Основні наукові напрями дослідження права на справедливий суд у кримінальному провадженні є: теоретико-правовий аналіз поняття права на справедливий суд (О. В. Лемак, О. С. Ткачук); конституційно-правові засади забезпечення права на справедливий суд (С. В. Степанова, А. В. Лужанський); процесуальні гарантії реалізації права на справедливий суд (Д. Є. Крикливець, О. Г. Шило); механізми реалізації та охорони права на справедливий суд у кримінальному процесі (О. Л. Котович, О. І. Коровайко); вплив міжнародних

стандартів та практики Європейського суду з прав людини (Р. Л. Сопільник, Джеремі Макбрайд); проблеми і перспективи реформування кримінального процесуального законодавства (О. С. Войтюк, О. В. Кравченко); практичні аспекти застосування права на справедливий суд (О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара).

4. Визначено, що право на справедливий суд у кримінальному провадженні включає в себе такі елементи: незалежний і безсторонній суд, створений відповідно до закону; гласність судового розгляду; розгляд справи у розумний строк; рівність сторін і змагальність; презумпція невинуватості. Особу вважають невинуватою, поки її вину не доведено в суді; право на захист. право не свідчити проти себе; право бути повідомленим про обвинувачення; право на перекладача; право на оскарження судового рішення; виправдання або помилування після вироку.

5. На підставі аналізу рішень ЄСПЛ можна виділити низку ключових елементів, що становлять зміст права на справедливий судовий розгляд: 1) право на доступ до суду. Особа має невід'ємне право звернутися до суду для захисту своїх прав. Це право не є абсолютним, однак будь-які його обмеження повинні бути законними, переслідувати легітимну мету та бути пропорційними (рішення у справі *Golder v. the United Kingdom*, 1975); 2) право на розгляд справи незалежним, безстороннім і створеним на підставі закону судом. Суд повинен відповідати критеріям інституційної незалежності від інших гілок влади, безсторонності щодо сторін та бути утвореним відповідно до закону (справа *Findlay v. the United Kingdom*, 1997); 3) право на розгляд справи впродовж розумного строку. Провадження має здійснюватися без невинуватих затримок, які можуть поставити під сумнів ефективність правового захисту (справа *H. v. France*, 1989); 4) публічність судового розгляду. Судове засідання має бути відкритим для громадськості, за винятком випадків, коли закритий розгляд необхідний для охорони публічного порядку чи захисту прав учасників процесу (справа *Axen v. Germany*, 1983); 5) презумпція невинуватості. Особа вважається невинною доти, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку.

Забороняється публічне формулювання припущення про вину до винесення обвинувального вироку (справа *Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain*, 1988); 6) право на інформування про суть і підстави обвинувачення. Обвинуваченому має бути вчасно і докладно повідомлено про характер обвинувачень для забезпечення ефективної реалізації права на захист (справа *Brozicek v. Italy*, 1989) 7) право на достатній час і можливість для підготовки захисту. Це включає доступ до матеріалів справи, конфіденційне спілкування з адвокатом, можливість збору доказів та участі в допиті свідків (справа *Can v. Austria*, 1985); 8) право на правову допомогу. Особа має право на захисника з моменту затримання. У разі нездатності оплатити послуги адвоката, допомога повинна надаватися безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя (справа *Salduz v. Turkey*, 2008); 9) право допитувати свідків обвинувачення і викликати свідків захисту. Гарантується рівність у доступі до доказів, включаючи можливість допиту ключових свідків протилежної сторони (справа *Kostovski v. the Netherlands*, 1989); 10) право на переклад і тлумачення. Учасники процесу, які не володіють мовою провадження, мають отримати переклад усіх процесуально значущих документів і усного провадження (справа *Kamasinski v. Austria*, 1989); 11) право на перегляд судового рішення вищою інстанцією. Хоча Конвенція прямо не гарантує апеляційного перегляду у кримінальних провадженнях, якщо національне законодавство передбачає таку можливість, вона повинна відповідати стандартам справедливого суду.

6. Запропоновано напрями удосконалення механізму захисту права на справедливий суд під час війни в Україні, до яких віднесено: цифровізація судового процесу (розширення Е-суду), посилення гарантій незалежності суддів в умовах воєнного стану, Забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), військових та цивільних постраждалих, право на справедливий суд для військовослужбовців, гарантії прав для підозрюваних і обвинувачених у справах про колабораціонізм і воєнні злочини, забезпечення перекладу та доступності судового процесу для іноземців,

воєнних полонених, біженців, Моніторинг та документування порушень права на справедливий суд у воєнний період.

7. Проведений аналіз законодавств окремих держав дозволяє в залежності від мети засобів правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк виділити дві групи таких засобів: пришвидшувальні та компенсаторні. Сутність перших полягає у впливі на терміни розгляду справи за допомогою спеціальної скарги або клопотання про прискорення розгляду справи до голови суду або вищестоящего суду, що застосовується з метою попередження порушення розумності строків судового розгляду, коли провадження у справі ще не закінчене. Сутність компенсаторних засобів полягає у присудженні компенсації за вже порушений розумний строк судового розгляду за допомогою подачі скарги або позову, як правило, до вищестоящого суду протягом провадження у справі або після його закінчення. Законодавства більшості зарубіжних держав передбачають обидва засоби правового захисту, що є більш ефективним у порівнянні з використанням їх окремо.

8. Висвітлено міжнародні стандарти забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі. Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що напрацьованими елементами права на справедливий судовий розгляд, поряд із прямо закріпленими ст. 6 Європейської конвенції від 04 листопада 1950 р., також виступають:

1) право на доступ до правосуддя (п. 49 рішення від 27 лютого 1980 р. у справі «Deweert v. Belgium»);

2) змагальність судового розгляду (п. 67 рішення від 25 вересня 2001 р. у справі «P.G. and J.H. v. the United Kingdom», п. 103 рішення від 10 червня 2010 р. у справі «Mukhutdinov v. Russia»);

3) рівність сторін (п. 47 рішення від 22 лютого 1996 р. у справі «Bulut v. Austria», п. 140 рішення від 12 травня 2005 р. у справі «Öcalan v. Turkey»);

4) презумпція невинуватості (п. 35 рішення від 10 лютого 1995 р. у справі «Allenet de Ribemont v. France», п. 88 рішення від 20 вересня 2011 р. у справі «Fedorenko v. Russia»);

5) безпосередність дослідження доказів (остаточне рішення від 09 липня 2002 р. щодо прийнятності заяви у справі «P.K. v. Finland»);

6) вмотивованість судових рішень (п. 26 рішення від 21 січня 1999 р. у справі «García Ruiz v. Spain», п. 272 рішення від 21 квітня 2011 р. у справі «Нечипорук і Йонкало проти України»);

7) юридична визначеність (п. 61 рішення від 28 жовтня 1999 р. у справі «Brumarescu v. Romania», п. 33 рішення від 19 лютого 2009 р. у справі «Христов проти України»).

8. В Україні, як показує практика, існують проблеми, пов'язані з забезпеченням ефективного доступу до правосуддя, що часто зумовлює порушення прав громадян на справедливий та оперативний судовий розгляд. Рішення ЄСПЛ у справі «Тодоров проти України» є яскравим прикладом цього. Суд констатував, що через надмірне ускладнення судового розгляду, технічні затримки, неорганізованість органів державної влади та інші фактори, що виникають на етапі підготовки матеріалів справи до розгляду, особа не отримує ефективного та оперативного доступу до правосуддя.

Основними проблемами у цьому контексті є:

1. Надмірне ускладнення судового розгляду: суди інколи призначають процесуальні дії, які не мають реальної необхідності і лише затягують процес.

2. Технічні затримки: ці затримки можуть виникати через недостатнє оснащення судів необхідною технічною інфраструктурою або через неправильну організацію процесу.

3. Неорганізованість органів державної влади: органи влади, які мають готувати матеріали для судового розгляду, часто не встигають це зробити вчасно, що призводить до затримок.

4. Неспроможність вчасно підготувати матеріали: неефективна робота органів, які відповідають за підготовку справ до розгляду, може затримувати процес на довгий час.

9. З огляду на вивчення практики звернень громадян зі скаргами до Європейського суду, поняття «справедливий суд» може тлумачитись досить

неоднозначно. Як правило особи, які не досягли у судовому провадженні бажаного результату, не завжди можуть уточнити, у чому конкретно полягала неповага з боку національних судів до їх права на справедливий суд. У багатьох випадках скарга на несправедливий судовий розгляд полягає у запереченні результату судового розгляду справи та тверджень щодо помилок стосовно фактів та права. Виокремлено системні порушення окремих складових права на справедливий суд на основі аналізу рішень ЄСПЛ, що зумовлює потребу у визначенні конкретних напрямів удосконалення кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. American Convention on Human Rights. URL: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.html>.
2. Case «Grzincic v. Slovenia», 03 May 2007 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80457>.
3. Case «Lukenda v. Slovenia» URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-68476>.
4. Case «Soc v. Croatia», 9 of May 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61090>.
5. Case of *Allenet de Ribemont v. France*: Judgment of the European Court of Human Rights from 10 February 1995. URL: [http:// hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57914](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57914).
6. Case of *Avagyan v. Armenia*: Judgment of the European Court of Human Rights from 22 November 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187688>.
7. Case of *Brumărescu v. Romania*: Judgment of the European Court of Human Rights from 28 October 1999. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-58337](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337).
8. Judgment of the European Court of Human Rights: URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22)
9. Case of *Bulut v. Austria*: Judgment of the European Court of Human Rights from 22 February 1996. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57971>.
10. Case of *Delcourt v. Belgium*: Judgment of the European Court of Human Rights from 17 January 1970. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-57467](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467).
11. Case of *Deweert v. Belgium*: Judgment of the European Court of Human Rights from 27 February 1980. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469>.
12. Case of *Foucher v. France*, 10/1996/629/812, Judgment of the European Court of Human Rights, Strasbourg, 18 March 1997. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b68220.html>.

13. Case of *Guincho v. Portugal* (Application no. 8990/80) = [Справа «Гінчо проти Португалії»]: Judgement European Court of Human Rights, Strasbourg 10 July 1984. HUDOC: database. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-57497%22}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-57497%22}).

14. Case of *Imbrioscia v. Switzerland* (Application no. 13972/88): Judgment of the European Court of Human Rights, Strasbourg, 24 November 1993. European court of human rights : website. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852>.

15. Case of *Öcalan v. Turkey*: Judgment of the European Court of Human Rights from 12 May 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022>.

16. Case of *P.G. and J.H. v. the United Kingdom*: Judgment of the European Court of Human Rights from 25 September 2001. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59665>.

17. Case of *P.K. v. Finland*: Final Decision of the European Court of Human Rights from 9 July 2002 as to the Admissibility of Application no. 37442/97. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22630>.

18. Crisafulli F. The Italian experience. The improvement of domestic remedies with particular emphasis on cases of unreasonable length of proceedings. Council of Europe. P. 38–4714.

19. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ ; Ужгород, 2018. 216 с.

20. Doebller Curtis F. J. Introduction to International Human Rights Law. CD Publishing; null edition (December 15, 2006). 270 p.

21. Fabri M. The Italian maze towards trials within reasonable time. The right totrial within a reasonable time and short-term reform of the European Court of Human Rights: Round Table organized by the Slovenian Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe, Bled, Slovenia, 21-22 September 2009. Ljubljana : Ministry of Foreign Affairs: Ministry of Justice, 2009. P. 125–148.

22. Lautenbach G. The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights. Oxford : Oxford University Press. 2013. 272 p.
23. Pending applications allocated to a judicial formation requêtes pendantes devant une formation judiciaire 31/12/2019. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2020_BIL.pdf.
24. Sileony S. The European Convention on Human Rights in the Italian System: From a right approach to a strategic Litigation. Ijpl Issue. 2011. № 1. P. 65–125.
25. Wołasiwicz J. The Polish experience of the establishment of an effective remedy against the excessive length of proceedings. The right to trial within a reasonable time and short-term reform of the European Court of Human Rights: Round Table organized by the Slovenian Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe. Ljubljana: Ministry of Foreign Affairs: Ministry of Justice, 2009 . P. 24–27.
26. Абламський С. Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія. За заг. ред. проф. О. О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с.
27. Азіатська хартія прав людини від 17 травня 1998. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/radr/1998/en/38601>.
28. Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. *Право України*. 2006. № 3. С. 19–21.
29. Африканська хартія прав людини і народів від 26 червня 1981 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html>.
30. Банчук О. А., Куйбіда Р. О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. Київ : ІКЦ «леста», 2005. 116 с.
31. Бережанський Г. І. Організаційно-правові засади реалізації права на справедливий суд: порівняльно-правовий аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2018. 250 с.

32. Бережанський Г. І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 191-196. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Berejanskyi.pdf.
33. Бобечко Н. Р. *Справедливість як цінність кримінального провадження*. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. 2017. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n1/17bnrtkp.pdf>.
34. Бойко О. Зміст права на справедливий судовий розгляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 294-298. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/52.pdf>.
35. Бойко О. Справедливість як категорія кримінального процесуального права. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 31-37.
36. Бойко О. В. Право на справедливий судовий розгляд як конвенційний стандарт кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020 № 43. С. 172-175. <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc43/40.pdf>.
37. Бондарчук С. А. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (2). С. 6–11.
38. Бонтлаб В. Право на судовий захист трудових прав: науково-теоретичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 68–74.
39. Бринцев А. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади. Харків, 2010. С. 464.
40. Великий тлумачний словник : сучас. укр. мова: [100000 від А до Я] / [А. П. Загнітко, І. А. Щукіна]. Донецьк: БАО, 2008. 703 с.
41. Великий тлумачний словник української мови. Упоряд. Т. В. Ковальова. Харків : ФОЛІО, 2005. 766 с.
42. Верховенство права та доступ до правосуддя. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/>

43. Войтюк О. С., Кравченко О. В. Зарубіжний досвід забезпечення процесуальних гарантій під час кримінального провадження й можливості його використання в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 174-177.

44. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б.

45. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

46. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень Європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: <https://surl.li/atdcxt>

47. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис»*. 2024. № 4. С. 121-127. URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

48. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 2 (19). Прийнята і рекомендована до друку.

49. Гімон М. М. Складові частини права на справедливий суд : практика Європейського суду з прав людини та вітчизняне нормативне врегулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція*. 2017. № 28. С. 83-87. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc28/23.pdf>.

50. Гловюк І. В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (11). С. 1–7. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/466>.

51. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 2. Електронне видання. Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2022. 58 с. URL: <https://www.academia.edu/78447702>.

52. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

53. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 825. С. 132–237. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2415-3818/article/view/87949>.

54. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид наук : 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.

55. Декларація АСЕАН про права людини від 18 грудня 2012 р. URL: <http://constitutions.ru/?p=8333&attempt=1>.

56. Джурич О. Б. Судова процедура в Республіці Сербія (європейський шлях розвитку). *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 1. С. 126–129.

57. Довідник із статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.

58. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 204 с.

59. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми. Львів: Вид-во ЛКА, 2007. 208 с.
60. Завальнюк І. В. Поняття «право на судовий захист»: сучасні науково-теоретичні погляди. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 14-16. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc44/5.pdf>.
61. Завтур В. А. Деякі питання реалізації права на справедливий суд у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2049306d-881a-4ed9-ae07-c9d38bdefec9/content>.
62. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
63. Загальний коментар № 32, стаття 14: Право на рівність перед судами і трибуналами і на справедливий судовий розгляд, схвалений Комітетом з прав людини ООН на дев'яностій сесії, що відбулася у м. Женева (Швейцарія), 09 – 27 липня 2007 року). *Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства*. Київ, 2015. С. 314–327.
64. Капліна О. В. Імплементация міжнародно-правових стандартів у кримінальному провадженні України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3 (86). С. 98-101. URL: <http://www.aprnu.kharkiv.org/doc/doklad/5.pdf>.
65. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
66. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.

67. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 № 995_004. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

68. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

69. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>.

70. Коровайко О. І. Міжнародні стандарти кримінального судочинства в судовому провадженні України : монографія. Харків : Панов, 2016. 496 с.

71. Коровайко О. І. Реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 471 с.

72. Коруц У. З. Теоретичні аспекти регулювання права на справедливий судовий розгляд у національному праві та в практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2013. № 6.2. С. 371–375. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2013_6.2_88.

73. Коруц У. З. Вплив практики міжнародних кримінальних трибуналів на визначення пропаганди війни як міжнародного злочину. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 265-272.

74. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського Суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. на здобуття наук. Ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.

75. Котович О. Л. Охорона права на справедливий суд в Україні (кримінально-правовий та кримінологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 218 с.

76. Кравчук П. Ю., Антонюк А. Б. Права засудженого в разі визнання та виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів у зв'язку з передачею засуджених осіб. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2023. № 17. С. 3-9.

77. Крет Г. Р. Право на справедливий судовий розгляд як основа для виокремлення міжнародних стандартів справедливого правосуддя у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 42 том 1. С. 136-140. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc42/part_1/31.pdf.

78. Кретьова І. Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2015. 23 с.

79. Крикливець Д. Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 321 с.

80. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>.

81. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. Відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одісей, 2013. 1104 с.

82. Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2011. № 1 (3). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11koaksu.pdf>.

83. Кучинська О. А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства: дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.09. К., 2011. 199 с.

84. Кучинська О. П., Щиголь О. В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 20-30. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2019_KUCHYNSKA_SHCHYHOL.pdf.

85. Лапкін А. Правові основи прокурорської діяльності: науково-практичний посібник. Ред. П. М. Каркача. Харків, 2013. С. 81.

86. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.

87. Лисенко О. М. Забезпечення права людини на судовий захист у національному та зарубіжному законодавстві: порівняльний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 84-88.

88. Лоскутов Т.О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 445 с.

89. Лужанський А. В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 20 с.

90. Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1 (9). С. 44-62.

91. Лунін С. В. Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Акад. адвокатури України. Київ, 2011. 200 с.

92. Мазур М. В., Тагієв С. Р., Беніцький А. С. та ін. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. Ред. В. М. Карпунов. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

93. Мазур М. В., Тагієв С., Беніцький А., Кострицький В. Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав та основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. Відп. ред. В. М. Карпунов. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

94. Макбрайд Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. Європейська конвенція з

прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. Київ : ВПОЛ, 2004. С. 761-780.

95. Макбрайд Джеремі. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : «К.І.С.», 2010. 576 с.

96. Мамка Г. М. Засади кримінального провадження: наукові та правові основи : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 466 с.

97. Мамка Г. М. Рівність перед законом і судом – конституційна засада кримінального провадження, її сутність і зміст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Т. 2. С. 108–111.

98. Мамка Г. М. Справедливість як категорія та засада кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Випуск 48. Том 2. С. 120-123. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34432/1/СПРАВЕДЛИВІСТЬ%20ЯК%20КАТЕГОРІЯ%20ТА%20ЗАСАДИ.pdf>.

99. Менджул М. В. Судовий захист прав та інтересів громадян. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2013. 212 с.

100. Мирошніченко Ю. М. Процесуальні та філософсько-правові проблеми здійснення правосуддя в кримінальному провадженні : монографія. Харків : Панов, 2017. 200 с.

101. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : Паливода А.В., 2019. 256 с.

102. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

103. Ніколаєнко Я. М. Поняття та зміст права на судовий захист: сучасний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 48–50.

104. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2017. 249 с.

105. Окремі гарантії права на справедливий суд в умовах війни: Офіційний веб-сайт видання «Право в умовах війни» URL: <https://law-in-war.org/202207011/>.

106. Півненко Л. В. Проблемні аспекти реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Нове українське право*. 2023. № 1. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/436?utm_source=chatgpt.com.

107. Плотницька І. Використання паронімів в управлінських текстах. Humanity, Computers And Communication (HCC'2015), (22–24 APRIL 2015, LVIV, UKRAINE). Lviv, 2015. Р. 103–104. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32512/1/25-103-104.pdf>.

108. Погорецький М. А., Яновська О. Г., Хотинська-Нор О. З. Адвокатура України: підручник (Київ, Юрінком Інтер, 2014) 57–110; Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: науково-практичний коментар / 2-ге вид. зі змін. та доповн. За заг. ред. М. А. Погорецького (Київ, Алерта, 2019). С. 255–267.

109. Погорецький М., Гриценко І. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 4–8.

110. Погребняк С. П. Про втілення в праві різних аспектів справедливості. *Юридична наука очима молодих вчених: тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів*. За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Х.: Вид-во «Кроссрод», 2008. 324 с.,

111. Посібник зі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Право на справедливий суд (кримінальний процесуальний аспект). Частина 1 (пункти 1–299). Рада Європи; Європейський Суд з прав людини, 2019. 65 с. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf.

112. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 No 3477-IV. База даних

«Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

113. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 27 липня 2022 року № 2461-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text>.

114. Про податкову заставу: рішення Конституційного суду України від 24.03.2005 № 2-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 13. Ст. 674.

115. Про призначення судом більш м'якого покарання: рішення Конституційного суду України від 02.11.2004. № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.

116. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>.

117. Про реалізацію окремих елементів права на справедливий суд під час розгляду судами кримінальних проваджень щодо воєнних злочинів. Офіційний веб-сайт Асоціації правників України. URL: <https://uba.ua/eng/news/pro-realzacju-okremikh-elementv-prava-na-spravedlivijj-sud-pd-chas-rozgljadu-sudami-krimnalnikh-provadzhen-shhodo-vonnikh-zlochinv>.

118. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

119. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 20 с.

120. Рекомендації № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>.

121. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

122. Рішення Європейського суду у справі «Кемпбелл і Фелл проти Об'єднаного Королівства» від 28 червня 1984 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Guide_Article%2013_ECHR_Ukrainian.pdf

123. Рішення Європейського суду у справі «Фазлійський проти Болгарії» від 16 квітня 2013 року URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/>.

124. Рішення ЄСПЛ «Sejdovic проти Італії»: огляд рішень Європейського суду з прав людини щодо судового розгляду за відсутності обвинуваченого (in absentia). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyad_y/oglyad_espl_zaoch_sr.pdf/

125. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text>.

126. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1202.

127. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного

тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 р. № 11-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 36. Ст. 1341.

128. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним подання Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>

129. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.

130. Сиза Н.П. Система елементів права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 4. С. 194–199.

131. Сібільова Н. Еволюція поняття «правосуддя. Питання боротьби зі злочинністю. 2005. С. 186-197. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6619/1/Sibilyova_186.pdf

132. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.

133. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Консум, 2001. 656 с.

134. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства. К.: Наукова думка, 1970-1980. За ред. І. К. Білодіда. URL: <https://553.slovaronline.com>.

135. Сопільник Р. Л. Теоретичні та організаційні засади забезпечення права на справедливий суд у світлі євроінтеграції України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Приват. ВНЗ «Львів. ун-т бізнесу та права». Львів, 2017. 40 с.

136. Сопільник Р.Л. Забезпечення права на справедливий суд як складова предмета судового права в умовах європейської інтеграції. *Вісник ХНУВС*. 2017. № 2 (77). С. 34-40.

137. Справа «Caruano v. Italy», 25 of June 1987 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57458>.

138. Справа «Ашінгдейн проти Сполученого Королівства» (заява No 8225/78): рішення Європейського суду з прав людини від 28.05.1985. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_180#Text.

139. Справа «Белле проти Франції» (заява № 23805/94): рішення Європейського суду з прав людини від 04.12.1995. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1057874/>.

140. Справа «Голдер проти Сполученого Королівства» (заява № 4451/70): рішення Європейського суду з прав людини від 21.02.1975. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf.

141. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) : рішення Європейського суду з прав людини від 19 берез. 1997 р. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079.

142. Справа «Домбо Бехеер» проти Нідерландів»: рішення Європейського суду з прав людини від 18.02.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO01147>

143. Справа «Кениг проти Німеччини» : рішення Європейського суду з прав людини від 18.02.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_394#Text.

144. Справа «Кутіч проти Хорватії» (заява № 48778/99): рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60174>.

145. Справа «Мултіплекс проти Хорватії» (заява No 58112/00): рішення Європейського суду з прав людини від 10.10.2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61204>.

146. Справа «Пелевін проти України» (заява No 24402/02): рішення Європейського суду з прав людини від 20.08.2010. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_658.

147. Рішення Європейського суду з прав людини від 20.08.2012. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

148. Справа «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» (заява № 116/1997/900/1112): рішення Європейського суду з прав людини від 28.10.1998. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58260>.

149. Справа «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (заяви № 7151/75, № 7152/75): рішення Європейського суду з прав людини від 23.09.1982. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text.

150. Справа «Христов проти України» : Рішення Європейського Суду з прав людини від 19 лютого 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443.

151. Справа «Шабельник проти України» (Заява No 16404/03): рішення Європейського суду з прав людини від 19.02.2009. База даних «Законодавство України» / ВР України : офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457.

152. Справа № 219/13349/18: Постанова Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 15.08.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83749677>.

153. Справа № 766/22242/17: Постанова Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду від 27.05.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82218010>.

154. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород. 2018. 216 с.
155. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 41. Ст. 1267.
156. Стратій О.В., Меленко О.В. Право на справедливий суд як елемент принципу верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 501-504. URL: http://lsej.org.ua/11_2024/118.pdf.
157. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Київ : Алерта, 2014. 440 с.
158. Ткачук О. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 188–193.
159. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2016_1_16.
160. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків. 547 с.
161. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно- функціональний аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 38 с.
162. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363.
163. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

164. Цувіна Т. А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 80–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_141_9.

165. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія. Харків : Слово. 281 с.

166. Цувіна Т.А. Захист права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку: практика Європейського суду з прав людини та досвід зарубіжних країн. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). С. 1-13. URL: https://www.researchgate.net/publication/349605736_ZAHIST_PRAVA_NA_SPRAVEDLIVIJ_SUDOVIJ_ROZGLAD_UPRODOVZ_ROZUMNOGO_STROKU_PRAKTIKA_EVROPEJSKOGO_SUDU_Z_PRAV_LUDINI_TA_DOSVID_ZARUBIZNIH_KRAIN.

167. Червяцова А. О. Свобода вираження поглядів та право на справедливий суд: вирішення конфлікту в практиці Верховного Суду США. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2013. № 1062, вип. 14. С. 55–58.

168. Шевчук З. І. Право на судовий захист у сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія та практика*. 2012. № 24. С. 545–552.

169. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-ге, випр., доп. К. : Реферат, 2007. 848 с.

170. Шемшученко Ю. Юридична енциклопедія. Київ, 2003. Укр. енцикл. С. 736.

171. Шибіко В. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя в системі принципів кримінального процесу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Випуск 81. 2009. С. 168-171.

172. Шило А.В. Використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій

використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 241 с.

173. Шило О. Г. Теоретичні основи та практика реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 479 с.

174. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д. Й. 1999. 744 с.

Додаток А

**Узагальнені результати анкетування суддів, слідчих суддів та адвокатів
щодо дотримання права на справедливий судовий розгляд у
кримінальному провадженні**

№	Питання	Судді (%)	Слідчі судді (%)	Адвокати (%)	Коментарі / Примітки
1	Чи дотримується засада змагальності сторін у кримінальному процесі?	84	76	48	Адвокати вказують на обмеження доступу до доказів
2	Чи забезпечується право на захист у повному обсязі?	78	67	42	Проблеми з ознайомленням з матеріалами справи
3	Чи є випадки упередженості суду?	12	9	64	Адвокати вказують на упередженість при оцінці доказів
4	Чи впливає політична або медіа активність на рішення суду?	5	4	39	Адвокати наголошують на залежності суду в резонансних справах
5	Чи забезпечується неупередженість суддівського складу?	86	72	47	Найнижчий рівень довіри — у адвокатів
6	Чи є доступ до ефективного оскарження судових рішень?	69	62	51	Відзначаються бюрократичні перепони
7	Чи здійснюється тиск на учасників процесу з боку правоохоронців?	8	17	58	Адвокати говорять про психологічний та процедурний тиск
8	Чи достатньо незалежності судової влади в умовах воєнного стану?	54	47	33	Загальне зниження рівня незалежності суду

№	Питання	Судді (%)	Слідчі судді (%)	Адвокати (%)	Коментарі / Примітки
9	Чи дотримується розумний строк судового розгляду?	72	63	45	Адвокати вказують на затягування судового процесу
10	Чи є проблеми з доступом до матеріалів досудового розслідування?	31	42	68	Адвокати зазначають про приховування матеріалів
11	Чи дотримуються стандарти допустимості доказів?	77	70	41	Адвокати часто вказують на використання недопустимих доказів
12	Чи є належна реакція суду на скарги про порушення прав людини?	66	58	38	Переважно формальний розгляд скарг
13	Чи забезпечується публічність судового процесу?	85	79	57	Обмеження доступу до слухань у справах воєнного періоду
14	Чи існує ризик вибіркового правосуддя?	17	24	62	Адвокати вказують на вибіркковість в оцінці однакових фактів
15	Чи достатньо суди дотримуються стандартів ЄСПЛ?	74	65	44	Рівень правозастосування стандартів низький на практиці
16	Чи ефективно працює інститут слідчого судді?	71	100	53	Адвокати критикують поверховість розгляду скарг
17	Чи дотримується презумпція невинуватості?	89	81	49	Адвокати говорять про упередженість у формулюваннях та рішеннях
18	Чи є факти дискримінації учасників процесу?	6	4	33	Адвокати повідомляють про випадки упередженості щодо підозрюваних

№	Питання	Судді (%)	Слідчі судді (%)	Адвокати (%)	Коментарі / Примітки
19	Чи забезпечено рівність сторін у поданні доказів?	76	68	36	Захист часто не має рівних можливостей із обвинуваченням
20	Чи є у Вас довіра до системи кримінального правосуддя в цілому?	83	74	27	Гостра критика з боку адвокатів через порушення стандартів

Примітки:

1. Усього опитано: 52 судді, 41 слідчий суддя, 67 адвокатів.
2. Відсотки вказують частку респондентів, які відповіли «Так» або «Переважно так».
3. Анкетування проводилося в 2023-2025 роках на умовах анонімності.
4. Питання охоплювали всі ключові аспекти ст. 6 Європейської конвенції з прав людини.

Додаток Б

Узагальнені дані вивчення кримінальних проваджень

№	Питання / Ознака	Виявлені факти	Кількість проваджень	% від загальної кількості	Коментарі
1	Порушення принципу змагальності	Обмеження сторони захисту у збиранні доказів	46	64%	Адвокати не мали рівних можливостей із обвинуваченням
2	Відмова у задоволенні клопотань захисту про докази	13	18%	Часто без належної мотивації	
3	Відмова у допиті свідків сторони захисту	12	17%	Свідки обвинувачення заслухані повністю	
4	Перевищення розумного строку судового розгляду	26	36%	Понад 12 місяців у справах середньої тяжкості	
5	Прострочення строків розгляду клопотань	21	29%	Без поважних причин	
6	Ознаки упередженості суду	9	12,5%	Суд не реагував на заяви захисту про тиск	
7	Проблеми з автоматичним розподілом справ	4	6%	Випадки порушення принципу випадковості	
8	Обмеження в ознайомленні з	23	32%	Недоступність томів або	

№	Питання / Ознака	Виявлені факти	Кількість проваджень	% від загальної кількості	Коментарі
	матеріалами справи			затягування процесу	
9	Затримки у допуску захисника на досудовій стадії	14	19%	Порушення ст. 20 КПК України	
10	Відсутність адвоката під час ключових слідчих (розшукових) дій	11	15%	Порушення права на захист	
11	Відкритість судових засідань	Засідання відкриті	53	74%	В більшості випадків — дотримано публічність
12	Безпідставне обмеження доступу до суду		10%	Переважно під приводом безпеки	
13	Використання недопустимих доказів	Взято до уваги докази з порушеннями	15	21%	Порушення порядку збирання доказів
14	Порушення порядку проведення слідчих дій		12,5%	Наприклад, відсутність понятих, відеофіксації	
15	Реакція суду на скарги щодо прав людини	Формальна або відсутня	18	25%	Скарги залишались без належного розгляду

Примітка:

- Досліджувались матеріали справ, завершених у 2022–2024 рр.

- Усі дані отримано шляхом документального аналізу проваджень, що охоплювали різні регіони України.
- Відсотки розраховано від загальної кількості проваджень ($n = 72$).

**Проект
ЗАКОН УКРАЇНИ**

**Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо
забезпечення права на справедливий суд**

Верховна Рада України постановляє:

І. Внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9-10, ст. 88):

У статті 7 після слова «засади кримінального провадження» доповнити пунктом такого змісту:

Принцип справедливості

Кримінальне провадження здійснюється на засадах справедливості, яка передбачає дотримання прав і свобод людини, рівність сторін, незалежність і безсторонність суду, презумпцію невинуватості, публічність судового процесу, розумні строки розгляду справи та заборону дискримінації.

2. Статтю 8 викласти у такій редакції:

Стаття 8. Верховенство права

1. Кримінальне провадження здійснюється з дотриманням засади верховенства права.

2. Верховенство права передбачає, зокрема, забезпечення справедливості, правової визначеності, пропорційності, недопущення зловживання процесуальними правами та повагу до гідності особи.

3. У преамбулі слова:

«Цей Кодекс визначає порядок кримінального провадження» замінити словами:

«Цей Кодекс визначає порядок кримінального провадження, спрямований на забезпечення справедливого, ефективного, публічного та неупередженого кримінального судочинства».

4. Статтю 370 доповнити частиною третьою:

«3. Судове рішення має ґрунтуватися не лише на дотриманні норм цього Кодексу, а й на забезпеченні справедливості провадження в цілому з урахуванням оцінки впливу процедурних порушень на права сторін та суспільну довіру до судочинства.»

5. У статті 42 після пункту 1 доповнити новим пунктом 1-1:

«1-1) право на справедливий судовий розгляд, що включає неупереджене та незалежне вирішення справи у розумні строки за участі сторін на засадах змагальності».

6. У статті 374 доповнити новим пунктом:

«10) зазначення судом, яким чином під час кримінального провадження забезпечено засаду справедливості, та оцінка її дотримання в контексті всього провадження».

7. У статті 615 після частини першої доповнити новою частиною:

«1-1. Обмеження елементів права на справедливий судовий розгляд під час воєнного або надзвичайного стану допускається лише у виняткових випадках, коли такі обмеження є необхідними в демократичному суспільстві, не є дискримінаційними та відповідають принципу пропорційності.»

8. Статтю 27 доповнити частиною 6 такого змісту:

«6. Під час дії воєнного стану або в умовах збройного конфлікту судове провадження може здійснюватися дистанційно із використанням відеоконференції чи інших технічних засобів незалежно від місцезнаходження учасників, якщо це не порушує їхніх прав і гарантій, передбачених цим Кодексом.»

9. Статтю 42 доповнити пунктом 13 частини 3 такого змісту:

«13) право на участь у судовому провадженні дистанційно з використанням засобів відеозв'язку в умовах воєнного стану.»

10. Доповнити Кодекс статтею 615-1 такого змісту:

Стаття 615-1. Особливості забезпечення права на захист під час воєнного стану

1. У разі неможливості особистої присутності захисника за місцем перебування підозрюваного, обвинуваченого або суду, участь захисника забезпечується за допомогою засобів дистанційного зв'язку.

2. Центри з надання безоплатної правової допомоги зобов'язані забезпечити доступ до захисника за запитом особи не пізніше 24 годин, у тому числі в онлайн-режимі.

11. У статті 132 після частини 1 додати нову частину:

«1-1. У разі відсутності фізичної можливості доставки особи до слідчого судді, її участь у розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу може бути забезпечена дистанційно.»

II. Внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (ВВР, 2016, № 31, ст. 545):

1. Статтю 33 доповнити частиною 4 такого змісту:

«4. У період дії воєнного стану Верховний Суд або Вища рада правосуддя можуть тимчасово визначити зміну територіальної юрисдикції суду без ухвалення окремого закону.»

2. Статтю 56 доповнити частиною 4 такого змісту:

«4. У період дії воєнного стану суддя не може бути переведений або звільнений з посади на підставі невиконання функцій судочинства, якщо це зумовлено обставинами непереборної сили або евакуації.»

III. Внести зміни до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (ВВР, 2011, № 51, ст. 577):

1. Статтю 8 доповнити частиною 5 такого змісту:

«5. Під час дії воєнного стану доступ до первинної та вторинної правової допомоги може бути забезпечений через дистанційні канали зв'язку: телефон, відеозв'язок, електронну пошту, офіційні вебпортали тощо. Центри правової допомоги зобов'язані реагувати на запити впродовж 24 годин.»

IV. Внести зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»:

Доповнити статтею 12-1 такого змісту:

Стаття 12-1. Право на доступ до правосуддя ВПО

Внутрішньо переміщені особи мають право на пріоритетне забезпечення участі у судовому провадженні дистанційно. Держава гарантує безоплатне юридичне консультування ВПО у справах, що стосуються відшкодування шкоди, житлових прав, соціального захисту та кримінального переслідування.

V. Прикінцеві положення:

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України протягом 3 місяців з дня набрання чинності цим Законом:

- забезпечити приведення нормативно-правових актів у відповідність до цього Закону;
- забезпечити технічну модернізацію судів для дистанційного провадження.

3. Рекомендовано Вищій раді правосуддя та Раді адвокатів України розробити методичні рекомендації щодо реалізації положень цього Закону.

Додаток Г

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
 Декан юридичного факультету
 ПВНЗ «Європейський університет»,
 кандидат юридичних наук, доцент

Петро КРАВЧУК

21 вересня 2026 року

А К Т
 впровадження результатів дисертаційного дослідження
 в освітній процес

Комісія у складі: Антошкіна Валерія Костянтинівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права, ПВНЗ «Європейський університет», Климчук Михайло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, ПВНЗ «Європейський університет», Моргун Сергій Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, ПВНЗ «Європейський університет», склала цей акт.

Основні результати дисертації Гайдака Олександра Володимировича «Право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти», поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», впроваджено в освітній процес кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет».

Положення дисертації використано під час оновлення змісту навчальних дисциплін «Кримінальне процесуальне право», «Судово-експертна діяльність», «Порівняльне судове право», зокрема під час розроблення і викладання таких тематичних блоків:

1. Поняття і критерії, які застосовуються для оцінки справедливості чи несправедливості суду;
2. Розмежування понять «доступність правосуддя» та «доступ до правосуддя», необхідне для правильності застосування норм;
3. Правовий контекст справедливості, що розглядається як співвідношення між дією та відповіддю на неї — між зусиллям і винагородою, правопорушенням і покаранням;
4. Правове уявлення про справедливий суд, як обов'язкову і невід'ємну складову демократичної правової держави, що потребує належного гарантування з боку державних інституцій;
5. Правова характеристика справедливості, що розглядається не як абстрактне поняття, а як функціональна характеристика правової процедури, яка

впливає на всі її етапи — від досудового розслідування до ухвалення судового рішення;

6. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні, що є основою забезпечення прав людини в судовому процесі та є ключовим елементом принципу верховенства права та відповідає вимогам міжнародних стандартів, зокрема Європейської конвенції з прав людини (стаття 6), і імплементується у національне законодавство України.

Результати дисертації використовуються під час підготовки лекцій, планів семінарських занять, практичних кейсів, індивідуальних завдань, методичних рекомендацій та інших навчально-методичних матеріалів.

Реалізація права на справедливий суд впливає не лише на зміст і методи правового регулювання у сфері кримінального процесуального права, а й на формування правових гарантій захисту прав особи — учасника кримінальних процесуальних правовідносин. Їхнє тлумачення та розуміння формує у здобувачів навички правової кваліфікації справедливості, визначення застосовного правового режиму даного поняття.

Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено, зокрема, у таких наукових працях:

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.
2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя: дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf
3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис»*. 2024. № 4. С. 121-127.
4. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: <https://surl.li/atdext>
URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.*
5. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224. URL: [HTTPS://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF](https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2024-2/EP_2024_2_218.pdf)

6. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції.* (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/>.

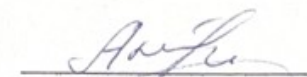
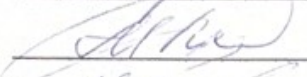
7. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362>.

Комісія дійшла висновку, що зазначені положення і методичні розробки дисертації Гайдака Олександра Володимировича мають теоретичне, практичне та навчально-методичне значення, і їх було впроваджено в освітній процес кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет».

Голова комісії

Член комісії

Член комісії

Валерія АНТОШКІНА

Михайло КЛИМЧУК

Сергій МОРГУН

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Декан юридичного факультету

ПВНЗ «Європейський

університет»

кандидат юридичних наук, доцент

ЮРИДИЧНИЙ

ФАКУЛЬТЕТ

Петро КРАВЧУК

2026 року

А К Т

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
у наукову діяльність**

Комісія у складі: голови комісії: Антошкіна В.К., доктора юридичних наук, професора, професора кафедри права ПВНЗ «Європейський університет»; члена комісії, Семенюк О.О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПВНЗ «Європейський університет», члена комісії, Ієрусалимов І.О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПВНЗ «Європейський університет», склала цей акт про таке.

Під час виконання науково-дослідної роботи кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет» на тему «Право на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні: теоретичні та прикладні аспекти» використано теоретичні положення, висновки та методичні розробки дисертації Гайдака Олександра Володимировича, поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

У науково-дослідну діяльність впроваджено такі результати дисертації:

1. Закріплення поняття справедливості, засади верховенства права в контексті справедливості, впровадження механізму оцінки забезпечення справедливості провадження у КПК України на основі вивчення позитивного зарубіжного досвіду, міжнародних стандартів та прецедентної практики ЄСПЛ;
2. Авторське поняття «справедливий суд», що розглядається як єдність двох аспектів: матеріальної (змістовної) справедливості, що відображається у змісті судового рішення, та процесуальної (процедурної) справедливості, яка забезпечує розгляд справи відповідно до встановлених законом судових процедур;
3. Забезпечення права на справедливий суд у кримінальному процесі під час воєнного стану, до яких віднесено впровадження дистанційного правосуддя, включаючи обмеження допуску осіб, які не є учасниками процесу, та можливість тимчасового зупинення судочинства у разі загрози безпеці тощо;
4. Механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні під час воєнного стану, який включає в себе: визначення чітких підстав обмеження елементів права на справедливий судовий розгляд під час воєнного або надзвичайного стану, випадки застосування дистанційного та заочного розгляду справи тощо.

Зазначені результати використано для розвитку методології досліджень у сфері судочинства, зокрема в забезпеченні права на справедливий суд та механізм його забезпечення у кримінальному провадженні, а також для формування напрямів подальших наукових досліджень, підготовки наукових публікацій, доповідей та аналітичних матеріалів.

Основні положення дисертаційного дослідження оприлюднено, зокрема, у таких наукових працях:

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.

2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя: дослідження міжнародного досвіду. Науково-практичний журнал «Наше право». 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf

3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис»*. 2024. № 4. С. 121-127.

4. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнського круглого столу*, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: <https://surl.li/atdext>
URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.

5. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. Науково-практичний журнал «Європейські перспективи». 2024. № 2. С. 218-224. URL: [HTTPS://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF](https://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF)

6. Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*. Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/>.

7. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362>.

Комісія дійшла висновку, що наведені результати дисертаційного дослідження Гайдака Олександра Володимировича мають самостійне теоретичне

та методичне значення і є впровадженими в наукову діяльність кафедри права юридичного факультету ПВНЗ «Європейський університет».

Голова комісії

Валерія АНТОШКІНА

Член комісії

Олександр СЕМЕНЮК

Член комісії

Ігор ІЕРУСАЛИМОВ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

у яких опубліковані наукові результати дисертації

1. Гайдак О. В. Порівняльно-правовий аналіз змісту права на справедливий суд в регіональних міжнародно-правових актах. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 125. С. 179-184. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/08/haidak_125.pdf.
2. Гайдак О.В., Окопник О.М., Романенко Л.М. Правова реформа системи правосуддя: дослідження міжнародного досвіду. *Науково-практичний журнал «Наше право»*. 2024. № 1. С. 271-280. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1.pdf
3. Гайдак О. В. Право на справедливий суд як складова права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні: міжнародно-правовий аспект. *Науковий журнал «Європейський правничий часопис»*. 2024. № 4. С. 121-127. URL: https://cms.legal-journal.e-u.edu.ua/uploads/19_4_2024_ddaa45cedf.pdf.
4. Гайдак О.В., Чубоха Н.Ф., Божко Д.В. Роль міжнародних судових органів у вирішенні спорів, пов'язаних із договірними зобов'язаннями під час воєнного стану. *Науково-практичний журнал «Європейські перспективи»*. 2024. № 2. С. 218-224. URL: [HTTPS://EP.UNESCO-SOCIO.IN.UA/WP-CONTENT/UPLOADS/ARCHIVE/EP-2024-2/EP_2024_2_218.PDF](https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2024-2/EP_2024_2_218.pdf)
5. Гайдак О. В. Реалізація права на справедливий суд у кримінальному провадженні в Україні. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 2 (19). С. 201-208. URL: <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/351/362>.

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

6. Гайдак О. В. Право на справедливий суд у кримінальному провадженні: огляд рішень європейського суду з прав людини. *Проблеми*

забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану: матеріали Всеукраїнського круглого столу, м. Ірпінь, 15 травня 2024 р. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 34-34. URL: <https://surl.li/atdcxt>

Гайдак О. В. Елементи права на справедливий суд у кримінальному провадженні України. *Дев'яносто сьомі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки.* Матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової конференції. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 29-30 травня 2025 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Львів : ФО-П Шпак В.Б. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5281/>.